
ઉત્તરગમચરિતનાટક.

ભાષાતરકર્તા

દ્વિવેદી મણિલાલ નબુભાઈ, ખી. એ.

298

૨૭૧૬

મહાકવિશ્રીમદ્ભૂતિપ્રણીત
ઉત્તરરામચરિતનાટક.

આધાન્તરકર્તા
દિવેદી મણિલાલ નલુભાઈ, બી.એ.

(સર્વ હક આધાન્તરકર્તાએ સરકારી ધારાપ્રમાણે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

સન ૧૮૮૩.

સંવત્ ૧૯૩૯.

પુસ્તક વેચનાર.

મુંબઈ—દામોદર ઇશ્વરદાસ લાઇબ્રેરીવાળા, કાળકાદેવીને રસ્તે, રામવાડી પાસે.

” જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજી મારવાડી બજારને નાકે, મામાદેવી આગળ.

મૂલ્ય રૂ ૧-૮-૦

૧૭૧૬

મુંબઈ,
ઓરિયન્ટલ પ્રેસનામાં છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ સંસારમાં ભ્રે કહી પણ સુખ હોય તો તે પ્રેમમાંજ છે. શારીરયોગ, ધનયોગ, પદવીચોગ, એ સર્વ કરતાં હૃદયયોગ ચઢતો છે. હૃદયના વિસ્તારમાં, ને તેની પ્રેમમય વૃત્તિમાં ખરી ભક્તિ ને ખરો ધર્મ વસે છે. જીવમાત્ર પ્રેમથી સંકલાયલા છે ને સંકલાય છે. જડપદાર્થમાં પણ અન્યોન્યને આકર્ષવાની ઉષ્માખલજન્ય શક્તિ હોય છે; તો ઈચ્છા અને બુદ્ધિયુક્ત સચ્ચેતમાં સવિરોધ હોય તેમાં શું કેહેવું? પ્રેમનું મુખ્ય અધિષ્ઠાન સંસારમાં સ્ત્રીને માની છે. એ ગણના વાસ્તવિક લાગે છે. સ્ત્રીઓનો શારીરિક ખંધ, અને માનસિક વ્યાપાર વિચારતાં તેને કોઈ કોમલ, મૃદુ કાર્યાર્થેજ નિર્મેલી જણાય છે. મનુષ્ય એક એકના સહવાસવિના રહી શકતું નથી, તો પુરૂષે પુરૂષને કે સ્ત્રી સ્ત્રીને જોવો સંખંધ થઈશકે તે કરતાં સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંખંધ અધિક ઉચ્ચિકર અને દૃઢ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીના ને પુરૂષના સ્વાર્થ એક એકથી જુદીજ પ્રકૃતિના હોવાથી તેમની વચ્ચે વાંધો ઉઠવાનો કે હરીફાઈથી ઈર્ષ્યા થવાનો સંભવ ઓછો છે. કદાપિ કેવલ નથીજ. પુરૂષના વ્યાપાર સન્નતીય છે તેથી આવી ગાઢ મૈત્રી થવી દુર્લભ છે. આવી એક વાર થયેલી મૈત્રી નિઃશોષ પરિપક્વતા પામવા માટે જરૂરનું છે કે લગ્ન એકજ અને અખંડ થવું જોઈએ. સ્ત્રીને એકથી ખીજે પુરૂષ કે પુરૂષને એકથી ખીજે સ્ત્રી ઘટતી નથી; એ નિયમ અખંડ હોવો જોઈએ અર્થાત્ મરતા સુધી કે તે પછીથી પણ પ્રુનર્લગ્નનો અવકાશ આવતો નથી. મનુષ્યનો આ જગતમાં જીવવાનો હેતુ તો પરમાર્થ—મોક્ષ—સિવાય ખીજે ભાગ્યેજ હોય. સર્વ ભૂતમાત્રમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનો પ્રતીતિ થવી એ સમાન જીવન્મુક્તિ ખીજે હોય નહિ. એવી પ્રતીતિ થવા માટે જે પ્રીતિભાવ જરૂરનો છે તે ઉત્પન્ન કરવો, તેનેજ વિશેષ ખીલાવવો એ માણસમાત્રનો ધર્મ છે. માખાપના હાથ-માંથી છોકરું તાખેદારી, માન, નિયમ, વિનય વગેરે શીખીને છુટે છે.

પછી સહજ મિત્રતા તથા ભાઈ ભાંડુની સાથેના વ્યવહારથી સમાન-
વયસ્ક સાથે કેમ વર્તવું તે શિખે છે, ને એના પ્રેમકોશ-હૃદય-નું ઉદ્-
ઘાટન થવા માંડે છે. પોતાને યોગ્ય, રૂપ, ગુણ, વિદ્યા સંપન્ન વિ-
ન્નતીય મિત્ર મળે એ આ પ્રીતિના પ્રથમાંકુરને ઉછેરવાનો ઉપાય છે.
માણસનું મૂલથી સ્વાર્થ ઉપર લાગેલું ચિત્ત પારકાને પોતાનું કરી
લેતીવેળે વિસ્તાર પામે છે ને એમ આત્મવત્સર્વભૂતાનિ પોતાના સમાન
સર્વને નિહાળવાની કેલવણી લેવા માંડે છે. આ સ્થિતિ પરિણય-
નની છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ આ પ્રકારના અન્યોન્યના હૃદયના ખી-
લાવવાને માટે ખાસ રીતે લાયક અને જરૂરનાં છે. પુરૂષ વ્યવહાર
ખલમાં સખલ છે, સ્ત્રીનું ખલ રસેન્દ્રિય (feeling) માં રહેલું છે. આ
ખલ-પ્રેમ-જો એકજ વિષયને લાગુ રહે-એકજ સ્ત્રી કે પુરૂષપરત્વ
રહે-તોજ વિશેષ ઊંડો ને ધાડ થાય. વિસ્તાર અને નિર્મલતાનો
જેમ નિકટ સંબંધ છે તેમ સંકોચ અને સખલતાનો એથી વધારે નિ-
કટ સંબંધ છે. એકના હૃદયનો અભ્યાસ ખીજને મરતા સુધી, કે
તેની પાર પણ પુરતું કામ આપી શકે છે, તો ખીજને અવકાશજ
નથી. પક્ષી પક્ષીમાં પણ-સારસ, અથવા ચક્રવાક ખીજ પ્રીતિ
નથી ખાંધતાં પણ એક પાછળ એક જીવ તજે છે એમ સાંભળ્યું છે.

આવો અખંડ, અભેદ અને એક પ્રેમ રામ અને સીતામાં પરિ-
પૂર્ણતાએ દેખાય છે. રામ ને સીતા જેવાં પાત્ર ને ભવભૂતિ જેવો
કવિ તેણે જે પ્રેમ ભક્તિનું સરસ અને હૃદયવેદક ચિત્ર આપ્યું છે,
તેથી સંસારી જનોનાં હૃદય ભેદાયાવિના ભાગ્યેજ રહેશે. તેથીજ
કાલિદાસના શકુન્તલા કરતાં પણ ભવભૂતિનું ઉત્તરરામ ચઢતું ગણા-
ય છે. રામની પ્રજ્ઞપાલનની રીતિ અને પ્રેમવૃત્તિ, તે ખે વખતેનો
ભાસતો વિરોધ અને તેનું યથાર્થ સમાધાન મનને આનંદમાં ગરક કરી
નાંખી એકવ્રતવાળા સત્ય પ્રેમની ઉપર આપણી આસ્થા સુદૃઢ ખેસા-
ડે છે. રામ અને સીતાના પાત્રત્વ વિષે અને ભવભૂતિની ચતુરાઈ
વિષે જેટલું કહી શકાય તે કરતાં સહૃદય જનોને વાંચેથી વિશેષ
આનંદ ઉપજશે.

આ ભાષાન્તર કરવામાં કલકત્તામાં પંડિત ઈશ્વરચંદ્રે પ્રસિદ્ધ કરેલું
સંસ્કૃત ઉત્તરરામચરિત વાપરેલું છે, એ સિવાય ખીજી પ્રતિ મને મળી
શકી નથી. ભાષાન્તર કર્યા પછી કવિનો ભાવાર્થ વિશેષે સ્પષ્ટ
 કરવાના હેતુથી, તથા જેને ભાષા વિકટ લાગતી હોય તેવાની સર-
 ળતા માટે મેં યથામતિ થોડી ટીકા પછવાડે ઉમેરેલી છે, તે જેને સાં-
 લખેલી છે તેને યથાયોગ્ય ઉપયોગની થઈ પડશે તો હું મારો શ્રમ
 કૃતાર્થ થયો માનીશ.

ભવભૂતિના જીવન ચરિત્ર માટે માલતી માધવના ભાષાન્તરની
 પ્રસ્તાવના જોવી.

લિ. ભાષાન્તરકર્તા.

“માલતી માધવ” અને “કાન્તા” વિષે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થો તરફથી જણાવેલા અભિપ્રાયમાંથી ઉતારો.

“આ (માલતી માધવ) પુસ્તકના ભાષાન્તરનો કર્તા એક ઊંચી કેલવણી પામેલો એલ્ફિન્સ્ટનકોલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છે. અને ભાષાન્તર ઉપરથી તેના સંસ્કૃત જ્ઞાનને માટે હુમને ઘણો ઊંચો વિચાર આવેછે. જગદ્ગર જેવો દીકાકાર અને પ્રોફેસર ભાન્ડારકર જેવા એડીટર માલતીમાધવને મળ્યા છે એટલે ભવભૂતિના લખાણની ભૂતિ સંસ્કૃત સમજનારને ઘણી આલ્હાદક થઈ પડે છે, અને મી. મણિલાલના ભાષાન્તરથી ગુજરાતી સમજનાર આલમને પણ કાલિદાસથી સહજ ઉતરતા મહાકવિની ખુશીની તુલના કરવાનું ખની આવે છે.....”

ગુજરાતી. તા. ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧.

(કાન્તા) “પાત્રો ગોઠવી તેને એક સરસ આકારમાં પ્રત્યક્ષ રંગભૂ-મિમાં ખતાવવાના પ્રયત્નમાં ગ્રંથકર્તા થોડે કે ઘણું દરજ્જે પાર પડેલા છે. પુસ્તકમાંનાં પાત્રો પોતપોતાનો ભાગ ઘણી સારી રીતે ભજવી ખતાવે છે, કે તેથી લખનારની ઉત્તમ શક્તિનાં આપણે વખાણ કરી શું.....સઘળી રીતે નાટક સારો છે. ભાષા સુંદર ને કહીં કહીં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે”..... **ગુજરાતી.** ૧૮૮૨ એપ્રિલ.

“દ્વિવેદી મણિલાલ નલુભાઈને ગ્રંથકાર મંડળમાં આવકાર આપતાં અમને ખરેખરો હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.....ઈંગ્રેજ ભાષાની સાથે એ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી છે. આપણા ગ્રાજ્યુએટે કેટલાંક વર્ષથી સ્વભાષા લખવા વાંચવાના કામમાં એવો અનિષ્ઠ અનાદર ખતાવતા આવ્યા છે કે મી. મણિલાલની આ વૃત્તિને અમે ઘણી સ્તુત્ય, આ-શાન્નક, તથા ઉત્તેજન યોગ્ય ગણીએ છીએ.....કેટલાંક વર્ષોથી કોઈ પણ ગ્રાજ્યુએટે ગુજરાતી ભાષામાં એકે પુસ્તક પ્રકટ કર્યું નથી. પણ હાલ એ લજ્જસ્પદ સ્થિતિ ખટલાઈ જવાનાં સુ-ચિન્હ કેટલેક ઠેકાણેથી દેખાવા લાગ્યાં છે, અને એ શુભ રૂપાન્તરના

અગ્રણી ભાઈ મણિલાલ થયા તેને માટે તેમને અમે માનપૂર્વક મુ-
ખારકખાદી આપીએ છીએ.....મહાકવિ ભવભૂતિકૃત માલ-
તીમાધવ નામના એક સંસ્કૃત ભાષા માહેલા અત્યુત્તમ નાટકનું
સટીક ભાષાન્તર ઘણી સંભાળથી કરીને એ ભાઈએ બે ત્રણ વર્ષ
ઉપર પોતાનું વિદ્યાબળ દાખવ્યું હતું.....તેનું વિવેચન
અવકાશ ઉપર રાખવાથી હવે કાંઈ ખાટું મોણું થઈ જનાર નથી....

રસ, પાત્રભેદ અને વસ્તુસંકલના એ જે ત્રણવાનાં નાટકાદિની
ગ્રંથીમાં અવશ્યનાં છે.....(તેમાંનો) રસ પ્રાપ્ત કરવો સહેજ છે.
કુદરતે આપ્યો હોય તેનેજ એ વાત તો ખરી.....અધભણ્યાની
સમજ જેમ ખીજી બાબતમાં તેમ રસમાં પણ પુરી ચાલતી નથી....
.....આ તરણ નાટકારની રસજ્ઞતા (taste) શુદ્ધ સંસ્કારી જોઈ
અમે પ્રસન્ન થયા છઈએ. એ રસજ્ઞતામાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત મા-
ક્ષરત્વ એ બંનેનો રંગ છે, પણ સંમિશ્રણ એવી રીતે થયેલું છે કે તે
સ્વાભાવિક ને સુંદર દિસે છે.....અને એટલું તો એ ગ્રંથકારે
સાબીતજ કરી આપ્યું છે કે એનામાં આવાં પુસ્તક રચવાની સ્વા-
ભાવિક શક્તિ છે.....” * * *

પરંતુ આ સંહારસંધિ એવોતો રસમય ને ઉત્તમ દ્રશ્યતાના ગુણથી
ભરેલો છે કે આ સમે તો અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે બધું જોતાં
આ નાટક બહુ સાફ છે, અને એ ગ્રંથકાર હવેથી પાત્રતા અને વસ્તુ-
સંકલના ઉપર ખારીકીથી જો વધારે ધ્યાન આપશે તો તે આથી પણ
આગળ જતાં વધારે સારાં નાટક લખવાને શક્તિમાન થશે એમ
અમે માનીએ છીએ.

ગુજરાત શાળા પત્ર. અંક ૭-૮-૯. પૃ. ૨૧.

“...આ અંકનું ધણુંખરૂં લખાણ મિ. મણિલાલનું ઉત્તમ પંક્તિ-
નું છે. રા. મણિલાલે પોતાની વિદ્યાનો અને નિવૃત્તિનો સદુપયોગ
કર્યો છે.....પાત્રો જેવાં જોઈએ તેવાં પ્રસંગને અનુસરી વર્તનાર
અને હાજર જવાખી છે. ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને ટુંકાં અને રસાલંકાર

વાળાં છે.....આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં જનોના સ્વભાવનું વર્ણન ગ્રંથકર્તા પોતાના નિવૃત્તિના સમયમાં નાટકના રૂપમાં ગોઠવી પ્રસિદ્ધ કરશે તો તે જાણવાનું થઈ પડશે કેમકે તેમની રસજ્ઞતા ને હેતુ સારાં છે.....કાન્તા જેવાં પુસ્તકોની આપણી ભાષામાં આવશ્યકતા છે.....તેથી તેમના શુભ પ્રયત્નને માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ.....”

સ્વદેશવત્સલ. અં. ૧૦. પુ. ૬ પા. ૨૩૩-૨૪૨

“કાકુલ્ય નાટકો મનુષ્યપ્રકૃતિની ધણીજ ઉમદા ઉત્પત્તિ છે, તેમજ તે ઉપરથી મનને ધણીજ આનંદકારક અને શુદ્ધ સુધારક ગમત મળી આવે છે. દુર્ભાગ્યતાની સાથે તરફડીયાં મારતાં સદ્-ગુણી માણસના દેખાવથી તે પ્રકારની ખુશી ઉપજે છે. તે માત્ર સારી રીતે લખાયેલા કાકુલ્ય નાટકની રચનામાંજ હોય છે. જે કાંઈ હલકું અથવા તુચ્છ હોય તેને આવા પ્રકારની ગમતો આપણા મનમાંથી હાંકી કાઢે છે અને જે દયાની લાગણી આપણા સ્વભાવનું આભૂષણ ગણાય તેને એ ગમતો પુષ્ટિ આપે છે, અને કેળવે છે..... એકંદરે જોતાં કેટલેક દરજ્જે આ નાટક (કાન્તા) આવા પ્રકારનું છે.....” **હિતેચ્છુ.**

“સ્વકલિપત નાટક લખવામાં એ ગૃહસ્થનો આ પેહલો પ્રયાસ છે, તે ઉપરથી જાણાય છે કે આગળ ઉપર એ પોતાની વિદ્વત્તાથી વધારે દીપી નીકળશે.” **બુદ્ધિપ્રકાશ. પા. ૧૪૪ પુ. ૨૯ અં. ૬.**

ભાવનગરના વિદ્વાન્ નાયબ દીવાન સાહેબ રા. રા. વજેશંકરભાઈ લખે છે કે:—“સદરહુ પુસ્તક (કાન્તા) ધણી સારી અને અસરકારક ઈષ્ટારતથી લખાયેલું છે. તેમજ સ્ત્રીનું પતિવ્રત મર્ણપર્યંત પણ જાળવી રાખવાને નીતિનો ધણો સારો ધડો મળે એવું એ પુસ્તક છે. જે જે સ્ત્રીને વાંચતાં આવડતું હોય તેઓએ એ પુસ્તક જરૂર કરી વાંચવું એ ધણું સલાહકારક છે.....”

“.....In its literary quality the work is above the level of mediocrity and the language is simple and natural.....But Kântâ will be best liked for its sentiment. The picture of unswerving conjugal fidelity is very vivid..... ..“ Kântâ ” may not prove sensational, but we prefer it as it is. To the student of Hindoo Gujarati character the book under notice may open a large field of observation and comparison, whilst the general reader will find much in Kanta that will catch his emotions and leave him a purer man than he was.”—*Indian Spectator*, Vol. 3, No. 21, page 326.

Writes Mr. S. S. Bengali, C.I.E.—“I.....had therefore to give the books to my daughters to read and explain to me the contents, I glancing through portions of them.

“ Although the language appears rather difficult for us.....to understand at once, we are able to say that both your productions are very readable and pleasing contributions of a superior kind to Gujarati Literature. Some of our Gujarati Hindu writers of books even “well educated” men, are so coarse in some of the expressions they occasionally use, and in the treatment of their subjects, that one is led to suppose that they had never intended their productions to be read in the inner family circles. I am happy to see that there is nothing of these faults in your writings.....”

Writes a graduate from Bombay—

“I for one am highly gratified to see that you, unlike many other graduates of the Bombay Uni-

versity who, though able enough, appear to aim at their personal good in life only, are doing what is most proper and conducive to the good of society, &c.....”

Writes a graduate from Bhawnagar—

“ It (Kântâ) is a readable book no doubt.....It is difficult to deny your insight.....into some of the inner traits of the “Tender Passion.” You may turn out a deft hand at this kind of thing and you have in some passages struck out some very elegant touches and tasteful expressions.....In one respect you are in advance of all our play-writers. Our people do not seem to have any conception of the Unity of Action. But this you have successfully brought out.....You are undoubtedly gaining in lucidity.....Moreover, you make something like a promising approach towards classical diction; and your verses though often pregnant can flow with comparative ease.....”

Writes a graduate from Rajkot—

“ I have perused your Kântâ and have found the plot well and artistically arranged. The language too is on the whole clear. Your innovation of blank verse in Gujarati is agreeable to me and I too intend to follow the same path.”

શુદ્ધિપત્ર.

પા.	લી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૧	इन्द्रवज्रा	उपजाति
૧૦	૧૪	{ સીતાને પુત્રી અકન્ધતીના જેથી ગણીને એનું	અકન્ધતીની પેઠે તમારી સ્ત્રુ- પા સીતાનું.
૧૦	૨૪	अशियिथी	अशियिबथी
૧૯	૧૩	इन्द्रवज्रा	उपजाति.
૨૬	૧	अमलु तो मंसारज मांज्यो.	ત્યારે તો સંસાર સારે શોભશે.
૨૯	૬	काढवे पट्ट	કાઢી જાણે,
૨૯	૭	राम गात्र	રામગાત્ર
„	૨૦	महानंदथी	મહાપુણ્યથી
૩૩	૫	करतानां	કરતાનાં
„	૧૪	प्रेमधी	પ્રેમથી
„	૧૯	गुह्या	ગુહ્યા
૩૪	૬	कह्याव्युं छे	કહાવ્યું છે
૩૮	૧૦	अथवा शी,	અથવા આ,
„	૧૧	जनकी.	સીતા.
„	૧૯	तन यार	તનસાર;
૪૦	૧૯	तेयाने,	તેણે તે,
૪૨	૪	तम०	તમ૦
૪૭	૧૭	जीने	જીને
„	૧૯	ते शुं	તેં શું
૫૭	૨૨	अमीपज जनारां	અમીપ જનારાંજ
૭૩	૨૫	तमने भारे कांछक केहुवुं छे	{ તમારે આશુ વેળાસર જા- ણવા જેવું છે,
૭૪	૪	मूर्ध्नाम्मा ?	મૂર્ખામ્મા !
૮૦	૨૨	दाधा	દાધાં
૮૬	૨૪	दषलुअर	દૂષણ અર
૮૮	૧૦	टंकारव.	ટંકારવ
૯૦	૧૮	वयनमांज	વચમાંજ
૧૧૧	૧૪	{ સીતાને પુત્રી અકન્ધતીના જેથી ગણીને એનું	અકન્ધતી પેઠે તમારી સ્ત્રુપા સીતાનું

પાત્રવર્ગ.

રામ.....	અયોધ્યાના રાજા.
લક્ષ્મણ.....	તેમના ભાઈ.
જનક.....	સીતાના પિતા, ને રામના સસરા.
ચન્દ્રકેતુ.....	લક્ષ્મણનો પુત્ર.
કુશ } લવ }	{ સીતાને પેટ વનવાસમાં અવત- રેલા જીડવાના પુત્રો.
સુમંત્ર.....	{ રઘુકુલના રાજાઓનો સારથિ ચં- દ્રકેતુના રથ ને હાંકનાર.
વાલ્મીકિ.....	રામાયણના રચનાર, આદિ કવિ.
અષ્ટાવક્ર.....	{ રામના ખનેવી ઋષ્યશૃંગના આ- શ્રમનો એક ઋષિ.
ભાણ્ડાવન } સૌધાતકિ }	વાલ્મીકિના શિષ્ય.
કૌશલ્યા.....	રામનાં માતા.
સીતા.....	જનકની પુત્રી, રામની પત્ની.
અરુન્ધતી.....	રઘુકુલના શુક્ર વશિષ્ઠની પત્ની.
વાસન્તી.....	દણ્ડકાવનની દેવતા, વનદેવતા.
પૃથ્વી.....	સીતાની માતા.
આત્રેયી.....	વાલ્મીકિની શિષ્ય.
ભાગીરથી.....	ગંગા, રઘુકુલનાં પૂજ્ય દેવી.
તમસા } મુરલા }	ગોદાવરી પાસેની નદીઓ.

સૂચિત પાત્ર.

વશિષ્ઠ (રઘુકુલના શુક્ર) ઋષ્યશૃંગ (રામના ખનેવી) શત્રુઘ્ન
(રામના ચોથા ભાઈ)

(શંખૂક, વિદ્યાધર, વિદ્યાધરી, સૂત્રધાર, નટ, દુર્મુખ, કંચુકી, યોદ્ધા,
ખાલક, લોક, ઋષિ, નાગ, દેવ વગેરે.)

उत्तररामचरितम्.

नान्दी.

(अनुष्टुप्.)

वाल्मीकिव्यासआदि जे पूर्वकाले थया गुड,
 प्रभुभी प्रभुभी तेने यायुछुं वर आटलो: १. ५
 अद्भुतदेवतणी भूति, नित्य पूर्ण स्वर्पिणी,
 देवता वांछीनी, नित्ये पांय आले सरस्वती. २.

सूत्रधार—आहु विस्तार करवानुं प्रयोजन नथी. आज, लग-
 वान् कालप्रियनाथनी यात्राना प्रसंगे, सर्वपूज्य आर्धजनोने
 विज्ञापना कइं छुं ते कृपा करीने सांभणो. कश्यपगोत्रना १०
 श्रीकंठ ये उपनामथी ज्ञाणीता, पद्मवाक्यप्रभाषुना तत्त्वने ज्ञ-
 णवावाणा, ज्ञातूकर्णना पुत्र, लवभूति नामे कवि छे.

(गीति.)

वयनथकी वरा थयली अप्पला पगसे पगसे रे' ठणती,
 जे ब्राह्मणपुंछे त्यम सरस्वती रे' सदा काण पणती; ३. १५
 ये द्विजवरनुं रयेछुं, (सर्व रसे रसप्रपूर्णुं निगणतुं),
 उत्तररामचरित आ लज्जवी (सहुने प्रमोद उपजनुं). ४.

आ हुं नाटकनो प्रयोग करवा साइं रामचंद्रजना वष-
 तनो अयोध्यावासी जनेलो छुं. (सोतइ जेधने). रे! रे!
 रावणना कुलना धूमकेतु महाराज श्रीरामचंद्रजना आ २०
 अलिषेक समये रातदिवस लगार पाणु अटक्या वगर आनंद
 भंगल वादितनी धूम मयी रहेली હતી; त्यारे आज लोकોनां
 आंगणुमां आरणादिक કેમ શાંત થઈ ગયા છે?

(નટ પ્રવેશ કરે છે.)

નટ—આર્ય ! લોકના યુદ્ધમાં સહાય કરનારા મહાત્મા વાનરો
અને રાક્ષસો, તથા અભિનંદનાર્થે પધારેલા જુદી જુદી દિશાને
પાવન કરનારા પ્રહારિઓ ને રાજાર્ષિઓ, જે સર્વેને ખુશી
૫ કરવા માટે આટલા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલતો હતો, તેમને
પોતપોતાના ધરતરફ વળાવી દીધા છે. ને વળી આજ
વશિષ્ઠગુરુને સાથે લઈને,

(અનુષ્ટુપ્.)

રાણીઓ રામમાતાઓ, નિર્ભવા યજ્ઞનો વિધિ,
૧૦ અગ્રે અકન્ધતી લેઈ, જામાતૃ—આશ્રમે ગઈ. ૫.

સૂત્ર.—હાં !

નટ.—પરદેશી છું તેથી પુછું છું કે જામાતૃ કોણ ?

સૂત્ર.— (દુહો.)

કન્યા શાન્તા નામની યઈ દશરથ ભૂપાલ,
૧૫ લોભપાદ ભૂપે લીધી દત્તપુત્રી કરી પાવ. ૬.

વિભાણકના પુત્ર અધ્યશૂક તેને પરણ્યા છે. તેણે
ખારવર્ષલગીનો યજ્ઞ આરંભ્યો છે. તેને ખાહુ માન આપીને,
સર્વ મોટરાં પૂર્ણ ગર્ભવાળાં જાનકીવહૂને પણ મુકીને ત્યાં
ગયાં છે. હવે એમને મુકીને, ચાલો આપણી જાતિની રીત

૨૦ પ્રમાણે રાજદરબારમાંજ જઈએ.

નટ.—ત્યારે રાજજીના આગળ રજુ થતીવેળે ખોલવા લાયક
અત્યંત શુદ્ધસ્તોત્રપદ્ધતિ આપ વિચારી કાઢો.

સૂત્ર.—અરે ! મારિષ ! (લાવળી.)

૨૫ કહો નિર્મલ ક્યાં જગવ્યવહાર,
દિયે જન દૂષણ વારંવાર;
સર્વ જાત વ્યવહાર તે, દોષરહિત નવ હોય,
નારી, વાંછીના શુભગુણ કેવે, સજન ન દીસે કોય,
જોય જન દુર્જન થઈને સાર—કહો નિર્મલ. ૭.

નટ.—અરે લોકો તો દુર્જન શું પણ અતિદુર્જન થાય છે એમ
કેહું ધટે. કેમકે,—

(ગીતિ.)

ઘેઢેહી દેવી'પર પણ જન કરતાં રહેછ અપવાદઃ

રાક્ષસને ધર રે'તાં (વત ક્યમ સાધ્વીતણુંય સમવાય)? ૮. ૫

અગ્નિ નાહી ઠરે સાચી, પણ તેપર જન કરે ન વિશ્વાસઃ

(લ'કામાં કરે શુદ્ધિ—સત્યવાત કે અસત્ય એ ભાસ) ૯.

સૂત્ર.—પણ જો આ ગપાટો મહારાજને કાને પોહોચશે તો
ખડું ખોટું થશે.

નટ.—સર્વથા દેવ અને ઋષિઓ કહ્યાણુ કરશે. (પરિક્રમાણુ ૧૦
કરીને) રે! રે! મહારાજ ક્યાં છે? (સાંભળીને) પરિજનો
આમ કેહે છે:

(વસંતતિલકા.)

શ્રીરમઆદિ વનવાસથી ઘેર આંબ્યાં,

તેને ફરી પ્રીતિથી ભેટી ખુશી થવાને, ૧૫

આંબ્યા હતા જનક, તે દિન ગાળી આઝા,

આનન્દ મોદ કરી આજ ગયા વિદેહ; ૧૦.

સાલે વિયોગ ખડું દેવીદિલે પિતાનો,

તે વિસરાવી મુકવા પ્રીતિના વિનોદે,

ધર્મામ્ભનેથી ઉઠી રાજસમાજ છાંડી, ૨૦

અંતર્ગૃહે સંતોસમીપ ગયા નરેન્દ્ર. ૧૨.

(ખબે જાય છે.)

રતિપ્રસ્તાવના.

(પછી આસને બીરાજેલાં રામ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—દેવિ વૈદેહિ ! શાન્ત થા. એ વડીલો આપણને તજીને જઈ શકે એમ નથી, પણ

(દુહા.)

૫ નિત્ય કર્મ હોમાદિનું અગ્નિહોત્રીને કામ,
વિધ ધણું તેથી નડે ઠરૌ ન રહે કે ઠામ; ૧.
તેથી ધર્મ ગૃહસ્થનો સંકટપૂર્ણ વિરોધ,
સ્વેચ્છાચરણ ન તેમને રહે કદી લવલેશ. ૨.

સીતા—આર્યપુત્ર ! તે હું જાણું છું, પણ બંધુજનોનો વિયોગ
૧૦ આઠો ને અવળો સાલે છે.

રામ—સત્ય છે. એજ આ સંસારનાં કાળજી કાપી નાંખે
એવાં પદાર્થો! એનાથીજ ભય પામીને સર્વ કામનાનો ત્યાગ
કરી બુદ્ધિમાન પુરુષો અરણ્યમાં વિશ્રામ કરે છે.

(કુંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ કંચુકી—રામભદ્ર ! (એમ અર્ધું બોલીને શરમાતો) મહારાજ!

રામ—(જરા હસતે મોઢે) આર્ય ! પૂજ્યપિતાના પરિજનોને
મને બોલાવતી વેળે રામભદ્ર એ ઉપચારજ સારો શોભે છે.
માટે નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બોલો.

કંચુ.—ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અષ્ટાવક પધારેલા છે.

૨૦ સીતા—આર્ય! ત્યારે વાટ શાની જીએ છો ?

રામ—તરતજ અત્રે તેડી લાવો.

(કુંચુકી જાય છે.) (અષ્ટાવક પ્રવેશ કરે છે.)

અષ્ટા.—તમારૂં કલ્યાણ યાચ્યો.

રામ—અભિવંદન કરું છું. આ આસને બિરાજીએ.

૨૫ સીતા—તમને નમસ્કાર કરું છું. મારાં સર્વ મોટરાં તથા આર્ય
શાન્તા સર્વ કુશલ છે ?

રામ—મારા બનેલી સોમપીતી ભગવાન ઋષ્યશૃંગ તથા બેહેન
શાન્તા નિર્વિધ છે ?

સીતા—અથવા અમને સંભારે છે ?

બહા.—(આસને ખેરી) હા. દેવિ ! ભગવાન્ વશિષ્ઠે તમને
કહાવ્યું છે કે,

(વસંતતિલકા.)

વિશ્વંભરા ભગવતી તવ મોટી માત,
તાત પ્રજાપતિ સમાન, વિદેહરાજ;
હુ રાજનંદિનિ ! વહૂ થઈ તેની તું છે,
જેના છીએ કુત્રગુટે મવિતા, અમે, ખે. ૩.

તેથી શી ખીજ આશિષ આપીએ? કેવલ વીરપુત્રની માતા થજે.

રામ—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. કેમકે, ૧૦

(ગીતિ.)

લૌકિક સાધુજનની વાણી અર્થની પુઠે પળી જાય,
આદ્ય ઋષી જનની, પણ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય. ૪.

બહા.—ભગવતી અકન્ધતી તથા સર્વ દેવીઓ અને શા-
ન્તાએ ધણું ધણું કરીને કહાવ્યું છે કે આને જે કોઈ ગર્ભ- ૧૫
દોહદ થાય તે તરતજ પૂર્ણ કરવો.

રામ—એ જેમ કેહુ છે તેમજ થાય છે.

બહા.—વળી તમારા નણુદોઈ ઋષ્યશૃંગે, દેવિ ! તમને કહાવ્યું
છે કે વત્સ ! તમને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા છે તેથી અમે
આણ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વત્સ રામભદ્રને એ તમને ૨૦
વિનોદ કરાવા માટે તમારી પાસે રહેવા દીધેલા છે. તેથી
આયુષ્મતીનો ખોળો પુત્રથી ભરાશે ત્યારે અમે મળવા
આવીશું.

રામ—(હર્ષ ને લજ્જાથી જરા હસતા) તથાસ્તુ. ભગવાન્
વશિષ્ઠે મને કાંઈજ આજ્ઞા કરી નથી ? ૨૫

બહા.—સાંભળો.

(દંત્રવજ્રા.)

નભાતૃયજ્ઞેયી અમે રહ્યા અહીં,
તું ખાલ, ને, રાજ્ય નવીન છે વળી;
રે', સજ્જ તું પ્રીતિ પ્રજ્ઞની લેવાઃ
૫ એથી સુકીર્તિ ધન તેજ મોટું. ૫.

રામ—જેવી ભગવાન્ વશિષ્ઠની આજ્ઞા

(દુહો.)

જોડ, દયા, સુખ—ભોગ, વા જાનકી પણ કદી કાલ,
લોક પ્રીતિ આરાધવા, તજતાં દુખ ન લગાર. ૬.
૧૦ સીતા—એથીજ આર્યપુત્ર રઘુવંશના ધુરંધર છે.
રામ—અરે કોઈ છે કે? કપિ અઘ્રાવકને ઉતારે કરી આપો.
અઘ્રા.—(ઉઠીને પરિક્રમણ કરી) અહો કુમાર લક્ષ્મણ આબ્યા!

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આર્યનો જયજયકાર થાયો. આર્ય! પેલા ચિતારાએ
૧૫ આપણે આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે આ પાટી ઉપર આર્યનું
ચરિત ચિત્રેલું છે. તે નિહાળો.
રામ—વત્સ લક્ષ્મણ! દેવીના મનને ખરાખર ગોઠતું ન હોય
તેવે પ્રસંગે વિનોદ કરાવવાનું તને ઠીક આવડે છે. એ
ચિત્ર ક્યાં સુધી આવેલું છે?
૨૦ લક્ષ્મણ—આર્યાની અગ્નિથી વિશુદ્ધિ થઈ ત્યાં સુધી.
રામ—છાનો રે' છાનો.

(ગીતિ.)

પવિત્ર જન્મી ત્યાંથી, પાવન તેને કોણ કરે ખીન્નું?
તીર્થોદ્ધક વેન્હિ પણ શુદ્ધિ લહે એ વિના ન ખીજથી. ૭.
૨૫ યજ્ઞ ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવિ! સમા કર. આ
અપવાદ તારે માથે જીવતા લગી ચોટ્યો!

(વસંતતિલકા.)

જેનું ઠંથું ધન, મહા કુલકેરી કીર્તિ,
 તે કષ્ટદાયી જનને પણ રંજતા રે;
 તેથી વધો અશિવ જે તવ હું, પ્રિયેમે !
 તેને તું પાત્ર જરૂરે ન હતી થયેલી; ૫.
 (કાં કે હું શુદ્ધ ગાણું પુણ્ય સ્વભાવ તારો,
 તેને પવિત્ર કરી કોણ શકે બિચારો ?)
 દીપે સુગંધી કુલતે નિપજ્યુંજ ત્યાંથી,
 માથે મુઠયું, ન ચરણે કર્યું ધૂલધાણી. ૯.

સીતા—ફીકર નહિ, આર્યપુત્ર ! હાય. આલો તમારું ચરિત ૧૦.
 જોઈએ.
 (ઉઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આ રહ્યું તે ચિત્ર.

સીતા—(નિહાળતી) આ નિરંતર ઉપરના ઉપરજ ઉભા રહેલા
 આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરતા હોય એવા કોણ છે ?

લક્ષ્મણ—ભગવાન્ કૃશાધથી ગુરુસંપ્રદાયવડે વિધના મિત્ર કૌ- ૧૫.
 શિક ઋષિ વિધામિત્રને મળેલાં એ સરહસ્ય જામ્ભકાસ્ત્રો છે.
 ભગવાન્ વિધામિત્રે તે આર્યને તાડકાવધ સમયે પ્રસાદિમાં
 આપેલાં છે.

રામ—દેવિ ! દિવ્યાસ્ત્રાને નમસ્કાર કર.

(હરિગીત.)

૨૦.

પ્રજ્ઞાદિ સર્વે પૂર્વગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
 તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સૂઝી આરાધિયાં,
 ત્યારે દૌઠાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
 નિજ ઉચતપતાણું તેજ ધરી રૂપ ને ઉભું શું સમીપમાં. ૧૦.

સીતા—એમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૫.

રામ—એ હવે સર્વથા તારી સન્તતિની સેવામાં રહેશે.

સીતા—મોટો અનુગ્રહ થયો મારા ઉપર.

લક્ષ્મણ—આ મિથિલાવૃત્તાંત જુઓ.

સીતા—અહો, ખીલેલા નવ નીલોત્પલના જેવા શ્યામ, ચી-
કણા, તથા અત્યંત ઝલકવાળા પુષ્ટ દેહથી કાન્તિમાન દી-
સતા, જેના ઉપર વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા પિતાજી
૫ નિહાળી રહેલા છે એવી રમ્ય અને સુંદર છબી સમેત, કંઈ
પણ હીસાખમાં લેખ્યાવિના સહસાજ શંકરનું ધનુષ ખંડિત
કરતા, મોટે મુછપણ ન કુટેલી હોવાથી અત્યંત મુગ્ધ અને
રમણીય દીપ્તતા આર્યપુત્ર ચિત્રેન્દ્રા છે !!

લક્ષ્મણ—આર્યા ! જુઓ, જુઓ,

૧૦

(દુહો.)

શતાનંદ, ગોતમસૂનુ—જનકકુલગુરુ સાથ,

વશિષ્ઠાદિ સંપંધીને અર્ચ્ય આ તવ તાત.

૧૧.

રામ—આ પણ જેવા જેવું છે:—

(અનુષ્ટુપ.)

૧૫ જનકો ને રઘુઓનો, કોને સંપંધ ન પ્રિય ?

જેમાં દાતા ગૃહીતા છે પોતે કુશિકનંદન.

૧૨.

સીતા—વિવાહ સમયે ગોદાનઆદિ મંગલકાર્ય કરી રહેલા
વિવાહ દીક્ષા પામેલા આ ચારે ભાઈ રહ્યા. અહો જાણે
તેજ દેકાણે ને તેજ કાલે ઉભી છું.

૨૦ રામ—

(હરિગીત.)

કમનીય કંકણ ધારિ કર કાન્તે ! મનોહર દીપતો,

જાણે મહોત્સવ મૂર્તિરૂપે, પ્રેમ મોદ વધારતો;

મુજ હાથ તે દીધે ગૌતમે આનંદમાં હું ગયો વહી,

તે તે સમય આવી મળ્યો સુમુખિ ! શકે ફરીથી અહીં. ૧૩.

૨૫ લક્ષ્મણ—આ આર્યા; આ વળી આર્યા માણુવી, ને આ વધુ
શ્રુતકીર્તિ.

સીતા—પણ વત્સ ! આ ખીજું કોણ ?

લક્ષ્મણ—(લજ્જાથી જરા હસતો, આંડું જોઈને) હં ! આર્યા,
ઉર્મિલાવિષે પુછે છે. ઠીક, ખીજી તરફ નજર ફેરવી નાખું.
(જાહેર) આર્ય ! આ જુઓ જોવાલાયક છે, આ ભગવાન
ભાર્ગવ.

સીતા—મને ખીહીક લાગે છે.

૫

રામ—ઋષિ ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

લક્ષ્મણ—આર્ય ! જુઓ, જુઓ, આ એમને આર્ય—

(અંતરું ખાસ છે તેવામાં.)

રામ—(ચીડાઈને) અરે ખીજું ખડુએ જોવાનું છે તે ખતાવ ને.

સીતા—(સોહ અને ખડુ માનથી જોતી) આત્રા અતિશય વિનય- ૧૦
વડે કરીને આર્યપુત્ર ખડુ શોભો છો.

લક્ષ્મણ—આ અમે અયોધ્યામાં આવી પોહોઆ તે.

રામ—(અશ્રુસહિત) અરેરે ! મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે,—

(ગીતિ.)

તાતપોદના હવતાં, દારાપરણી ગયા નવી ત્યારે, ૧૫

માતા કરતાં ચિંતા, તે દિન તો આપણા ગયા વીતી ! ૧૪.

આ ખાલક જાનકીનાં પણ તે વેળે,—

(હરિણી.)

વિરલ મુલતા ગાલે ઝીણા, મનોહર કુંતલે,
દશનકલિએ—નાનું જેનું દીપે મુખ, તે તાણાં— ૨૦

લલિત લલિત, જ્યોત્સ્નાજવાં, અકૃત્રિમ વિભ્રમે
મધુર કુમળાં અંગોનાં, મા લહે મુજ વારણાં. ૧૫.

લક્ષ્મણ—આ મન્થરા.

રામ—(ઉત્તર દીધા સિવાય ખીજી તરફ જઈને) દેવિ વૈદેહિ !

(અનુદ્રુપ.)

૨૫

સોહી નિષાદપતિની સાથે મેલાપ જ્યાં થયો,

શૃંગવેરપુરે પૂર્વે, તે આ ઈશુદ્વૈપાદપ.

૧૬.

લક્ષ્મણ—(જરા હસીને, મનમાં) વાહ ! ખીન્ન માતા કૈકેયીનું
વૃત્તાન્ત આર્યે ગળતું મુઝ્યું.

સીતા—અહો આ જટાસંયમનવૃત્તાન્ત !

લક્ષ્મણ— (અનુષ્ટુપ.)

૫ પુત્રને રાજ્ય સોંપીને, જે વૃદ્ધેક્ષવાકુએ ધ્યું,
આર્યે તે આ ધ્યું ખાલ્યે પુણ્ય આરણ્યકવ્રત. ૧૯.

સીતા—આ પ્રસન્ન અને પવિત્ર જલવાલાં ભગવતી ભાગીરથિ.

રામ—દેવિ શ્વકુન્નદેવતા ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

(હરિગીત.)

૧૦ સગરયજ્ઞતણો તુરંગમ ભૂમિ ખણો ખણી ખોળતા,
ક્રોધ અગ્નિચી કુપિલ મુનિએ ભસ્મ પ્રપિતામહ કર્યા;
તે સમય તપ તપી ભૂગીરથે, નીજ જાત કરી અળખામણી,
ખડુ કાલ પછી, તવ જલવડે, ઉધ્ધારિયા હે ભગવતિ ! ૨૦.

એવાં હે તમે માતા ! સીતાને પુત્રી અકન્ધતીના જેવી ગણીને

૧૫ એનું કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેજો.

લક્ષ્મણ—ભરદ્વાજજીએ ખતાવેલા ચિત્રકૂટના માર્ગમાં આવેલો,
સર્વ વનનો પતિ, યમુનાતટપરનો, આ શ્યામવડ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! એ પ્રદેશનું તમને સ્મરણ છે ?

રામ— (લાવણી.)

૨૦ પ્રિયેરે ! તે તે ય્યમ વિસરાય ?
ધડી ધડી અમકી ચિત ઉભરાય.
અંગ તવ માર્ગ-ગમન ન ખમાય;
અમિત વર્ણી સુલિત મુગ્ધ દેખાય;
આલિંગન અશિશિથી આંખું તે ધરો પ્રેમ,
૨૫ ચુંથાયેલી મૃણાલી સરખાં દુર્બલ દીસે તેમ,
એમ મમ ઉર ધરો જ્યાં ઊંધાય—પ્રિયેરે. ૨૧.

લક્ષ્મણ—(વિંધ્યાચલનાં અરણ્યોમાં પ્રવેશ કરતાં આ આપણી સામે થયેલો તે વિરાધ.

સીતા—એનું નામ મુકીને આવો, જે સમયે તાપ દૂર કરવા સાડું આર્યપુત્રે પોતાને હાથે મારે માથે તાલવૃક્ષનું પત્ર ધ્યું હતું તે આપણો દુક્ષિણારણ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય પ નિહાળીએ.

રામ—અહીં, (લાવળી.)

ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય,
તટે તડવર પવને લહેંકાય,
સેવતા વૈષ્ણનસ ઋષિ છાય, ૧૦
અતિથિપૂજન જ્યાં શ્રેષ્ઠ ગણાય,
મુઠીભર સામે રાંધી ખાય,
છતે એમ શાંત, ગૃહસ્થ મનાય,
એવાં તડવર પૂર્ણ આ ઉપવન જે તપ કાજ,
પરબ્રહ્મ પરમાર્થ ઉપાસે ઋષિ મુનિ સિદ્ધ સમાજ, ૧૫
આજ તે નજરે દૂરી દેખાય.—પ્રિયેરે! ૨૨.

લક્ષ્મણ—જનસ્થાનમધ્યે આવેલો આ ગિરિરાજ પ્રસ્રવણ રહ્યો. અહો! અતિ ધાડ ઉગેલાં વૃક્ષવૃંદો નિરંતર ધનતિમિર ધોર શીતલતાથી પરિપૂર્ણ સીમાડાવાળાં અરણ્યથી છવાઈ રહેલા તટવાળી ગોદાવરી નદીના ઉછળતા પ્રવાહથી એની ગુફાઓ ૨૦ ગાજ રહે છે, તથા સર્વ કામથી સતત ધસડાઈ આવતાં મેઘનાં ટોળાંથી એની શ્યામતા વિશેષ ઝળકી ઉઠે છે.

રામ— (લાવળી.)

સુતનુ! ગિરિવર તે ઉપર સદાય,
ઉઠાવે લક્ષ્મણ મરણ સદાય; ૨૫
સ્વસ્થ તે થકો દિન નિકળી જાય,
સ્મરણ શું તેનું ન તુજને થાય!

- અથવા શોભિત તીર જે ગોદાવરોના રમ્ય;
 તેપર આપણું દૂરવું હરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
 ધન્ય! શું તુજને સ્મરણ ન થાય?—પ્રિયેરે! ૨૩.
- ૫ અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ,
 મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુની હેલિ;
 નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,
 મુખે કાંઈ એમ લવંતાં ગેલ;
 આલિંગન આશિચિંતથી લપટી કર અકેક,
 રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
 ૧૦ છેક નિશ થાઈ વિરામી જાય.—પ્રિયેરે! ૨૪.

લક્ષ્મણ—આ ૫ અવટીમાં શૂર્પણખા રહી.

સીતા—હા આર્યપૂત્ર! અહિંથીજ છુટા પડશો?

રામ —અરે! વિયોગથી ત્રાસિ રહેલી! આતો ચિત્ર છે.

સીતા—ગમે તેમ હો પણ દુર્જન અતિ દુઃખ પેદા કરે છે.

- ૧૫ રામ —અરેરે! જનસ્થાનનાં સર્વ વૃત્તાન્ત વર્તમાન જેવાંજ
 ભાસે છે.

લક્ષ્મણ— (શિશ્વરિણી.)

- અહીંયાંથી, લાવી કપટરૂપ સુવર્ણ મૃગ, ને,
 નઠારા પાપીએ, છલવિધિ કર્યો રાક્ષસ જને;
 ૨૦ કર્યું અંતે એવું, થઈ ગયું મટ્યું તોયપણ જે,
 નડે સંભારતાં સવળું અવળું સાલ્યો મનને. ૨૫.
 જનસ્થાને, ત્યારે, વિજન વગડે આર્ય રખડ્યા,
 કર્યું એવું એવું વિકલ કકણાપૂર્ણ ખહુ, હા!
 રડ્યા જેથી સર્વે દશદ પણ કાઠિન્ય તણને,
 ૨૫ દળાયું ભેદાઈ હૃદય વસમું વજતણું તે. ૨૬.

સીતા—(અશ્રુસહિત, મનમાં) હાય! દેવ રઘુકુલાનંદ! આ
 પ્રમાણે મારે સાડું આપે કષ્ટ વેઠ્યું!

લક્ષ્મણ—(રામ તરફ જોઈને, મર્મથી) આર્ય આ શું? તમારો,

(શિલ્પરિની.)

અહા ! આ વાળપૌંધ, ત્રુટિત શુભમુક્તા લટસમો,
પડે ધોમે ધીમે ધરણિ, કણ કુટચે વિખરતો,
કુંધેલો છે તોયે હૃદય ધમતો શોક સધળો,
જાણાયે ખીજને, અધર વળો નાસા થથરવે. ૨૭. ૫

રામ—વત્સ ! (હરિગીત.)

પ્રિયજન વિયોગવિશેષવન્હિ તોષ પણ તે કાલ મેં,
વેઠયો ધોમે મનમાં હતી મળવાની આશા તે વડે;
પણ તેજ આગ ફરી ફરી મુજ હૃદયમાં ભડકે ખળે,
મુજ હૃદય-મર્મવિષે થયા વણપેર પીડા દાખવે. ૨૮. ૧૦

સીતા—અરેરે ! અત્યંત વધી ગયેલા ઉદ્વેગને લીધે હું પણ
મારી જાતને આર્યપૂત્રવિનાની દેખું છું.

લક્ષ્મણ—(મનમાં) હો. લાવ ખીજ તરફ એમનું લક્ષ ખેંચું.
(ચિત્ર તરફ જતો) એક મન્વંતર વયના વૃદ્ધગૃધરાજ ભગ-
વાન્ જટાયુષના પરાક્રમનું આ ચિત્ર જુવો. ૧૫

સીતા—હા તાત ! તમારામાં અપત્યજેહ પરાકાષ્ટાએ પોહા-
ચેલો હતો.

રામ—રે તાત કશ્યપ શકુન્તરાજ ! તમારાજેવા મહા તીર્થ-
સ્વરૂપ સાધુ ફરી ક્યાં મળે !!

લક્ષ્મણ—આ જનસ્થાનની પશ્ચિમે આવેલો, હનુરાક્ષસના ૨૦
ધડનો વાસ, ચિત્રકુંજવાન્ નામનો પેલો હણુકારણ્ય પ્રદેશ;
આ અભયમૂક પર્વત ઉપરનું તે મતઙ્ગકપિનું આશ્રમસ્થાન;
ને આ શ્રમણા નામની સિદ્ધશવરી, તથા આ પેલું પમ્પા
નામનું સરોવર.

સીતા—આ ઠેકાણે અત્યંત કુપિત થઈને સર્વ ધીરજ છાંડી ૨૫
આર્યપુત્ર મોં મુકીને રેયા હતા.

રામ—દેવિ ! એ સરોવર બહુ રમણીય છે. એમાં,

(માલિની.)

મળી મદકલ મલ્લિકાક્ષ પાંખો ઉરાડી,
 ધવલ કમલ લાંબા દંડવાળાં મુકાવે,
 નીલ કમલ ધણાંથી પૂર્ણ એ ભૂમિ ભાગ,
 ૫ ખરી જઈ ફરી આંસુ આવતામાં દૈઠા મેં. ૨૯.

લક્ષ્મણ—આ આર્ય હુનુમાન.

સીતા—દીર્ઘકાળથી શોકાકુલ થયેલા સંસારનો ઉદ્ધાર કરી
 મહાઉપકાર કરનાર આ મહાત્મિ.

રામ— (અનુષ્ટુપ.)

૧૦ દિષ્ટયા ! તે આ મહાબાહુ અજનાનંદવર્ધન,
 જેના વીર્યે કૃતી સર્વે ભુવનો, આપણે વળી. ૩૦.

સીતા—વત્સ ! જ્યાં પુષ્પયુક્ત કદંબ તરૂં ઉપર મયૂરનાં તાંડવ
 મચી રહેલાં છે એવો આ ગિરિ કીયા નામથી ઓળખાય છે ?
 જેના એક વૃક્ષતલે, શેષ રહેલા પોતાના પ્રભાવના સૌભા-
 ૧૫ ગ્યમાત્રથીજ દીપતી મલિન કાન્તિવાળા, એક મુહૂર્ત માત્ર
 મૂર્છાવશ થયેલા તથા તમે કદન કરતાં ધારણ કરી રાખેલા
 આર્યપુત્ર ચિત્રેલા છે.

લક્ષ્મણ— (મંદાક્રાંતા.)

૨૦ તે આ શૈલાર્જુનકુસુમથી ગન્ધવાન્માલ્યવાન,
 જેની ટોચે, નીલ, જલ ભર્યો, મેઘ લાગ્યો નવીન;
 રામ—છાનો, ત્યાંથી વિરમ પ્રિય ! મેં ના અગાડી ખમાય,
 આવ્યો તે આ મમપર ફરી જનકીનો વિયોગ. ૩૧.

લક્ષ્મણ—અહીંથી આગળ આર્યનાં તેમજ કપિરાજ અને રા-
 ક્ષસેનાં એક પછી એક અગણિત અર્જુન કાર્યો ચિત્રેલાં છે;
 ૨૫ આ આર્ય થાકી ગયાં છે, તેથી થોડો વિસામો લો એવી
 મારી વિનતી છે.

સીતા—આર્યપુત્ર ! આ ચિત્ર જ્ઞેયાથી મને એક દોહદ થઈ આવેલો છે તેથી વિજ્ઞાપના કરું ?

રામ—હા, આજ્ઞા કર.

સીતા—મને એમ મન થાય છે કે જાણે પ્રસન્ન અને ગભીર વન વૃક્ષોમાં ફરીથી વિહાર કરું અને ભગવતી ભાગીરથીના પવિત્ર તથા સુખકર અને શીતલ પ્રવાહમાં ફરીથી નાહું.

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ !

લક્ષ્મણ—આજ્ઞા ?

રામ—દેવિની મનવાંછનાઓ તરતજ પુરી પાડવી એમ હવે જાંજ ગુરૂજનોએ કહાવેલું છે, તેથી હેલા આવ્યાશિવાય ૧૦ સુખે આલ્યો જાય એવો રથ જોડાવી લાવ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! તમારે પણ ત્યાં આવવું પડશે.

રામ—અરે કઠિનહૃદયે ! એ પણ કેહેલું રહ્યું !

સીતા—ત્યારે તો મને ગમ્યું.

લક્ષ્મણ—જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જાય છે.) ૧૫

રામ—પ્રિયે ! આ વાતાયનના ઝરૂખામાં જરા વાર વિશ્રામ લેઈએ.

સીતા—હા આલો. થાકથી કરીને ઊંઘથી તો જાણે ઢળી જવાય છે.

રામ—ત્યારે અહીંયાં મારાઉપર નિરાંતે ઝાંપીને ટેકો દેઈ સૂઈ જા. ૨૦

(વસંતતિલકા.)

કોટે પ્રિયા ! મુક તું હાથ જીવાડનારો,
જ્યાંથી ગળે શ્રમથી સ્વેદકણો હનરો;
જે છે શશિકિરણથી ગળતી રૂપાળી,
ઈંદુમણિસ્તજની શીતલ કાંતિ ધારી;

૩૨. ૨૫

(તેમ કરાવતો આનંદથી) પ્રિયે ! આ તે શું ?

(શિલ્પરિણી.)

ઊંઘું કે જાગું છું, ઝીંકું હું સુખમાં, કે કુખ હુલું ?
 ગયો છું ઘેરાઈ મદ્યથી, વિષથી ? ના કળી શકું;
 તવ સ્પર્શ સ્પર્શ જડ મમ બધાં ઈન્દ્રિય કરી,

૫ ભમાવે વિકાર પ્રકુલ કરિ દે એતન વળી. ૩૩.

સીતા—(હસતી) આપનો પ્રેમ સદાય ગભીર અને સ્થિર દૃઢ છે
 એથી બીજું શું કહું ?

રામ— (વસંતતિલકા.)

સુકાયલા જીવ રૂપી કુલને ખિલાવે,
 ૧૦ તૃપ્તિ કરે, મનની શુદ્ધિ બધી ભુલાવે;
 જે કર્ણ અમૃત, રસાયણ ચિત્તકેરાં,
 આ આ મોઠાં, વચન તે કમલાલિકેરાં. ૩૪.

સીતા—પ્રિયંવદ ! હવે મારે સુવું છે.

(સુવાને માટે ચારે તરફ જુવે છે.)

૧૫ રામ—પ્રિયે ! શું શોધવાનું છે ?

(ગીતિ.)

વિવાહ સમયથી માંડી જે કરપર તું ઊઘી જતી પ્રીતિમાં,
 ઘરમાં વનમાં નિત્યે ખાલાપણમાં પછીથી યૌવનમાં; ૩૫.
 અન્ય નારી અરુઝ્યાથી પતિત થયો જે કદાપિ, ના વ્રતમાં,
 ૨૦ કર ઉપધાન રહ્યો તે રામખાહુ આ સદાય સેવામાં. ૩૬.

સીતા—(નિદ્રાથી ઝુકતી) આર્ય પુત્ર ! એમજ છે એમજ છે.
 (જાણે છે.)

રામ—શું પ્રિયંવદા છાતી ઉપર સુધ્ધ ગઈજ. (સ્નેહપૂર્વક નિહાળીને.)

(શિલ્પરિણી.)

૨૫ ગૃહે આ છે લક્ષ્મી, અમૃતતણી નેત્રાંજનશાળી,
 અડતાં અંગાડુ પ્રકુલરસ રે'અંદન મંળી;
 ધર્યો કંઠે ખાહુ શિશિર મૃદુ મુઝતાસર ખરે,
 નશું એનું બહાલું ? અસહ નવ જો પ્રેહ નિવડે. ૩૭,

(પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી.—દેવ ! આવેલો છે.

રામ—અરે ! કોણ ?

પ્રતી.—દેવનો સહાય સમીપ રહેનાર ગુહસેવક દુર્મુખ.

રામ—(મનમાં) શુદ્ધાન્તોને વિષે પણ ક્રૂરનાર દુર્મુખને મેં પુરવા- ૫
સિઓનું વૃત્તાન્ત જાણવા મોકલ્યો હતો. (જાહેર) આવવા દે.
(પ્રતીહારી જાય છે.)

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્મુખ—(મનમાં) હાય હાય ! સ્ત્રીના દેવીવિષે આણું મનમાં
પણ ન ઉતરી શકે એણું લોકોમાં ચાલતું કલંક મહારાજને ૧૦
કેમ કરીને કહું ? અથવા મારા અભાગીયાને માથે તો એવાંજ
કામ ભાંગેલાં છે.

સ્ત્રી—(સ્વપ્રમાં લવે છે) હા ! આર્યપુત્ર ! સૌમ્ય ! ક્યાં છો ?

રામ—અરેરે ! ચિત્તદર્શન કર્યા પછીથી ચએલી, અતિઉદ્વેગ
કરનારી, વિરહની એની એજ અંખના દેવીને ઉદ્વેગ કરે છે. ૧૫
(સ્નેહથી હાથ ફરવતો.)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેનું રૂપ ન થાય અન્ય અવણું દુઃખે સુખે સર્વદા,
જેને પામી શકે જનો સહજમાં સર્વે અવસ્થાવિષે,
સંસારે અટ પ્રાપ્ય શોક દુખથી દાઝયું કરે જ્યાં દિલ, ૨૦
ઢોળાયે, ન કદાપિ જન્ય ઘટતો જનો જરાથી રસ. ૩૮.
જતાં કાળ ધસાઈ થાય અળગાં સંકોચ લજ્જત, ભય,
ત્યારે સાર અખાય જોહુ રૂપનો તેમાં ઠર્યા જે રસ;
એવો પૂર્ણ અનંત નિર્મલ રસે—સન્માનવ પ્રેમ તે,
લાધે વિશ્વવિષે મહાશ્રમવડે, તે એકનો એકરે. ૩૯. ૨૫

દુર્મુખ—(પાસે જઈને) મહારાજનો જય થાયો.

રામ—શા સમાચાર છે ?

દુર્મુખ—રામભદ્રે તો મહારાજ દ્વશરથને પણ વિસારે પાડ્યા
એમ લોકો આપની સ્તુતિ કરે છે.

રામ—એ તો પ્રશંસા થઈ. કાંઈ દોષ હોય તે કેહે કે તે દૂર થાય.

દુર્મુખ—(રોતો) દેવ ! સાંભળો. (કાનમાં) આમ, આમ.

૫ રામ—અરર ! અતિદુઃસહ તીખાવેગવાળું આ વાગ્વજ છે.
(મૂર્છા પામે છે.)

દુર્મુખ—મહારાજ ! શાન્ત થાઓ.

રામ—(શુદ્ધિઆણીને.)

(ગીતિ.)

૧૦ વૈદેહી દેવીપર, ધિક્ ! પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ જે,
અર્હુત ઉપાય કરીને રામાવેલું પણ ફરીથી જે આજે. ૪૦.

હા ! હા ! દૈવતણીરે દુર્ગતિનાથી ઉભું અહીં આવી,
મત્તધાન વિષપેરે ચરી વળ્યું તે સર્વ કામ વિખરી. ૪૧.

ત્યારે હવે હું અભાગીયો શું કરું ? (વિચાર કરીને કંકણાથી)

૧૫ અથવા શું ખીજું ?

(અનુબ્રુવ.)

ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રજાને રાખવી ખુશી,
સજ્જનોની ઠરી એવી સનાતનની એ રીતિ. ૪૨.

પાળી છે જે પિતાજીએ એક ચિત્તે દૃઢ પ્રતે,

૨૦ મને ને પ્રાણ બંનેને તજીને અળગા થતાં. ૪૩.

વળી હવણાંજ ભગવાન્ વશિષ્ઠે પણ કહાવેલું છે. ઉપરાંત વળી

(વસંતતિલકા.)

ભૂપાલ સૂર્યકુલના જનમાં વરિષ્ઠ,

તેણે કર્યું ઉજળું જે કુલ સાધુ શુદ્ધ;

૨૫ મારા પ્રસંગથી થઈ નીચી તેની નિંદા,

ધિકારરે મુજ અભાગી શિરે હજાર !! ૪૪.

હા દેવયજ્ઞસંભવા દેવિ ! રે સ્વજન્માનુગ્રહપવિત્રિત વસુન્ધરે !

હા નિમિ જનક વંશાનંદિનિ ! અહો પાવક વશિષ્ઠ અકુન્ધતી

સર્વેએ સ્તુતિ કરેલા શીલવાળી! આહા રામમયજીવિતે! અરેરે
મહાઅરણ્યવાસ પ્રિયસખિ! હા મીઠા ખોલી! થોડા ખોલી!
આવી તારાજીવીનો આવો પરિણામ ક્યમ થયો!!

(ગીતિ.)

પવિત્ર ત્રિભુવન તુજથી તુજપર દે જન અપુણ્ય અપવાદ! ૫
ધણિયાળાં જન તુંથી નહિ ધણિઆળી પૌડાય તું આજ!! ૪૫.

દુર્મુખ! લક્ષ્મણને કેહે, આ તારો નવો રાજ રામ આજા
કરે છે કે (કાનમાં) આમ આમ.

દુર્મુખ—અગ્નિદેવે પરિશુદ્ધ કરેલાં તથા પવિત્ર રઘુકુળના સ-
ન્તાનને ગર્ભમાં ધારણ કરતાં મહારાણીનું દુર્જનોનાં વચનથી ૧૦
મહારાજે આજ આ શું ધાર્યું?

રામ—અપ. પુરજનો દુર્જન હોય કેમ?

(ઈંદ્રવજ્રા.)

ઈક્ષ્વાકુનો વંશ ક્યે બધાંને,
રોપાયું નિંદાખિજ દેવયોગે, ૧૫
શુદ્ધિ સમે અર્ક્ષત કર્મ જે થયું,
તે કેણુ માને અતિ દૂર તે રહ્યું? ૪૬.
તેથી જ.

દુર્મુખ—હાય હાય! મહારાજ! (જાય છે.)

રામ—હા! અરેરે! હું અતિ ઘોર ખીભત્સ કર્મ કરનાર રા- ૨૦
ક્ષસ બન્યો છું.

(પદ.)

હૃદય હો! તેજ પ્રિયા પરહરી!—ધ્રુવ.
ખાલાપણથી પ્રેમ ધરી મન,
ઉછેરી પોષણ કરી,—હૃદય હો! ૪૭. ૨૫
જેના દિલમાં દૂર થયાની
લેશ વાત નવ ઠરી,—હૃદય હો!— ૪૮.

કસાઈ પાળી પોષી ઉછેરી,
 કપોતી દે જ્યમ પરી;—હૃદય હો ! ૦ ૪૯.
 તેમ કપટકુડ છળી છેતરીને,
 મોત હાથ દેઝી હરિ !—હૃદય હો ! ૦ ૫૦.
 ૫ ત્યારે મારા જેવા પાતકીને અરાહીને દેવીને હું શીદ અમડાહું છું !
 (સીતાનું માથું સહસ્રાજ ગાયું કરીને હાથ ખેંચી લેતો.)

(ગીતિ.)

અપૂર્વ કર્મ કરંતા તજ હું ચાંડાલને તું રે મુગ્ધે !
 ગણી ચંદનતત્ત્વ બાઝી કટુલ્લહાયક વિષતત્ત્વના થડને. ૫૧.
 ૧૦ (ઉભો થઈને) અરેરે ! હવે રામને તો—સર્વ જીવલોક
 ઉલટી ગયો ! જીવવાનું પ્રયોજન પાર પડ્યું ! આ જગત્
 અધુના જીવ અરણ્ય જેવું શૂન્ય થયું ! સંસાર અસાર થયો !
 દુઃખમાત્રનુંજ શરીર થઈ ગયું ! અરે હું અસારણ છું ! શું કરું ?
 ક્યાં જઈ ? અથવા.

૧૫

(ગીતિ.)

દુઃખદુઃખ ખમવાને રામે જગમાં લીધો શકે દેહ !
 ચોટી રહ્યો નવજન્યે જીવ, મેખ વજની થયો કેમ ! ૫૨.
 હા માતા અકન્ધતિ ! હા ભગવન્ વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર !
 હા ભગવન્ પાવક ! હા દેવિ વિશ્વંભરા ! હા તાત જનક !
 ૨૦ હે પિતા ! રે માતાઓ ! હા પરમોપકારી લંકાધિપતે વિભીષણ !
 હા પ્રિયસખા સુગ્રીવ ! હા સૌમ્ય હનુમન્ ! હા સખિ ત્રિજયા !
 તમને બધાંને આ રામલે લૂટ્યાં છે ! તમારો સર્વનો એણે અના-
 દર કર્યો છે ! અથવા હું હવે તેમનું નામપણ દેનાર કોણ ?

(અનુષ્ટુપ્.)

૨૫

કૃતક્રીને દુરાત્મા હું, નામ એવા મહાત્મનું,
 લેજી તેથી શકે લાગે પાપ એ પુણ્યશાલિને ! ૫૩.

જે હું,

(વસંતતિલકા.)

વિશ્વાસથી ઉરપરે ઊંઘી જે ગઈ છે,
 છાંડું પ્રિયા ગૃહિણી તે ગૃહકેરી શોભા,
 સ્વપ્ને ધૂંજે કઠિન ગર્ભઃ થયેલો મન્દ,
 તેનોજ વ્યાધ્રપશુને ખસિ આપું પાપી. ૫૪. ૫

(સીતાના ચરણો માથે અરાડી) દેવિ! દેવિ! આ તારા
 પાદપંકજને રામના મસ્તકનો આ છેલોજ સ્પર્શ છે.
 (ઉદ્વન કરે છે.)

(નેપથ્યમાં.)

પ્રાક્ષણનું અતિ અહિત થાય છે! અહિત થાય છે! ૧૦
 રામ—અરે! તપાસ કરો કે આ શું છે!
 (ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(ગીતિ.)

યમુના તીરે વસતા, તપ તપતા અતિઉચ્ચ પુણ્ય ઋષિઓ;
 લગણુયકી ત્રાસેલો શરણુ આવો તવ ઉભો યજ્ઞ તેનો. ૫૫. ૧૫
 રામ—અહો! શું અઘાપિ પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ! આ દુરાત્મા
 કુંભીનસી પુત્રનું નિર્મુલ કરવા શત્રુમ્ને મોકલું. (કેટલાંક
 ડગલાં આગળ જઈ પાછો આવીને) હા દેવિ! તું આ બધું
 શી રીતે વેઠશે! ભગવતિ વસુંધરે! સ્વાધ્યદુહિતા જાન-
 કીની સંભાળ રાખજો. ૨૦

(ગીતિ.)

જનક અને રઘુકુલની મંગલરૂપ જે પુણ્યશીલ તેને,
 દેવયજ્ઞન હે પુણ્યે! જન્મ દીધો છે કૃપા કરીને તો. ૫૬.
 (ભય છે.)

સીતા—હા આર્યપુત્ર! સૌમ્ય! ક્યાં છો! (એકદમ ઉઠીને) ૨૫
 હા ધિક્! નહારા સ્વમાવડે છેતરાઈને હું આર્યપુત્રનો વિલાપ
 કરું છું. (આરે તરફ જોતી) અરે ધિક્ છે! મને એકલીને
 ઊંઘતી મુકીને આર્યપુત્ર જતા રહ્યા! અરે આ તે શું!

હુશો! એમને મળીશ ત્યારે જો મને મારા આત્માનું ભાન
રેહશે તો હું એમને ખુબ ક્રોધ કરીને ખીજીશ. અરે આ-
ટલામાં કેણુ પરિજન છે?

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

૫ દુર્મુખ—દેવી ! કુમાર લક્ષ્મણુ વિનતી કરે છે કે રથ તૈયાર છે,
દેવી અંદર ખીરાજીએ.

સીતા—આ બેસું. (ઉઠીને) મારો ગર્ભભાર જાણુ ફરકે છે,
તેથી ધીમે ધીમે જઈએ.

દુર્મુખ—દેવી આ માર્ગે, આ માર્ગે.

૧૦ સીતા—તપોધન સર્વને નમસ્કાર ! નમસ્કાર દુધકુલ દેવતા-
ઓને ! નમસ્કાર આર્યપુત્રના અરણુ કમલયુગલને ! વંદન સર્વ
ગુરુજનોને !

(સર્વે જાય છે.)

इति चित्रदर्शनोनाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः

(નેપથ્યમાં.)

ભલે પધાર્યા! તપોધના ભલે પધાર્યા!

(વટેમાર્ગુનો વેશધારણ કરેલી તાપસી પ્રવેશ કરે છે.)

તાપસી—અહો આ તો વનદેવતા ફલ કુસુમ પત્રાદિકનો અર્ધ્ય

લેઈને મારી સામાં આપ્યાં છે.

૫

(વનદેવતા પ્રવેશ કરે છે.)

વન.—(અર્ધ્ય આપીને.)

(શિખરિણી.)

કુટો દા'ડો આજે, વનસુખ યથેચ્છા અનુભવો:

મહાપુણ્યે, કપ્પે, સુજનજનનો સંગ મળતો:

૧૦

તરૂચ્છાયા, વારિ, અશન તપને યોગ્ય સધણું;

ફલો, મૂસો તે એ—નવ કરું પરાધીન ગણતું.

૧.

તા.—વાહવાહ! રું કહું!

(શિખરિણી.)

પ્રીતિ ભીની વૃત્તિ, વિનય મીઠો વાણી રસભરી;

૧૫

પ્રીતિ ચોખી શુદ્ધ, પ્રકૃતિયંત્રી બુદ્ધિ શુભકરી;

મુખે વા છેડે વા ભયું સમરસે નિત્ય રસિહું;

૨.

દીપે સાધુઓનું ચરિત, સુધુ, ને ગૂઢ, ઉજળું.

(બન્ને બેસે છે.)

વન.—આજ કીયાં ભગવતીના દર્શનથી હું પાવન થઈ?

૨૦

તા.—મારું નામ આત્રેયી.

વન.—આર્ય આત્રેયિ ! આ તરૂંજ આપે ક્યાંથી કૃપા કરી?

અથવા શા પ્રયોજને દંડકારણ્યમાં આવવું થયું છે?

ભા.—

(इन्द्रवज्रा.)

આ ઠામમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ અગસ્ત્ય,

૨૫

ઉદ્ગીથવેતા બહુ સાથ રે' છે;

વેદાન્ત તે પાસથી શિખી લેવા,

વાલ્મીકિને છાંડી અહીં ભમું છું.

૩.

૫ વન.—ધણાએક ખીજ મુનિઓ એજ વૃદ્ધ, બ્રહ્મવાદી પ્રાચે-
તસઋષિની પાસે બ્રહ્મપારાયણાર્થે રેહું છે; ત્યારે આર્યાએ
આ દીર્ઘ પ્રવાસનો શ્રમ કેમ લીધો હશે?

આ.—ત્યાં અધ્યયનનેવિષે બહુ વિદ્ય આવી પડે છે, માટે આ
દીર્ઘ પ્રવાસનો અંગીકાર કર્યો.

વન.—શાં વિદ્ય આવે છે?

૧૦ આ.—એ ઋષિ દેવને કોઈ એક દેવતાએ સર્વ પ્રકારે અર્હુત
તથા હવણાંજ ધાવણ છોડેલું એવાં નાનાં ખે બાલક આણી
આપ્યાં છે. તેનાથી ખરેખાત એકલા ઋષિઓનાંજ નહિ
પણ સચરાસર ભૂતમાત્રનાં કાળજીં ઠરે છે, ને સર્વેને તેમના
ઉપર પ્રીતિ ઉપજે છે.

વન.—તેમનું નામ ઠામ આપને ખબર છે?

૧૫ આ.—તેજ દેવતાએ એમનો પ્રભાવ પણ કહેલો છે અને એ-
મનાં કુશ અને હવ એવાં નામ પણ કહેલાં છે.

વન.—એમનો પ્રભાવ કેવો છે?

આ.—એમને સરહસ્ય જ્ઞાનભાસો જન્મથીજ સિદ્ધ છે.

વન.—એ તો મોટું આશ્ચર્ય!

૨૦ આ.—એમને શ્રી વાલ્મિક ગુરુએ પરમ કૃપા કરીને, ધાત્રી
કર્મથી માંડીને ઉછેર્યા, પાળ્યા, તથા સૂરાકરણ સંસ્કાર કર્યા
પછી ત્રણ વેદવિના બાકીની સર્વ વિદ્યામાં બહુ સંભાળ
રાખી કુશલ પણ કર્યા. ત્યાર પછી ગર્ભાધાનથી એકાદશ
વર્ષ પુરાં થતાં એમને ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન
૨૫ સંસ્કાર આપી ત્રણ વેદનું અધ્યયન પણ કરાવ્યું છે.

એવા અતિ તેજિત અને ઝીણી બુદ્ધિવાળા છોકરાઓ
સાથે મારા જવાંથી અભ્યાસમાં ચાલી શકાતું નથી. કેમકે,

(હરિની.)

ગુરુ શિખવે એકી રીતે ગુણી જડ ખેડને,
 ગૃહણ કરવે શક્તિ દે ના, ન ઓછો કદા કરે;
 ફરક ફળમાં, રે' છે મોટો, તથા પણ ઉતરી:
 વિમલ મણિ લે આલી તેહું સુખિય ન હીકરો. ૪. ૫

વન.—આજ વિષ કે ?

આ.—ખીજું પણ છે.

વન.—તે શું ?

આ.—એક દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે એ બ્રહ્માર્પિ તમસા નદીએ
 ગયા. ત્યાં જોડકે ફરનારાં કૈાચના જોડામાંના એકને ૧૦
 પારથીને મારતો દીઠો; દેખતામાંજ અકસ્માત્ પ્રકટ થયેલાં
 અસ્પષ્ટતાદિ દોષરહિત, વાચા દેવી અનુદ્યુષ્ ઇન્દ્રપે એ-
 મના મુખમાંથી નીકળી ગયાં.

(અનુદ્યુષ્.)

મા નિષાદ ! પ્રતિષ્ઠા તું કદાપિ પણ પામતો, ૧૫
 કે માર્યું કૈાચજોડાના કામમોહિત એકને.

વન.—અહો ! વેદમંત્રોથી જુદીજ અને નવીન જાતની આ
 છંદની રચના છે.

આ.—તેજ સમયે સર્વ જગત્ના વિધાતા પદ્મયોનિ ભગવાન્
 બ્રહ્મદેવ ત્યાં પ્રકટ થયા, અને આ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મનો ૨૦
 પ્રકાશ કરતા ઋષિને કેહેવા લાગ્યા કે હે ઋષિ ! તમને વા-
 જીરૂપ બ્રહ્મનું આજ જ્ઞાન થયું છે, તેથી રામાયણ વદો.
 તમારા જ્ઞાનના આર્ષ યશુની જ્યોતિ સર્વ ઠામમાં ધુમરો.
 તમે આદ્યકવિ છો. એટલું કહીને ત્યાંજ અન્તર્ધાન થઈ
 ગયા. આ ઉપરથી શબ્દબ્રહ્મના મનુષ્યલોકને વિષે આ
 જાતના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ ઇતિહાસ, ભગવાન્ ૨૫
 પ્રાચેતસે રચવા માંડ્યોછે.

વન.—વાહ ! એમણે તો સંસારજ માંડ્યો !

આ.—એજ વિદ્વ.

વન.—યથાર્થ છે.

૫ આ.—ભદ્રે ! મારો થાક ઉતરી ગયો છે, તેથી હવે અગસ્ત્યા-
શ્રમનો માર્ગ મને ખતાવો.

વન.—આહીંથી પંચવટીમાં થઈને ગોદાવરીને કાંઠે કાંઠે ચાલ્યાં
જાતે.

આ.—(અધુસમેત) શું આ તપોવન ! આ પંચવટી ! આ
નદી શું ગોદાવરી ! આ ગિરિ પ્રસ્થાન ! તમે શું જનસ્થાન

૧૦ દેવતા વાસન્તી !

વા.—હા એ બધું આજ.

આ.—વત્સ જાનકિ !

(ઉપજાતિ.)

૧૫ આ સર્વ તારે પ્રિય બંધુવર્ગ,
દ્રષ્ટે પરી આજ કથા પ્રસંગ;
છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ તોયે,
પ્રત્યક્ષ જોવી અમને ખતાવે.

વા.—(મય પામીને, મનમાં) “છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ” એમ
કેમ કહ્યું !! (જાહેર) આર્યો સીતાદેવીનું શું અનિષ્ઠ થયું ?

૨૦ આ.—અનિષ્ઠ એટલુંજ નહિ પણ કલંકે લાગ્યું. (કાનમાં)
આમ, આમ.

વા.—હાય ! હાય ! દૈવનો આ દાડગુ વજ્રપાત તે શો !

(મૂર્છામાં પડે છે.)

આ.—ભદ્રે ! શાન્ત થાઓ શાન્ત થાઓ.

૨૫ વા.—(જાગીને) હા પ્રિયસખિ ! હા માહાભાગે ! તારા ભા-
ગ્યમાં આજ હતું !! રામભદ્ર ! રામભદ્ર ! અથવા તમને
શું કહું. આર્ય આત્રેયિ ! પેલા અરણ્યમાં સીતાદેવીને
તજીને લક્ષ્મણ ગયા ત્યાર પછી એની કાંઈ ખબર મળી છે ?

બા.—ના, ના.

વા.—અરેરે ! અગ્નિની અને વશિષ્ઠ ગુરુની આજ્ઞામાં બં.
ધાઈ રહેલું રઘુકુલવંદ ખેડું છતાં અને વૃદ્ધ રાણીઓ જીવતાં
પણ આમ કેમ થઈ શક્યું ?

બા.—સર્વ ગુરુજન તે પ્રસંગે ઋષ્યશૃંગાશ્રમમાં ગયેલાં હતાં. ૫
એ બાર વર્ષનો યજ્ઞ હવાગાંજ સમાપ્ત થવાથી ઋષ્યશૃંગે
સર્વ ગુરુજનને પૂજા અર્ચ્યા કરી વિદાય કર્યા ત્યારે, ભગવતી
અગ્નિનીએ કહ્યું કે વધૂવિનાની સુની અયોધ્યામાં હું તો
આવનારી નથી. રામની માતાએ પણ એ વાત કબુલ
રાખી. ભગવાન વશિષ્ઠની આ ઉપરથી વિશુદ્ધ વાણી થઈ ૧૦
કે વાલ્મીકિતપોવનમાં જઈને ત્યાંજ વાસ કરીએ.

વા.—ત્યારે એ રાજા હવે શું કરે છે ?

બા.—એ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વા.—ધિકાર છે ! પરગુણા પણ ખરા કે ?

બા.—અરે લાગે લાગે જરા.

૧૫

વા.—ત્યારે યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણી કોણ થશે ?

બા.—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.

વા.—અરેરે !

(અનુવૃત્ત.)

વજ્રથીએ ઘણાં ગાઢાં, કુલથી પણ જે મૃદુ,

૨૦

લોકપ્રિય મહાત્માનાં જાણીલે કોણ ચિત્તને ?

૬-

બા.—વામદેવ પુરોહિતે સંસ્કાર કરેલો મેધ્યાશ્વ પણ છોડી
મુક્યો છે. અને શાસ્ત્રપૂર્વક તેના રક્ષણ કર્તા પણ ઠરાવ્યા છે.
ગુરુસમ્પ્રદાયથી દિવ્યાન્નસંપૂર્ણ લક્ષ્મણપુત્ર અંદ્રકેતુને એ
ચતુરંગ સેનાનો અધિષ્ઠાતા નિમ્નો છે.

૨૫

વા—(સ્નેહ અને કૌતુકથી) કુમાર લક્ષ્મણનો પણ પુત્ર ! અરે
માડી હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો.

આ.—એટલામાં એક પ્રાહ્મણે પોતાનો મુએલો છોકરો રાજ-
દ્વારમાં નાંખીને, છાતી હૈયાં કુટતે પ્રાહ્મણનું અહિત થાય છે
એવી ખૂમ મારી. એ સાંભળી રાજના અનાચારવિના
પ્રજાને અકાલ મૃત્યુ થાય નહિ, એમ કડ્ડણમય રામભદ્ર
૫ પોતાનો દોષ નિરૂપણ કરતા હતા એટલામાં સહસ્રાજ
ગેળી વાણી થઈ.

(ગીતિ.)

તપ તપતો પૃથિવીપર શંખૂંક નામે શૂદ્ર રામ ! આજ,
શિરચ્છેદ તવ હાથે નિર્મ્યો તેનો, હણિ કર દ્વિજ કાજ. ૭.
૧૦ એવું સાંભળીને હાથમાં ખડ્ગ ગૃહણ કરી પુષ્પક વિમાનમાં
ચઢી જગત્પતિએ એ શૂદ્ર તપસીની શોધમાં સર્વે દિશાઓ
તથા ખુણાઓમાં ફરવા માંડ્યું છે.

વા.—શૂદ્ર શંખૂંક નામનો ધૂમ્રપાન કરનાર આ જનસ્થાન-
માંજ તપ કરે છે; તેથી રામભદ્ર કદાપિ આ વનને ફરીથી
૧૫ પણ પાવન કરે.

આ.—ભદ્રે ! હવે તો જઈશ.

વા.—આર્ય આત્રેયિ ! દિવસ પણ માથે આવ્યો છે. વળી

(કટાવ.)

જેની છાયા વિષે રમેઆ વિષ્કિર પક્ષી વીણે ચાંચથી,
૨૦ ધડીમાં દાણા ધડીમાં ફેડી ત્વચા તડની આલે કીડા;
એમ છાલથી છાયાં તદ્દથડ ઉપર ખોલે આખું ભાગું
મધૂર શબ્દે કપોત સુંદર કુકુટ ટોળાં એવાં દ્રુમવર,
ગોદાવરીના તટપર શોભે, તેશું હસ્તી કુંભસ્થલ ધસી
એળ મટાડે તે સમયે આ કરમાળેલાં ચંડ તાપથી,
૨૫ દીઠામાંથી પુષ્પ સુગંધી ખરી પડે છે, ગોદાવરીના
રમ્યનીરમાં; પૂજે એવી રીતે વૃક્ષો;—રમ્ય રમ્ય આ
સ્થલ શુભ ભાસે.—જેની છાયા.

૮.

॥ इति विष्कम्भकः ॥

તે છે મારા તપનું ફલ, આ અન્યથા આવવાનું,
 ઝ્યાંથી થાયે અવધ પુરિથી દહાડકામાં ફરીથી. ૧૨.
 રામ—હું આ દહાડકા? (ચારે તરફ જોઈને) હા, હા.

(કટાવ.)

- ૫ કોકોઠામે સ્નિગ્ધરમ્ય ને નયન હુસાવે, વળીકો કાળી, વળીકો ભૂરી,
 કોકોઠામે રૂપ ભયંકર ધારી કર્કશ દેતી ત્રાસ ખાહુ, ઠામે ઠામે
 વળી ભરેલી ઝમઝમ ઝમઝમ બહેતાં ઝરણો તેના શબ્દે, દિશા,
 રૂપાળી, પાણે જણાયે તીર્થ પુણ્યનાં, આશ્રમ ઋષિના; પર્વત
 પેલા ટોકાં કરતા; સરિતા ધીમી ઉછળી બહેતી; અરણ્ય બહોળાં
 ૧૦ મધ્યે નાનાં રમણીય લીલાં ઉપવન દીસે; એવા એવા,
 વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દષ્ટે આવે;—દીસે દીસે,
 સત્ય દહાડકા અરણ્ય આજે.—કોકોઠામે ૧૩.
 શંભૂ.—આ દહાડકાજ છે. આ સ્થલે પૂર્વ મહારાજે.

(દુહો.)

- ૧૫ રાક્ષસ ચૌદ હજાર જે ધોર કર્મ કરનાર,
 ખરદૂપણ ત્રિસિરા સહુ હણ્યા દુઃખ દેનાર. ૧૪.
 જેથી કરીને જનસ્થાનસિદ્ધક્ષેત્રનેવિષે, મારા જેવાં ખીહી-
 કાણુ જનોને પાણુ નિર્ભય ફરવા હરવાની છુટ થઈ.
 રા.—અહો ! એકલું દહાડકાજ નહિ પણ જનસ્થાને આજ કે!
 ૨૦ શંભૂ.—હા. જેને દેખતાંજ સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં રોમ ભયથી ઉભાં
 થાય છે એવી, ઉન્મત્ત ચંડ શ્વાપદનાં ટોળાંથી પરિપૂર્ણ
 ગિરિગબ્હરોવાળાં જનસ્થાનની સીમનાં વિશાલ અરણ્યો
 આ દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં છે. વળી,

(શાદૂલવિક્રીડિત.)

- ૨૫ જે કો ઠામ પ્રશાન્ત, અન્ય ગગડે પ્રેરચંડસત્વસ્વને,
 કો ઠામે ઊધતા મહાભુજગના શ્વાસેથી અગ્નિ બળે,

ઠાંડી ફાટવિષે જહાં ચળકતું અત્યલ્પ પાણી દીસે,
તે આ સીમ, જહાં પીએ અજગરસ્વેદ પ્રતિસૂર્યકો. ૧૫.

રામ—

(અનુષ્ટુપ્.)

ખરાલય જે હું પહેલાં જનસ્થાન હું દેખું તે,
પ્રત્યક્ષ સમ, વૃત્તાન્તો પૂર્વનાં, મુજને દિસે. ૧૬. ૫
(ચારે તરફ જોઈને) દેદેહીને વનોપભોગ સર્વથા પ્રિય હતા.
તેનાં તેજ આ ધારવનો. એથી વિશેષ ભયાનક શું હોય ?
(અશ્રુમંત.)

(અનુષ્ટુપ્.)

મધુ ગન્ધિવને, નિત્યે તવસાથ રહીશ હું, ૧૦
એટલાથી થતી રાજ્ય, એવો તે જાહે એ તારો ! ૧૭.
કરેના કાંઈએ તોયે દષ્ટેદષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઈ જે જેના મનમાં વસે. ૧૮.

રાંત્રુ—એ દુર્ગુમ અરણ્યોને જવા દો; અને મદમત્ત મયૂરના
કણ્ઠ જેવી અતિ ચીકણી તથા શ્યામ છબિના પર્વતોથી ૧૫
ઠામ ઠામ છવાયલાં—અરો અર ઉગેલાં ધનધોર ઘટાવાળાં
ખાલતડસમુહથી અલંકૃત—નિર્ભય નૃત્ય કરતાં ત્રિવિધ મગ-
યૂથપરિપૂર્ણ આ પ્રશાન્ત અને ગંભીર મધ્યમારણ્યોને મહા-
નુભાવ ! નિહાલો. અહીંયાં,

(હરિગીત.)

૨૦

મદમત્ત ખેશી શકુન્ત હિલવે વેલવાનીર ખીલતી,
તેનાં મૃદુ કુલથી સુવાસિત, સ્વચ્છ, શીત જલે ભરી;
પાકાં થયાં ફલભાર સુકતી જંબુકુંજ શ્યામથી,
અમ અમ કુદે જેનાં અરણ્ય એવી વડે સરિતા ધણી. ૧૯.

(માલિની.)

૨૫

તડણરિંછ ગુફામાં શ્લેષ્મવાળાં ખરાડે,
પ્રતિરવથકી શબ્દ સ્થૂલ થૈ ખહાર આવે;

કરિ તડ ઝીરો નાંખે—ગાંઠમાંથી ઝરંતો,
શીત, કટુ, ધન તુરો, શક્તિવાસ વ્યાપ્યો. ૨૦.

રામ—ભદ્ર ! તારો માર્ગ મંગલકારી હજ્જે. દેવલોકમાં જવા
માટે તને વિમાન પ્રાપ્ત થાઓ.

૫ શંભૂ—વૃદ્ધ પ્રહલાદી ઋષિ અગસ્ત્યને અભિવંદન કર્યા પછી
પરમપદમાં પ્રવેશ કરે. (જાય છે.)

રામ— (વસંતનિલકા.)

સંસારસારસમગ્ર અમે અહીંયાં,
આત્મી સ્વયંભૂ ચિરકાલ પુરા વસંતાં,
૧૦ આરણ્યકવ્રતો, ગૃહસ્થ વળી બન્યાં તે;
તે તેજ અથ વન આ ફરીથી દિહું મેં. ૨૧.

વળી, (લાવળી.)

તેજપ્રિયપરિચિત પૂર્વ નિવાસ,
લહે દિલ કડણામય ઉદ્ધામ;
૧૫ તેજ ગિરિ આ જ્યાં વારંવાર,
મોર મળી કરતા ટૂહૂ ટૂકાર;
વળી આ વનથળ તેનાં તેજ,
રમે જ્યાં મત્ત હરિણ ફરી સહેજ.
મનહર વંજુલવેલથી છાયેલા ચોપાસ,
૨૦ નિચુલ વૃક્ષની ઘટા ન ભેદે જેપર સૂર્ય પ્રકાશ
પાસ તે નદીતટનો અવભાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૨.
દૂર થકી પણ આ દીસે મેઘમાલસમ શ્યામ,
તે ગિરિવર પ્રસવણ જહાં વહે નદી ગોદાવરી નામ;
કામ જે મિત્ર વિયુક્ત ઉદાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૩;
૨૫ એજ ગિરિપર અતિહીએ શૃંગ,
વસંતા ગૃધરાજ નિઃશંક;
અમે પણ તેની હેઠળ સહેલ,

પણકુટી પેલીમધ્ય વસેલ;

ગોદાવરીજલમાં પડે શ્યામતકુથીભાસ,

જે તડયડમાં મધુર ગાય ખગ—તેથી પૂર્ણ વનાન્ત;

શાન્ત ચોપાસ વિશ્વમૃદુહાસ—તેજ પ્રિય. ૨૪

પેલી ૫^મચટ્ટી, જેમાં ચિરકાલ સુધી વાસ કરતાનાં ૫
વિવિધ સ્વચ્છંદ વિલાસ વિહારના સાક્ષી, પ્રદેશો આવી ર-
હેલા છે, તથા જેમાં પ્રિયાની સખી વાસન્તી વસે છે
તેપણુ અહીંયાંજ છે. અરેરે! અભાગી રામને માથે આજ
આ શું આવી પડ્યું! હવે,

(શિલ્પરિણી.)

૧૦

ખલ્લુકાલે વેગે ચઢી, ચરિવળે જે વિપસમો,

કશ્યાથી હાલ્યાથી ખટકી દુઃખ દે કંટક સમો;

કુટ્યું ગંઠાયેલું હૃદયમરમે તે વ્રણ સમો,

વધી ગાઢો શોક—પ્રેમથી મુકતો નૂતન સમો. ૨૫.

તથાપિ પણ મારા પૂર્વના મિત્ર એ ભૂમિભાગને તો નિ- ૧૫
હાળીશજ. (જેતો) અહો ભૂમિ પણ ઉત્પલ પાથલ થઈ
ગઈ જાણાય છે.

(શિલ્પરિણી.)

હતા પહેલાં ઓહલા, પુલિન નદીનાં ત્યાં ખની રહ્યાં,

દ્રીસે વૃક્ષો કેરી, ધનવિરલતા આજ ઉલટી,

૨૦

ખલ્લુ કાલે દીઠું દ્રીસતું વન આ અન્ય સરખું,

તથા તેનું તે એ દઢ મતિ કરે એમ ગિરિઓ. ૨૬.

અરે! હું તજીને જવા ધાડું છું તોયે ૫^મચટ્ટીનો સ્નેહ
નજી મને અહીંયાંથી બેળે બેળે પોતાની તરફ ખેંચે છે.

(કડણ્યાથી.) ૨૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેમાં તે દિન તેની સાથ ખાડુ મેં ગાળ્યા, પછીથી અરે!

જે સંખંધી સદાય વાત ધરમાં લંખાવી રે'તાં અમે,

આજે નાશ કરાવો તેજ પ્રિયનો પાપી અરે એકલા !
 નેરો કેમ તું રામ ! પંચવટો તે, છાંડી જશે કેમ વા ? ૨૭.
 (રાંબૂક પ્રવેશ કરે છે.)

૫ શંબૂ.—મહારાજનો જય થાયો. દેવ ! ભગવાન્ આગસ્ત્યે
 આપ આટલા પાસે છો એમ મારી પાસેથી સાંભળીને,
 કહ્યાવ્યું છે કે આપને વિમાનમાંથી ઉતરવાના પ્રસંગને ઉ-
 ચિત સર્વ મંગલ સાધી રહેલી વત્સલા લોપામુદ્રા તથા
 સર્વે આગસ્ત્યાયનો આપની રાહ નેઈ રહ્યાં છે; તેથી
 આવીને અમને મળ્યા પછીથી શીઘ્રવેગે દોડતા પુષ્પકમાં
 ૧૦ ખેશી સ્વદેશ પધારી, અશ્વમેધને માટે સજ્જ થજ્જે.

રામ—જીવી ભગવાનની આજ્ઞા.

શંબૂ.—ત્યારે મહારાજ ! આ તરફ પુષ્પકને વાળો.

રામ—ભગવતિ પંચવટિ ! ગુરૂજનોની આજ્ઞાને લીધે રામને
 કાણુવાર તછોડીને જવું પડે છે તે ક્ષમા કરજ્જે.

૧૫ શંબૂ.— (લાવળી.)

જુઓને દેવ દેવ જગરાય !
 રમ્ય ગિરિ, સરિતા, ભૂમિ જાણાય,
 વસે ધન કુંજ ગુંજ ધુધુકાર,
 ધૂ ધૂ ધૂ ધુવડધટા પરિવાર;
 ૨૦ રૂડા કીચકના ગાળા ગુચ્છ,
 થરર થર કાંપે રાખદંથી દુષ્ટ,
 વસંતી કાકપંક્તિ તે માંય,
 લપાઈ શાન્ત ગુપ્ત અંપાય,
 વળી જ્યાં ફરતા મતમયૂર,
 ૨૫ કરે કૃન્નિત હુહુટ્ટ ચકચૂર;
 તે જુનાં વડવૃક્ષનાં કોટરમાં પથરાય,
 સાંભળીને કૃણિધર ફફડે ને આકુલ વ્યાકુલ થાય;
 રાય ગિરિ ક્રૈંચાવત દેખાય—જુઓને. ૨૮.

વળી, ગુફામાં ગોદાવરીનાં નીર,
 વહે ગરદ શબ્દે ખડુ ધીર;
 અસંકૃત મેઘચક્રી નીલ શૃંગ,
 લસે શાં દક્ષિણ ગિરિનાં વંદ !
 ૫ અન્યોન્યશું અથડાઈને ઉછળે જળકલ્પલ,
 તેના કોલાહલથી તાલવિણુ ંહે જલ ગંભીર લોલ,
 પુણ્ય તે નદોસંગમ સોહાય—જુઓને. ૨૯.
 (ખન્ને જાય છે.)

इति पंचवटीप्रवेशोनाम द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः

(તમસા અને મુરલા નામની બે નદીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

તમ.—સખિ મુરલા ! કેમ ગભરાયલી જ્યેવી દીસે છે ?

મુર.—ભગવતિ તમસે ! ભગવાન્ અગસ્ત્યની પત્ની લોપા-
મુદ્રાએ મને મહાનદી ગાદાવરીને એમ કેહેવાસાં મોકલી
૫ હતી કે વધૂને છાંડ્યા પછીથી,

(અનુષ્ટુપ્.)

ઊડો, શાન્ત, વધી આપે અંતર્ગૂઢ ધનવ્યથા,

પુટપાક સમો, નિત્યે રામનો કડણારસ;

એ તો તમે જાણો છોજ. તેને લીધે એવા ઈષ્ટજનપર

૧૦ આવી પડેલા કટ્થી વધી ગયેલી શોક પરંપરાએ કરી રામ-
ભદ્ર એવા તો લેવાઈ ગયા છે કે તેમને જ્ઞેષ્ઠને મારું હૃદય
તો થરેરી ગયું. હાલ વળી પાછા વળતાં, વધૂની સાથે અ-
નુભવેલી પ્રીતિ વિશ્વાસની નાના વિધ એષ્ટાએના સાક્ષી,
૧૫ યવટી વનમાંના પ્રદેશો નક્કી એમની નજરે પરશેજ;
તે પ્રસંગે પ્રકૃતિથી અતિધીર છતાં પણ આવી અવસ્થામાં
ચારેતરફથી ઘેરી લેતા અતિદુઃસહ શોક કોભના વેગને
લીધે, રામભદ્રની ધીરજ પગલે પગલે કલ્પું નહિ કરે એવી
મહાશંકા રેહુ છે; માટે હું ભગવતિ ગાદાવરિ ! તમારે
સાવધાન રેહેવું જ્ઞેષ્ઠએ.

૨૦

(શાલિની.)

વીચીકેરી ઝીણથી મંદ ટાલો,

મ્હેંકી રે'તો પદ્મકિંજલકગંધે;

મોહ મોહ પ્રેરેને વાયુ ધીમે,

રાખી લેજો જીવતો રામભદ્ર. ૧.

૨૫ તમ.—સોહને તો એ પ્રકારની કાળજી રાખી સોહીતું અનુકૂળ
કરવું એ ઉચિતજ છે; પણ રામભદ્રને જીવાડવાનો ઉપાય
તો આજ ખરેખરોજ થઈ ગયો.

મુર.—શો વાંર ?

તમ.—સાંભળો. વાલ્મીકિતપોવનની સમીપ લક્ષ્મણ તજીને ગયા ત્યાર પછી પ્રસવવેદના ન વેઠાવાથી અતિદુઃસહ દુઃખના વેગથી ધભરાઈને સીતા દેવીએ ગંગાનદીના પ્રવાહમાં પડતું નાંખ્યું. તેની સાથેજ એમને બે બાલકનો પ્રસવ થયો. ૫ તરતજ માતા પૃથ્વી અને ભાગીરથી એમની વહારે ધાયાં અને રસાતલમાં લેઈ ગયાં; તથા ધાવણ મુઝ્યા પછી એ બે બાલકને મહર્ષિ પ્રાચેતસને ગંગાદેવી પોતે સોંપી આપ્યાં.

મુર.—(વિસ્મયથી.) (અનુષ્ટુપ.)

વિપત્તિ પણ એવાંની, હોય છે પરમાર્જુન ! ૧૦

જ્યાં સહાય થવા આવે આવાં પ્રીતિકરી જન. ૨.

તમ.—વળી હાલ, આ શંખૂકના વૃતાન્તથી રામભદ્રને જનસ્થાનમાં આવવાનો સંભવ છે એમ સમૂહને મોઢેથી સાંભળીને, ભાગીરથી માતા, ભગવતી લોપામુદ્રાએ અતિસ્નેહથી જે શંકા કરેલી છે તેજ શંકા કરીને, સીતાને લેઈ કંઈક પણ ૧૫ ધરકામનું બહાનું કાઢી ગોદાવરીને મળવા ગયાં છે.

મુર.—ભગવતીએ ઠીક વિચાર કર્યો કે રાજધાનીમાં રહે રહેતો જગત્ના અભ્યુદયાર્થનાં નાનાવિધ કાર્યોવડે રામભદ્રને મન રમાડો થઈ શકે, પણ એક મને શોક માત્રનેજ સાથે લેઈ એમનું પંચવટીમાં પેસવું અતિભયકારક છે. ત્યારે સીતા- ૨૦ દેવી હવે રામભદ્રની શી રીતે આશ્વાસના કરશે ?

તમ.—એ વિષે ભગવતી ભાગીરથીદેવીએ કહ્યું છે કે હું યજ્ઞભૂમિમુદ્ધૂતે વત્સે સીતે ! આજ તો ચીરંજીવી લવ કુશને ખાર વર્ષ થયાની જન્મગ્રંથિ બાંધવાનો દિવસ છે, તેથી તારા પુરાતન શ્વશૂર, આજ સુધીના મનુરાજર્ષિ વંશના પ્રસવિતા ૨૫ સવિતા, જે સર્વ પાપના કાપનાર દેવ છે, તેમની તારે હાથે ચુંટેલાં કુલવડે પૂજા કર; તને ભૂતલ ઉપર ફરતાં અમારા પ્રભાવથી વનદેવતા પણ દેખી નહિ શકે, તો માણસોનું

તો કેહુંજ શું? મને પણ આજ્ઞા કરી છે કે વત્સ જાનકી
વધૂ તારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખે છે, તેથી તુંજ એની સાથે
જા; તેથી હવે હું મારે કામે જાઉં.

૫ મુર.—હું પણ આ વૃત્તાન્ત ભગવતી લોપામુદ્રાને નિવેદન
કરું. મને લાગે છે કે રામભદ્ર પણ આવી પોહોચ્યાજ છે.

તમ.—અહો! આ ગોદાવરીના -હૃદમાંથી નીકળીને,

(વસંતતિલકા.)

૧૦ જેનું દીપે મુખ ફીકા દુખળા કપોલે,
ગુંથ્યાવિના શિશપરે છુટી વેણુ ઝુલે,
દીસે શરૂંશી થયલી વિરહવ્યથાશી,
આવે વને કંઠુભૂર્તિસમાન જાનકી. ૩.

મુર.—એનાં.

(લાવળી.)

૧૫ અહા! કરમાયાં લૂલાં અંગ,
થયાં સુકાઈ તેજહિણુ ભંગ,
ઉખરિ પડિ દ્વિટથી પીળી સુકાય,
કળી અતિ મૃગ્ય રમ્ય કરમાય,
દીર્ઘ, ત્યમ, દાઝણુ શોક અપાર,
હૃદયકુલ શોષી હરે તન ચાર
૨૦ શરદસમે નભમાં તપે રવિકરતાપ પ્રચંડ,
કેતકીંગરભે પત્ર લપાયું તે પણ સુકવે અખંડ,
ખંડ ત્યમ અંગ અરે ન અભંગ.—અહા ૫.

(બન્ને જાય છે.)

૨૫

॥ इति विष्कंभकः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

(नेपथ्यमां.)

અરે કેઈ ધાગ્યો ! ધાગ્યો !

(પછી પુરુષ વીંણવામાં ગુંથાયલી, તથા કડણા અને ઉલ્કાથી માંભળતી સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

4

સીતા—અરે ! મારી પ્રિય સખી વાસંતી જોયતી હોય એમ લાગે છે.

(કરીથી નેપથ્યમાં.)

(मंदाक्रान्ता.)

દેવીએ, જે કરિશિશુ ધાતું શક્તીપત્ર ધેલું,

90

આપી પૂર્વે કર્યાં સુઠીને પત્રઅગ્રો, ઉછેરું;

सीता—तेगुं शुं थयुं ?

(इरीथी नेपथ्यमां.)

પ્યારી સાથે રમતું જલમાં, ઝાવી ત્યાં તેની સામે,

ગાંડો ગર્વે મદ્દ બળભર્યો હસ્તિરાજ અડ્યો છે. ૧. ૧૫

સીતા—(ગભરાટથી હાલો ભરતી) આર્યપુત્ર ! મારા પુત્રકની

વહારે ધાઓ, વહારે ધાઓ. (સંભારીને, ખેદથી.) હા !

ધિકાર છે ! ધિકાર ! જે શબ્દો ખોલવાની ધણા વખત

સુધી ટેવ પડેલી તેના તેજ શબ્દો, યંચવટી દીઠાથી ફરી-

થી પણ મજા અભાગણીના મોંમાંથી નીકળી જાય છે. હા ! ૨૦

આર્યપુત્ર !

(મૂર્છા પામી છે.)

(તમસા પ્રવેશ કરે છે.)

तम.—वत्से ! शान्त था, शान्त था.

(नेपथ्यभां.)

विमानराज ! अहीयांज राषो.

२५

सीता—(शुद्धिमां व्यावीने, गलराती गलराती उद्वासथी)

અહો, ક્યાંથી આ જલપૂર્ણ મેઘની ગર્જના જેવો સ્થૂલ

અને ગંભીર શબ્દધ્વનિ ! જે કાને પડતાંજ મારા જેવી
મંદભાગિનીને પણ તરતજ શુદ્ધિમાં લાવી દેછે.

તમ.—(જેહનાં અશ્રુથી રોતી.) અરે વત્સે !

(અનુષ્ટુપ.)

૫ આખો ભાગો પડે કાને, ક્યાંથી આવ્યો ન તે સુએ,
એવો નાદ સુંણીને તું કેમ આવી પની દિસે ? ૨.
મયૂરી, મેઘની સુંણી ગર્જના, પનતી યથા,
ઉત્કંઠિતા, વળી ઘેલી, ખાવરી, ભડકી રહી. ૩.

સીતા—ભગવતિ ! આખો ભાગો એમ શીદ કહો છો ? મેં તો
૧૦ સ્વરસંયોગ ઉપરથી આર્યપુત્રજ ખોલે છે એમ ક્યારનુંએ
જાણેલું છે.

તમ.—સાંભળ્યું છે ખરું, કે તપ તપતા શૂદ્રને દંડ દેવાને, એ
એકવાકુ રાજા જ નસ્થાનમાં પધાર્યા છે.

સીતા—ધૈર્યની મોટી કૃપા, કે એ રાજા પોતાના રાજધર્મથી
૧૫ ભ્રષ્ટ થયા નથી.

(નેપથ્યમાં.)

(વસંતતિલકા.)

જ્યાંછે તકે, વળી મૃગો, વળી ખંધુ મારાં,
ગોદાવરીસમિપ આ ગિરિના તટોને,
૨૦ જેની ઘણી, ઝરણ પૂર્ણ ગુફા ધરામાં,
હું પ્રાણપ્યારોસહ કાલ ઘણો વસ્યો છું. ૪.

સીતા—(જોતી.) હા ! પ્રભાત સમયના ચંદ્રમંડલ જેવા ફીકા,
તથા નિસ્તેજ, અને દુષ્પણા શરીરવાળા, ગંભીર અનુભાવ
માત્રથીજ ઓળખાતા શું એ આર્યપુત્રજ ! સખિ ! મને
૨૫ અંધારાં આવે છે, મને આલીલો.

(તમસાને ટેકે દેધને મૂઠાં પામ છે.)

તમ.—(આલતી) વત્સે ! શાન્ત થા ! શાન્ત થા !

(નેપથ્યમા.)

આ પંચવટીને દેખતાંજ.

(ગીતિ.)

હૃદયલીન દુઃખાગ્નિ સળગનાર છે આજ અંડ ભડકે,
ધૂમરાશિ તેના સમ મોહ મને આ પ્રથમથી વીટી લે. ૫. ૫
હા પ્રિયે! જાનકિ!

તમ.—(મનમાં) ગુરૂજનો પણ આજ ચિંતા રાખતાં હતાં!

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને) અરે! આ કેમ થયું?

(પુનઃ નેપથ્યમાં.)

હા દેવિ દણ્ડકારણ્યપ્રિયસખિ! હા દેવિ વિદેહરાજ- ૧૦

પુત્રિ!

(મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—હા ધિક્કાર! ધિક્કાર! કે મને અભાગણીને સંભાર-
તાંજ નેત્ર નીલોત્પલ મીચાઈ ગયાં, અને આર્યપુત્ર મૂર્છા-
વશ થયા! અરે! શું, નિકૃત્સાહથી અશરણુ થઈ, ધરણી
ઉપર ઢળી પડ્યા! ભગવતિ તમસે! ત્રાહિ! ત્રાહિ! આર્ય- ૧૫
પુત્રને જીવાડો.
(પગે પડે છે.)

તમ.—

(ગીતિ.)

તુંજ, અરે કલ્યાણિ! જીવાડ આજે ત્રિલોકના પતિને,
આ જન જેપર ખાંધ્યો, સ્પર્શ તેજ કરતણો ધણો પ્રિય છે. ૬.

સીતા—જે થનાર હોય તે થાઓ. આપની આજ્ઞા માથે ૨૦
ચઢાવું છું.
(ગાભરી ગાભરી જાય છે.)

(પછીથી જૂમિ ઉપર પડેલા, તથા સજ્જલ નયન સીતાના સ્પર્શવડે
પ્રસન્ન થઈ સચેત થતા રામભદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—(જરા હર્ષથી મનમાં) ત્રિલોકનાથનો જીવ પુનરપિ પાછો
આવ્યો એમ લાગે છે! ૨૫

રામ—અહો આશું છે!

(વસંતતિલકા.)

નીચોવીયાં શું હુરિચંદન—પત્ર ચિત્તે !

નીચોવ્યું ઇંદુકરકંદલ શું કુટીને !

કે તૃપ્તજીવિતતકે પરિતર્પણાર્થે

૫ સંજીવનૌષધિરસે મુજ ચિત્ત છાંટ્યું ! ૭.

છે સ્પર્શ આ પરિચિત પ્રથમેથકી તે;

છે એજ જીવન, વળી મનમોહ એછે;

સંતાપની પલકમાં હરિ સર્વ મૂર્છા,

આનંદની, ફરીથી, જે જડતા વધારે. ૮.

૧૦ સીતા—(ગાભરી ગાભરી જરા પાછી હઠતી) આટલુંજ મારે ખડું છે.

રામ—(ખેઠાથતાં) પ્રેમાલ સીતાદેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ કરી હોય !

સીતા—હા યિક્ ! શું આર્યપુત્ર મને ખોળશે ?

૧૫ રામ—લાવ જોઈ.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આપણે જરા ઓસરી જઈએ. જો મને મહારાજ દેખશે તો, એમની આજ્ઞાવિના હું પાસે ગઈ તેથી, વધારે કોપ કરશે.

તમ—અરે વત્સે ! ભાગીરથીના વરદાનના પ્રભાવથી વનદેવતા

૨૦ પણ તને જોઈ શકે એમ નથી.

સીતા—હાં, ખરી વાત છે.

રામ—પ્રિયે ! જાનકિ !

સીતા—(ક્રોધથી ગદ્ગદ કંઠે) આર્યપુત્ર ! આ વૃત્તાન્તને એ વચન છાજતું નથી. (અશ્રુસમેત) અથવા મને અભાગણીને સંભારીને આ પ્રમાણે ખોલતા પ્રેમવત્સલ આર્યપુત્ર, જેનું દર્શન જન્માન્તરમાં પણ દુર્લભ છે, તેની સાથે વજના હોવાની થઈ નિર્દય શાને થાણું ? એમનું હૃદય હું જાણું છું, ને મારું એ જાણું છે.

૨૫

રામ—(ચારેતરફ જોતો, નિવેદથી) અહા ! અહીંયાં કોઈએ નથી એ શું !!

સીતા—ભગવતિ તમસે ! મારો એમણે આ પ્રમાણે અકારણ ત્યાગ કર્યો છે તોપણ, એમનું આવા પ્રકારનું દર્શન થતાં, મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે હું સમજી શકતી નથી. ૫

તમ.—હું સમજી શકું છું વત્સે ! હું સમજી શકું છું.

(હરિગીત.)

છે આશ તણં ખનીયું ઉદાસી, રોષ ભયું તજવા થકી,
જહભાવ ભયું આ દીર્ઘકાલવિયોગમાં મળવા થકી; ૧૦
પ્રીતિરસ પીધે સુપ્રસન્ન, ભયું પ્રિયકુદનથી ઊઠી આગથી.
આ ક્ષણ ગળ્યું તવ હૃદય રસમય પ્રેમ ઉદય થયા થકી. ૧૦.

રામ—દેવિ !

(ગીતિ.)

જોહરસે શીતલ, તુજ સ્પર્શ, પ્રેમતણી મૂર્તિ સમે હજુએ, ૧૫
નવરાવે પ્રીતિરસમાં મુજને, પણ ક્યાં ગઈ તું નન્દિની રો ૧૧.

સીતા—આજ એ અગાધ જોહ દર્શાવતા આનંદરસ ઝરાવતા,
આર્યપુત્રના ઉદ્ધાપ, જે અત્રે સંભળાય છે. એ ઉપરથીજ
મને નિશ્ચય થાય છે કે નિષ્કારણ ત્યાગરૂપી કાંટાથી વિંધા-
યલું પણ મારું જન્મ્યું સફલ છે. ૨૦

રામ—અથવા પ્રિયતમા ઝ્યાંથી ! એતો નિરંતર પ્રિયતમાનીજ
ચિંતાના અભ્યાસથી રામભદ્રને ભ્રમ થઈ ગયો.

(નેપથ્યમાં.)

અરે કોઈ ધાઓ ! ધાઓ ! (દલીએ જે કશિશિશુ વગેરે અર્ધ ગાયકે.)

રામ—(કડણા અને ઉત્કંઠાથી) એ ખાલનું શું છે ? ૨૫

(નેપથ્યમાં.)

(ખારી સાથે રમતું વગેરે ઉત્તરાર્ધ ગવાય છે.)

સીતા—અરે ! હવે કોણ એની સહાયે જશે ?

રામ—વધૂ સાથે વિહાર કરતા પ્રિયાના પુત્રક ઉપર ચઢી આ-
વેલો એ દુરાત્મા ક્યાં છે ! (ઉભા થાય છે.)

(વાસન્તી પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—(ગાભરી ગાભરી) શું, દેવ રઘુપતિ !

૫ સીતા—મારી પ્રિયસખી વાસન્તી ક્યાંથી !

વા.—દેવનો વિજય થાયો.

રામ—(નિહાળતો) કોણ, દેવીની પ્રિયસખી વાસન્તી !

વા.—દેવ ! ત્વરા કરો, ત્વરા કરો, પણે, જટાયુ પર્વતની દ-
ક્ષિણે સીતાતીર્થ આગળ, ગોદાવરી ઉતરીને દેવીના પુ-

૧૦ ત્રકને, દેવ ! આદરપૂર્વક નિહાળો.

સીતા—હા તાત જટાયુ ! આજ તમારાવિના જનસ્થાન
સૂનું છે !

રામ—અહહ ! આ સર્વ કથાના સંસ્કાર હૃદય મર્મને છેદી
નાંખે છે.

૧૫ વા.—આ માર્ગે, મહારાજ ! આ માર્ગે.

સીતા—ભગવતિ ! ખરે ખાત, મને વનદેવતા પણ નહિ દેખે ?

તમ.—અરે વત્સ ! સર્વ દેવતા કરતાં ગંગાદેવીનું ઐશ્વર્ય મોટું છે,
તેથી શંકા શાની કરે છે ?

સીતા—ત્યારે તો ચાલો એમની પાછળ પાછળ જઈએ.

૨૦

(પરિક્રમણ કરે છે.)

રામ—(પરિક્રમણ કરીને) ભગવતિ ગોદાવરિ ! નમસ્તે !

વા.—(નિહાળતી) દેવ ! દેવ ! સન્નેડ ઉભેલા પ્રિયાના વિજયી
પુત્રકને નિહાળી પ્રસન્ન થાયો.

રામ—ચીરંજીવ ! તારો વિજય વાધો.

૨૫ સીતા—અહા ! આ આવડો મોટો થઈ ગયો !

રામ—દેવિ ! ભાગ્યશાલી છે. જણે,

(મંદાક્રાન્તા.)

તાજ બેઠી-બિસકલિસમા ખાલદંતાંકુરેથી
 ખેંચ્યાં તારાં, સુતનુ! લવલીપદ્મવો કનમાંથી,
 તે આ, આજે, મદ ટપકતા વારણે જીતનારો
 તાડણ્યે જે ઉચિત સુખ તે ભોગવે પુત્ર તારો. ૧૨. ૫

સીતા—હવે આ દીર્ઘાયુ આ સુંદર હાથણીથી કદાપિ વિખુટો
 ન પડશે.

રામ—સખિ વાસન્તિ! જો જો. પ્રિયાનું મન હરણ કર-
 વાનું ચાતુર્ય પણ આ ખાલક શિષ્યો જણાય છે!

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૧૦

ખોલું કંદ લીલાઈ પંકજનું તે ખાઈ રહીને કર્યા,
 મોટાં અંબુજથી સુગન્ધિ જલના આઝા પ્રીતે, કોગળા;
 છાંટ્યું નીગળતી સુંદે જલ, વળી પ્રેમે વિરામે જતાં,
 સીધાનાલસમેતપદ્મદલનું હાથે ધર્યું છત્ર આ. ૧૩.

સીતા—ભગવતિ તમસે! આ આવડો થયો છે ત્યારે, હું ૧૫
 જાણું છું કે, પેલા લવ અને કુરા, આટલે દહાડે, કેવાએ
 થયા હશે!

તમ.—જેવો આછે, તેવા તે પણ થયા હશે.

સીતા—હું કેવી અભાગણી છું, કે મારે કેવલ આર્યપુત્રનોજ
 નિરંતર વિરહ છે એટલું નહિ, પણ પુત્રોનો એ વિરહ છે. ૨૦

તમ.—જેવું ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેમ થાય છે.

સીતા—અથવા મારો જન્મારો એજેજ ગયો, કે એવા મારા
 પુત્રોના વિરહ, કેમલ, ધવલ, દંત તથા ઉજ્જવલ કપોલવાળા,
 મૃદુ મધુર ધ્વનિ ઉચરતા, તથા મંદ હાસ્યથી ખીલી રહેલા,
 અને કાકશિખંડથી શોભતા અમલ મુખપુંડરીકને ચુંપન ૨૫
 કર્યાનો આર્યપુત્રથી હજી પણ લહાવો લેવાયો નથી.

તમ.—દેવતાના પ્રસાદવડે તપાસ્તુ.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આ એ બાલકોના સ્મરણથી મારાં
સ્તનમાં પાનો ઉભરાઈ જાય છે તેથી, તથા એમના પિતા
મારી પાસેજ ઉભેલા છે તેથી, એક ક્ષણમાત્ર હું સંસાર
સુખમાં મહાલા રહી છું.

૫ તમ.—એમાં શું કેહેવું? અપત્યપ્રસવ એ જોહની પરાકાષ્ટા છે,
એજ માબાપને અન્યોન્યશું વિશેષ કમી લેનાર પ્રેમબંધ છે.

(અનુષ્ટુપ.)

જોહાશ્રયથી ખંનેનાં અંતઃકરણતત્વની,
આનંદગ્રંથિ બંધાયે—એક આ છોકરાં રૂપી.— ૧૪.

૧૦ ઘા.—દેવ ! આતરક પણ નિહાળો.

(વસંતતિલકા.)

ઉડે મનોહર નવાં મૃદુપિચ્છ ધીમે.
ઊંચી શિખા મણિમુકુટ સમાન શોભે;
તેઆ મયૂર મદતાણુડવઉત્સવાન્તે
૧૫ પોતે કદંબતક પ્યાંશીસહૈ ગજવે. ૧૫.

સીતા—(ઓવારણાં લેતી અશ્રુસમેત) આજ એ.

રામ—વત્સ ! પ્રસન્ન હો, પ્રસન્ન હો.

સીતા—એમ થાઓ.

રામ— (લાવણી.)

૨૦ સ્મરણતુજ ચિત્ત વિષે ધોળાય
નજર તે સમય ફરી ઉભરાય;
ફરે તુજ નૃત્યપ્રુઠે, મલકાય,
નયનમંડલ સઘળું ધોળાય,
અતુર વળી ભરત થનનથન થાય
૨૫ સરસ રમણીય શોભા નિરખાય;
એવી મુગ્ધાએ તને કરકલિએ દઈ તાલ

નચઁયો પ્રેમે થનગન થનથન પોતાનો ગણી ખાલ
હાલ મન વત્સલથો ન વિસરાય—સ્મરણુ તુજ. ૧૬.
વાહ ! જનાવર પણ પ્રીતિને નમે છે.

(વસંતતિલકા.)

થોડાંક પુષ્પ ભયું આ હતું જે કદંબ ૫
તેને ઉછેયું ધરી પ્રેમ ધણો પ્રિયાએ;

સીતા—(નિહાળીને અશ્રુસહિત) આર્યપુત્રે ભલું ઓળખી કાઢ્યું!

રામ— દેવીતણા સ્વજન જેવું વિચારી એને,
ધારે ગિરિમયૂર તેપર પ્રીત આવી !! ૧૭.

વા.—દેવ અત્રે આસનપરિગ્રહ કરો. ૧૦

(વસંતતિલકા.)

આ તેજ દેવ ! કદલીવનમાં પડેલી
કાન્તાસહે શયનકાજ શિલા તમારી;
ત્યાં ખેશી આપતી સીતા તૃણ પત્ર નિત્યે
તેથી ન છાંડી હરણાં હજી જાય જેને. ૧૮. ૧૫

રામ—એના તરફ તો જોવું પણ અશક્ય છે.

(કેદન કરતો ખીજી હામ ખેસે છે.)

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! આર્યપુત્રને તથા મને આ ખતાવીને
તે શું કર્યું !! હા ધિક્ ! એના એજ આ આર્યપુત્ર ! એનું
એજ આ અંચવટી વન ! એની એજ પ્રિયસખી વાસન્તી ! ૨૦
એના એજ નાનાપ્રકારના પ્રિયપ્રેમવિહારવિનોદના સાક્ષી
ગોદાવરી વનના પ્રદેશો ! એનાં એજ છોકરાં જેવાં મૃગ,
પક્ષિ, તડવરો ! તોય પણ મારી અભાગિણીની નજરે એ
ખધાં તેનાં તેજ લાગતાં નથી, એવો મારો અવતાર ફરી
ગયો છે. ૨૫

વા.—સખિ સીતે ! રામની અવસ્થા કેમ જોતી નથી !

(હરિણી.)

સતત નિરખે ઈચ્છા થાતાં, તથા પણ દાખવે,
કુવલયદલસ્તિધાક્ષેથી નવી નવી ખૂંખી જે,
વિકલ દિલના, ફીકા તે આ, વિયોગથી દુખળા,
૫ નજર રૌઝવે, જે કે દીસે હતા ન હતા થયા. ૧૯.

સીતા—દેખું છું સખિ! દેખું છું.

તમ.—પ્રિયને દેખતીજ રે'જે.

સીતા—હા દેવ! એ મારા વિનાના, હું એમના વિનાની એવું તે
કેણે લખેલું હશે! જન્માન્તરને વિષે જાણે દર્શનનો લાભ
૧૦ થયો હોય એવું છે, તેથી લાવ એક મુહૂર્તનાર પણ વત્સલ
આર્યપુત્રને, ખરી જઠને ફરી આંસુ બહેવા લાગે તેવા તેવા
અન્તરમાં નિહાળી લેઈ. (અતિથય ઉઠ્યાથી નિહાળે છે.)

તમ.—(જોહનાં અશ્રુસમેત ભેટતી)

(માલિની.)

૧૫ વરસતી પૂર અશ્રુધાર જે હર્ષ-શોકે;
વિકસિત, વધી લાંબી દર્શનૌત્સુક્યથી જે;
પ્રીતિરસ ઝરતી, તે, ધોલો, ને મુગ્ધ તારી;
પ્રિયપતિ નવરાવે-દુઃખકુદ્યાશી દષ્ટિ. ૨૦.

વા.—

(હરિણી.)

૨૦ મધુથી નિગળે, વૃક્ષો તે, ઘો સુઅર્ધ્ય ફલે, ફુલે:
વિકચક્રમલામોદે બહેકે, વનાનિલ તે વહો:
મધુર ચલવો લાંબી ડોકે પ્રીતિગૌત પક્ષિઓ:
ફરિથી ઉતર્યા આ શ્રીરામ સ્વયં વન આ વિષે. ૨૧.

રામ—આવો સખિ વાસન્તિ! અહીંયાં ખેસો.

૨૫ વા.—(ખેસીને રોતી) મહારાજ! કુમાર લક્ષ્મણ કુશલ છે?

રામ—(ન સાંભળ્યું હોય એમ)

(માલિની.)

કરકમલથી આણી નીર ને ધાસ સામે,
તડ, હરિણ, ખગો જે મૈથિલીએ ઉછેર્યા;
દશદ પાણુ ગલાવે તે સમે કો વિકાર,
નિરખિ નિરખિ તેને વ્યાપતો મુગ્ધ ચિત્તે. ૨૨. ૫

વા.—મહારાજ ! તું પુછું છું કે કુમારલક્ષ્મણુ કુશલ છે ?

રામ—(મનમાં) અરે ! મહારાજ એવું સ્નેહવિનાનું હુપું વિનય
માત્રનું સંબોધન કર્યું; વળી આંસુથી આખા ભાગા ખોલે
સૌમિત્રીમાત્રનીજ કુશલતા પુછી; તે સર્વઉપરથી લાગે છે
કે સ્ત્રીતાની સર્વ વાત આ જાણે છે. (જાહેર) હા કુમાર ૧૦
કુશલ છે. (કેવે છે.)

વા.—અરે દેવ ! તમે આટલા ખંધા અતિશય દાડણુ કેમ થઈ
ગયા છે.

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! તું એમ શાને ખોલે છે ? આર્યપુત્ર તો
સર્વને પ્રિય થવાને યોગ્ય છે, વિશેષે કરીને મારી પ્રિયસખીને. ૧૫

વા.— વસન્તતિલકા,

તું જીવ, તું હૃદય છે મમ પ્યારી ! ખીંચું;
તું કૌમુદી નયનની, તું સુધા મમાંગે;
એવાં હજાર વચને રોઝવી સુમુગ્ધા,
તેનેજ;—શાન્ત, અથવા વદું શું વધારે ? ૨૩. ૨૦
(મૂછી પામે છે.)

રામ—વાડ્યનો વિરામ તથા મોહ ખે યોગ્યજ સ્થળે થયાં !
સખિ ! શાન્ત થા શાન્ત થા.

વા.—(શુદ્ધિમાં આવીને) ત્યારે તમે આ ન કરવા જેવું શું કર્યું ?

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! જરા જંપ, જંપ. ૨૫

રામ—લોક સાંખતા ન હતા તેથી.

વા.—શા કારણથી સાંખતા ન હતા ?

રામ—જે કાંઈ હોય તે તેજ જાણતા હશે.

તમ.—લોકો એ કપકાને યોગ્યજ છે.

વા.—

(દ્રુતચિલંબિત.)

૫ યશ કઠોર! તને પ્રિય હોય તો
અયશ આ થકી ધોર ખીન્ને કીયો?
હરિણુલોચનીનું થયું શું વને
અરર નાથ! કહો મન શું સુઝે? ૨૪.

સીતા—સખિ વાસન્તિ! તુંજ ખરી દાડણુ ને કઠોર તો છે કે
બળતા આર્ય પુત્રને પણ બાળેછે.

૧૦ તમ.—પ્રેમ અને શોક એમ બોલાવે છે.

સ.—સખિ! ખીન્નું શું ધારીએ

(વસંતતિલકા.)

૧૫ એ ત્રસ્તપાલમૃગશી ચલદષ્ટિવાળી
ભીતીથી ગર્ભ થથરચે ગતિ મંદ લેતી;
જ્યેષ્ઠામયી શું, મૃદુમુગ્ધ મૃણાલ જેવી
વ્યાધાદિએ હણીજ અંગનો વેલ તેની. ૨૫.

સીતા—આર્યપુત્ર! આ રહી હું.

રામ—હા પ્રિયે જનકિ! ક્યાં છે.

સીતા—હા ધિક્! આર્યપુત્ર પણ છુટે મોઢે રોવા લાગ્યા!

૨૦ તમ.—વત્સે! દુઃખી માણસોને પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવું
જરૂરનું છે; કેમ કે,

(ગીતિ.)

૨૫ તરાગજલપૂર થાતાં, ઉપાય દેવો માર્ગ તરત જલને:
શોક થકી ઉભરાતું હૃદય શકે ટકી પ્રલાપમાત્રવડે. ૨૬.
વિશેષે વળી રામભદ્રને તો બહુ બહુ જાતનાં સંસારમાં
કષ્ટ આવી પડેલાં છે;

(શિલ્પરિણી.)

નિર્ધિપૂર્વે રક્ષા કરવૌં, મન ધાલી જગતની;
 સુકાવે શોકાગ્નિ જીવ, કુસુમને તાપ ધમકી;
 તજી હાથે, ક્યાંથી વિલપનવિનોદે સુખ મળે?
 જીવે અઘાપિ તે ગાણું હું રહવે લાભ નિપજે. ૨૭. ૫

રામ—હાય હાયરે!

(હરિણી.)

હૃદય નપડે ફાટી દુઃખે, દળાઈ પૌડાય છે;
 શરીર સઘળું ખેડેં મીઠું, ન શુદ્ધિ તથા તજે;
 અગન મનની ખાળે અંગે, ન ભસ્મ કરી મુકે;
 મરમ હણતો દેવે માફ ન જીવિત કાપી લે. ૨૮. ૧૦

સીતા—અમજ છે.

રામ—રે પૌર મહાજનો!

(હરિણી.)

કુચું ન તમને દેવીકેડું ગૃહે રહ્યું, કે તજી ૧૫
 તૃણસમ વને શૂન્યે, પુટે ન શોક કર્યો જરી;
 ચિરપરિચિત સ્થાનાદિ આ ભમાવૌં મુકે મને,
 અશરણ રહું તેથી; સામું જીવ્યો હજીવ્યે તમે. ૨૯.

તમ.—શોકસાગર અતિ ગંભીર ઊંડળાટે ચઢ્યો છે.

વા.—વાત વીતિ ગયે, હવે તો દેવે ધૈર્ય ધારણું જોઈએ. ૨૦

રામ—સખિ! આ પ્રસંગે ધૈર્ય તે આથી કેહું એક હોય?

(અનુષ્ટુપ.)

દેવીશૂન્ય થયું વિશ્વ, વર્ષે ખાર ગયાં વહી,
 નામે હુબું સીતાકેડું, તોયે રામ મુવો નહિ. ૩૦.

સીતા—આર્યપુત્રનાં આવાં વચનોથી મને મોહ થાય છે. ૨૫

તમસા—એ પ્રમાણે, રે વત્સે!

(ગીતિ.)

સ્રેહશીતલ, વળી શોકે દાડણુ વાણી, ન પ્રેમમાત્ર અરતી;
ધારા મધુની વરસે તુજ પર આ વિષરસેથી પૂર્ણ ભરી. ૩૧.

રામ—અરે વાસન્તિ ! મેં

૫

(ઉપજાતિ.)

અંગારનો અંતર શલ્ય આડો
જડાય, કિંવા વિષદંશ લાગે;
તેવોજ તીનો હૃદિ શોક-શંકુ
છે મર્મછેદી પણ શું ન વેઠ્યો ! ૩૨.

૧૦ સીતા—એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને પુનરપિ હું અભાગિણી દુઃખ
કર્તા થઈ પંડી છું.

રામ—ધાણું નિશ્ચલ રહે એ પ્રમાણે હૃદયને થોભાવી રાખું છું
તોયપણ, ઓલી પેલી પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી
આજ મને આવો આવેગ થઈ આવે છે; વળી,

૧૫

(મંદાક્રાંતા.)

લોલોલ્લોલશુભિત કરણોદ્વેગ દેવા મટારી,
જેજે માંડુ જ્યમ ત્યમ કરી યત્ન તેતે હઠાવી;
કો વિકાર, પ્રસરો, દિલમાં, રે' બલે પૂર્ણ વ્યાપી,
જેવો ગાંડો જલ-સમુદ્ધ વહે રેતનો સેતુ કાપી. ૩૩.

૨૦ સીતા—આર્યપુત્રના આ દુર્વાર દાડણુ દુઃખસોભથી પોતાનું
દુઃખ ઉભરાઈ આવ્યું હોય એમ મારું હૃદય કાંપે છે.

વા.—(મનમાં) દેવ તો મહાકષ્ટમાં આવી પડયા! તેથી લાવ
એમનું મન ખીન્નઉપર લગાડું. (જાહેર) ધણા કાળ સુધીના
પરિચિત આ જ નસ્થાનના પ્રદેશોને દેવ નિહાળીએ.

૨૫ રામ—ભલે. (હઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

સીતા—જે દુઃખને વધારે દીપાવનારાં છે, તેને પ્રિય સખી
વિનોદ કરાવનારાં ધારે છે !

વા.—(કરુણાથી) દેવ! દેવ!

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

આ તે, આજ લતાગૃહ્યેથી નિરખી રસ્તો રહ્યા'તા તમે;
એ હંસોયકી કૌતુકે ચઢી રહી ગોદાવરી સૈકતે;
આવંતાં, મન શૂન્ય જોવું નિરખી, એણે, તમારું રચી ૫
અંખાઈ, અરવિંદકુડ્મલસમી મુગ્ધપ્રણામાંજલિ. ૩૪.

સીતા—ખાડુ નિર્દય જણાય છે વાસન્તિ! ખાડુ નિર્દય જ-
ણાય છે, કે હૈયાના હીરમાં ઢંકાઈ રહેલા કાંટાને હલાવી
હલાવીને, મને અભાગિણીને તથા આર્યપુત્રને વારંવાર સં-
તાપ્યાં કરે છે. ૧૦

રામ—રે ચણિડ જાનકિ! આમ તેમ દેખાય છે ત્યારે દયા
કેમ લાવતી નથી?

(મંદાક્રાન્તા.)

મુઝાયેછે હૃદય અતિશે, દેવિ! ગાત્રો ગળેછે;
સંસારે સૌ ઉજડ દિસતો ચિત્ત માંડે બળેછે; ૧૫
ધૂળતો આ ગાહન તિમિરે ટુળતો જીવ જાય;
દુર્ભાગી હું કહે શું? સઘળે મોહ અંગે ભરાય. ૩૫.
(મૂર્છા પામેછે.)

સીતા—ધિક્કાર ધિક્કાર, આર્યપુત્ર પુનરપી મૂર્છાવશ થઈ ગયા.

વા.—દેવ! શાન્ત થાઓ, શાન્ત થાઓ. ૨૦

સીતા—હા આર્યપુત્ર! મજ અભાગિણીને લીધે તમસરખા
સકલ સંસારના મંગલમય આધારનો જીવ વારંવાર સંસા-
રમાં આવી પડે એવી દાકુણ દશા! અરે! માત્ર સર્વ ધૂળ-
મળ્યું. હું મોઈ! (મૂર્છા પામેછે.)

તમ્ર.—વત્સે! શાન્ત થા શાન્ત થા. તારા કરનો સ્પર્શ એજ ૨૫

રામભદ્રને ફરીથી જીવતા કરવાનો ઉપાય છે.

વા.—શું અઘાપિ પણ શુદ્ધિ નથી આવતી! હા પ્રિયસખિ
સીતે! ક્યાં ગઈ તારા પ્રાણનાથની પાસે આવ.

સીતા—(ગાભરી ગાભરી પાસે જાય છે ને હૃદયે તથા લલાટે હાથ ઝરારે છે.)

વા.—સદ્ભાગ્યે રામભદ્રને શુદ્ધિ આવી.

રામ— (વસંતવિલકા.)

૫ લીપે શકે સુરસઅમૃતલેપનાથી
અંતર્બાહિરપિ શરીરની ધાતુને જે
સંસ્પર્શ તે ફરીથી જીવ મુકી અકસ્માત્
આનંદનાથી મનમોહ જુદો પમાડે. ૩૬.

(આનંદથી નયન ઝોકાઈ જાય છે) સખિ વાસન્તિ! પ્રભુનો પાડ માન.

૧૦ વા.—દેવ! કેમ વાર્?

રામ—ખીન્નું શું હોય જાનકી ફરીથી મળી.

વા.—અરે! દેવ રામભદ્ર! ક્યાં છે?

રામ—(સ્પર્શ સુખનો આભનય કરતો) જો આ સામેજ રહી.

વા.—અરે હૈયાનું હીર ખાળી નાંખતા આવા દાર્ડણ પ્રલાપ

૧૫ વડે કરીને પ્રિય સખીના દુઃખથી ખળી રહેલી અભાગિ-
ણીને ફરીથી શીદ ખાળો છો?

સીતા—મને આહીથી ઓસરી જવાનું મન છે, પણ દી-
ર્ઘકાળના દાર્ડણ સંતાપને પણ એકાએક શમાવી દેતા
આર્યપુત્રના, અચ્ચલ અનુરાગથી સુખકર અને શીતલ
૨૦ સ્પર્શથી કરીને, વજ્રલેપે જરાઈ ગયો હોય એમ પરસેવે
નવાઈ જતો અને જડ થઈ ગયેલો મારો હાથ પરવશ
જેવો થઈ ધૂજી રહ્યો છે.

રામ—સખિ! પ્રલાપ કેવા!

(શિખરિણી.)

૨૫ ગૃહો મેં જે પૂર્વે લગનસમયે કંકણધર્યા,
વળી વારે વારે અમૃતશિત સ્પર્શે મન વસ્યો,

સીતા—આર્યપુત્ર! હજી પણ તેના તેજ છે.

રામ—મીઠો, એનો તે આ, હિમકરકશો, કેમલ ધણો,
મને લાધ્યો પાણિ, લલિત લવલીઅંકુર સમો. ૩૭.

સીતા—હા ધિક્! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી ભાન ભુલીને મારાથી
ચૂક થઈ ગઈ.

રામ—સખિ વાસન્તિ! આનંદથી મારી સર્વ ઈન્દ્રિય ભાન ભુલી ૫
જડ થઈ હહેરાય છે, ને હર્ષથી ગાંડો થઈ હું હાયથી ગયા
જેવો થયોછું માટે તું એને પકડી રાખ.

વા.—હાય! હાય! ગાંડાખળજ તો!

સીતા—(ગાભરી ગાભરી ખેંચીને ખસી જાય છે.)

રામ—હા ધિક્! ચુક્યો! ચુક્યો!

૧૦

(ગીતિ.)

કરપલ્લવ તે એનો, જડ થયરતો, લીસો સ્વેદ જલથી,
સહસા સરકી પડ્યો, હા! જડ, કંપિત, મુજ સ્વેદ લીના કરથી. ૩૮.

સીતા—હા ધિક્! હજુ પણ એમનો જીવ ઠેકાણે આવતો નથી;
એને નયન, ધડીમાં ચંચલ ચમકી રહે છે, ધડીમાં ઠરો ૧૫
જાય છે, ધડીમાં મૂઠ ખની જોઈ રહે છે, ને ધડીમાં ઝાકા
યાં જાય છે!

વમ.—(સેહ તથા હાસ્ય એને કૌતુકથી નિહાળતી.)

(ઉપજાતિ.)

સસ્વેદ શેમાંચિત કંપિતાડી,
થઈ પ્રિયસ્પર્શસુખેથી ખાલા;
વાયુ વહે, વારિ નહું સિંચાયે,
ખીલે કળી જેમ કદંબ ડાળે. ૩૯.

સીતા—(મનમાં) અહો આ મારા પરવશ થયેલા આત્માને
લીધે ભગવતી તમસાએ મને લાજથી નીચું જોવરાવ્યું; ૨૫
એ શું ધારશે કે આ તારો તિરસ્કારપ પરિત્યાગ, એને
આ તારા હૈયાનો ઉમળકો!

રામ—(ચોતરફ જોતો) હા! શું નથીજ! રે નિર્દય વેદેહિ!

સીતા—ખરે ખાત હું નિર્દયજ છું, કે તમને આવા દેખતી
છતાં પણ જીવું છું.

૫ રામ—દેવિ! ક્યાં ગઈ! કૃપા કર, દયા કર મને આ પ્રમાણે
તજ જવો એ તને છાજતું નથી.

સીતા—અરે આર્યપુત્ર! આતો વિપરીત જેવું આપ જોલો છો.

વા.—દેવ! પ્રસન્ન થાઓ; શાન્ત થાઓ; તમારા લૌકિક ધૈ-
ર્યથીજ પ્રિયાના વિયોગના શોકથી અત્યંત મુઝાતા હૈયા
ઉપર કબજે રાખો. મારી પ્રિય સખી તે અહીંયાં ક્યાંથી હોય?

૧૦ રામ—ખુલ્લુંજ છે કે નથી, નહિતો વાસન્તી પણ તેને ન
દેખે. શું આતે સ્વપ્ન હશે? હું ઊંઘ્યો તો છું નહિ; અ-
થવા રામને સ્વપ્ન શાનું? સર્વથા એનો એજ, અનેક વાર
પરિકલ્પનાએ નિર્માણ કરેલો, ભગવાન્ વિપ્રલંભજ પુનઃ
પુનઃ મારી પુઠે ભમે છે.

૧૫ સીતા—મેં નિર્દયજ આર્યપુત્રને વિપ્રલંભમાં નાંખ્યા.

વા.—દેવ! જુઓ જુઓ, આ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ભાંગ્યો શ્યામ નટાયુષે રથ પર્યો પૈલસત્યનો લોહનો,
આ અગ્રેજ પિશાચમૂખ ખરનાં કંકાલ સુકાં જુઓ

૨૦ ખજે છેદી નટાયુષાંખ અહિંથી સીતા જવલન્તી હરી
અંતર્યાકુલવિદ્યુદ્ધંધુદસમો આકાશ ઉડ્યો અરિ. ૪૦.

સીતા—(ભયથી) આર્યપુત્ર! તાતને મારી નાંખેછે. મને હરી
જાયછે; ધાઓ ધાઓ.

૨૫ રામ—(ક્રોધથી ઉભો થતાં) રે તાતના પ્રાણને ને સીતાને હરી
જનાર પાપી! ઉભો રેહે.

વા.—અરે દેવ રાક્ષસકુલપ્રલયધૂમકેતો! હજી પણ એના
ઉપર તમારો રોષ તેવોને તેવોજ તીખો છે.

સીતા—અહો હું ઉન્મત્ત ખની રહી છું.

રામ—અધુના જે પ્રલાપ થાય છે તે સાર્થકજ છે.

(દિગ્દર્શિની.)

ઉપાયો હોવાથી અવિરતવિનોદ રસિક જે,—

વૌરેનાં સંગ્રામે જગત ભરતો અર્જુનરસે,—

હતો હા! મુગ્ધાક્ષીવિરહ—રિપુના ધાત લગો તે, ૫

ન આરો કે રસ્તો કયમ કરી સહુ આ વણ રહ્યે? ૪૧.

સીતા—ન આરો કે ન રસ્તો! અરે! હું કરમકુટી મોઢજ.

રામ—અરે દુઃખ,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

છે જ્યાં વ્યર્થ કપીદ્રમૈત્રિ, હરિનું જ્યાં વીર્ય આલે નહિ, ૧૦

બુદ્ધિ ~~અ~~ક્ષર્પા તંનીએ ન, ગતિ જ્યાં ના વાયુના પુત્રની,

જ્યાં સુધી નવ વિશ્વકર્મસુતથી રસ્તો શકાયે રચી;

સૌમિત્રીશરનોય પાત નવ જ્યાં, તે ઠામ ક્યાં તું વસી? ૪૨.

સીતા—એ પૂર્વનો વિરહ બહુ ભારે હતો એમ માઝું મન માને છે.

રામ—સખિ વાસન્તિ! હવે રામનું દર્શન મિત્રોને દુઃખ મા- ૧૫

તજ ઉપજવનારૂં થયું છે; તમને હું ક્યાં સુધી રહાવ્યાં

કરીશ? માટે મને જવાની રજા આપો.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહથી તમસા ઉપર ટેકો દેઈને) ભગ-

વતિ તમસે! શું આર્યપુત્ર જાયછેજ!

તમ.—વત્સ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર. આપણે પણ આયુ- ૨૦

બ્રહ્માન્ કુશ લવને ખાર વર્ષ થયાની જન્મગ્રંથી ખાંધવાસારૂં

ભાગીરથીના ચરણારવિંદ સમીપજ જનારાં છીએ.

સીતા—ભગવતિ! કૃપા કરો; એક ક્ષણમાત્ર પણ દુર્લભ જ-

નનું દર્શન કરી લેઊં.

રામ—વળી હવે તો અશ્વમેધમાં છે મારી સહધર્મચારિણી પણ— ૨૫

સીતા—(કાંપતી) આર્ય પુત્ર! કેઈ?

રામ—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ,

સીતા—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ! મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાંખ્યો.

રામ—તેને પણ નિહાળીને આંસુ ભયાં નયન ઠારું.

૫ સીતા—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર ખહુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગત્ની આશાનું જહીયું થઈ પડી છે.

તમ.—(મંદ હસતી હસતી, એહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાનીજ સ્તુતિ કરે છે.

૧૦ સીતા—(લાજથી નીચું ધાલતી, મનમાં) ભગવતીએ મને હસી કાઢી.

વા.—આપના આ મેલાપથી અમારી ઉપર મોટી કૃપા થઈ છે. જવાવિષે તો, આપના કાર્યને હાનિ ન પોહાએ તેમ થવા દો.

સીતા—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

૧૫ તમ.—વત્સે ! ચાલ જઈએ.

સીતા—(દુઃખી થતી) ચાલો.

તમ.—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેનાં

(અનુષ્ટુપ.)

રોપાયાં નાથમાં જાણે તૃષ્ણાથી દીર્ઘ અશ્રુઓ,
૨૦ ઉખડે તે હજીએ ના મર્મચ્છેદક યતથ. ૪૩

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયેલાં છે એવા આર્યપુત્રના ચરણકમલને નમસ્કાર. (મૂર્છા પામે છે.)

તમ.—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેધનાં ટોળાંથી વીટાઈ રહ્યા
૨૫ પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કેટલી ધડી હોય !

તમ.—અહો રચના !

(વસંતતિલકા.)

આ એકલો રસકરુણ નિમિત્તભેદે,
 દેખાય ભિન્ન સમ, ભિન્ન વિવર્ત પામે,
 આવર્ત બુદ્ધ્યુદ્ધ તરંગ રૂપી વિકારે
 ભાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે.

૪૪. ૫

રામ—વિમાનરાજ! આ તરફ આ તરફ.

(સર્વે હે છે.)

તમ.—વાસ—(સીતા અને રામ પ્રતિ.)

(માલિની.)

અવનિ, અમર સિંધુ, મુજ જેવા ખીન્ન વા,
 કુલપતિ વળી પોતે આદિછન્દ્રમયોક્તા;
 મુનિ નિજ સતી પત્નિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
 ઘુજપર વરસાવો ભદ્ર સૌ મંગલાર્થ.

૧૦

૪૫

(સર્વે જાય છે.)

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

(બે તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૦૦ **૧૦૦ સૌ.**—સૌધાતકિ ! ધણાક અતિથિઓને નોતર્યા છે તેથી આજ
પ્રુપ ધામધૂમ ચાલી રહેલું વાહમીકિનું આશ્રમસ્થાન તો જો.
વળી,

૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

નીવારૌદન—મંડ ઉખળ મધુક, સુવાવડી પ્યારિને
પીતાં જે વધ્યું તે તપોવનતણે પ્રેમે પૌંચે આ મૃગ;
રાંધેલા ધૂતસાથ ભાતનીં ઝીણી સુગન્ધ જેમાં મળી,
કર્કન્ધૂલમિશ્ર શાક તળતાં ઉડી રહી વાસના. ૧

૧૦ **૧૦૦ સૌ.**—કેઈ પણ રીતે ટાળી ન શકાય એવું ધોળાં હાઢાંવાળાને
અનધ્યાય કારણ ઠીક આવી પડ્યું.

પ્રથમ.—(હસતો) સૌધાતકિ ! શુક્રપ્રતિ તો કેઈ જુદીજ ન-
તનું ખડુ મોટું માન રાખવું જોઈએ.

૧૫ સૌ.—અહ્યા ભાણુડાન ! વૃદ્ધજનોની આ મોટી પોઠનો
નાયક આ ચીરધારી અતિથિ આવ્યો છે, તેનું નામ શું?

મા.—ધિક્કાર છે તારા હસવાને ! એમ લવારો શું કરે છે ! એ
તો અભ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અકન્યતીપ્રમુખ મહારાજ
દશરથની દારાને લઈને, ભગવાન્ વશિષ્ઠ આવેલા છે.

સૌ.—વશિષ્ઠ !

૨૦ મા.—હા.

સૌ.—મેં તો જાણ્યું જે એ તો વાધ કે વડ છે.

મા.—અરે ! શું લવે છે !

સૌ.—કેમકે એ આવ્યો કે તરતજ પેલી ખિચારી વાછડીને
મરમણવી ગયો.

૨૫ મા.—સમાસોમધુવર્કઃ એ શ્રુતિને માન આપનારા ગૃહસ્થોએ
ત્રેાત્રિય અભ્યાગતને માટે, વાછડી કે મોટો ખજાડ કે મોટો
ખકરો મારવો, એવો ધર્મસૂત્રકારોનો અભિપ્રાય છે.

સૌ.—ઉભો રહે, તારા ખોલવામાં વિરોધ છે.

મા.—કેમ વાઈ ?

સૌ.—કે વશિષ્ઠાદિ પધાર્યા ત્યારે વાછડી મોકલી, અને આજ આવેલા જનક રાજાર્પિનો મધુપર્ક તો વાછડીને મુકીને માત્ર દહીં અને મધવડેજ ભગવાન વાલ્મીકિએ પતાવી દીધો !

મા.—જેણે માંસભોજન ન વળ્યું હોય તેને માટે ઋષિઓએ ૫ એ વિધિ કહ્યેલો છે. પણ શ્રીજનકે તો માંસાહાર તજ્યેલો છે.

સૌ.—શા માટે એમ કયું હશે ?

મા.—સીતાદેવીનો દૈવ ક્રોધો સાંભળીને તરતજ એમણે વાન-પ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરેલો છે, ને આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં અં-દ્રદ્વીપ તપોવનને વિષે તપ તપ્યાં કરે છે. ૧૦

સૌ.—ત્યારે આંખ્યા છે કેમ ?

મા.—પોતાના જુના પ્રિયસુહૃદ વાલ્મીકિને મળવાને આવેલા છે.

સૌ.—ત્યારે એમનો ને એમનાં વેવાણુનો મેલાપ થયો કે નહિ ?

મા.—હવણાંજ ભગવાન વશિષ્ઠે, તમારે જાતે જઈને વિદેહરા- ૧૫ જને મળવું જોઈએ એમ કેહેવા માટે ભગવતી અકન્ધતીને કૌશલ્યાદેવીની પાસે મોકલ્યાં છે.

સૌ.—એ બધાં ધરણં એકેકને મળીને ખેસશે, ત્યારે આપણે પણ આવ બધાં છોકરાંને ભેગાં કરી ખેલતા ફરવામાં આ-જની છુટીનો ઉપભોગ કરીએ. ૨૦

(પરિક્રમણુ કરે છે.)

મા.—જે આ પ્રાચેતસ અને વશિષ્ઠમુનિની ઉપાસના કર્યા પછી પ્રહ્લવાદી વૃદ્ધ રાજાર્પિ જનક, આશ્રમ બહાર વૃક્ષની છા-યામાં ખેઠા છે. એ

(અનુભુષ.)

૨૫

હૃદયે નિત્ય લાગેલા સીતાશોક વડે તપે:

અન્તરશ્નિવડે જેવો બળ્યાં જાય વનસ્પતિ.

૨.

(બંને જાય છે.)

॥ ચતુર્યોદ્ધઃ ॥

(જનક પ્રવેશ કરે છે.)

જનક—

શિશ્વરિણી.)

- ૫ થયું આણું પુત્રીતાણું દુરિત જે તીવ્ર, વસમું,
દમે શારી હૈયું, તરત મનમાં તેથી ઉપજ્યું—
પટ્ટુ, ધારાવાહી, નવિન સરખું આજ પણ તે—
તથા મર્મચ્છેદી—ક્રકચ સમ, આ ક્રોધ ન શમે. ૧.

- હાય ! જરાથી અને દુઃસહ દુઃખથી તથા વારંવાર આચરેલાં
૧૦ પરાક સાન્તપન આદિક તપથી સૂકાઈ ગયેલો આ મારો ખજ્યો
ઝળ્યો દેહ હજી સુધી પણ પડતો નથી ! જે આત્મઘાત કરે છે
તેને, પોતાના પાપનો ક્ષય થતા સુધી, આંધળા કરી નાંખે એવા
અંધકારથી પૂર્ણ આસૂર્યનામના નરક લોકમાં રહેવું પડે છે, એમ
ઋષિઓ વદે છે. કાણે કાણે મનમાં ઘોળાઈ રહ્યાથી સ્પષ્ટ થઈ
૧૫ સ્ફુરી રહેલો, અને તાજેજી હાય એમ દાઝણ દમતો, આ મારા
દુઃખનો ધા અનેક વર્ષ વીતી ગયાં તો પણ રૂઝાતો નથી. અરે
માડી દેવયજ્ઞનસંભવે સીતે ! તારા ભાગ્યમાં એવું લખાઈ આવ્યું
કે જને લીધે લાજના માર્યા મન મુકીને રહી પણ શકાતું નથી.
રેરે પુત્રિ !

૨૦

(માલિની.)

- નિત નિમવિણ કુંવે ને હસે તેથી શોભે,
જહિં દશન-કળીનાં કુમલાં અગ્ર શોભે,
પુટી કુટી, અખડાતા ખોલતું ખોલ કાલા,
વદન-કમલ નાનું સાંભરે તારૂં ખાલા ! ૨.
૨૫ ભગવતિ વસુન્ધરે ! ખરે તું ખણી કઠણ કાળજની છે.

(શાર્દૂલવિક્રીદિત.)

તું, બનિહ, મુનિયો, વશિષ્ઠગૃહિણી, ગંગા, ખધાં એ તણો,
જાણો છો મહિમા, રથેકુલચુકે પોતે રવિ જાણતો;

વિધા ભારતીએ તથા જાણી તમે, જે સૌસમી દેવતા,
તેવી પુત્રીતણા વિવાસ ક્યમ રે સાંખી શકી દાડણા ! ૩.

(નેપથ્યમાં.)

આ માર્ગે ભગવતિ ! આમ મહાદેવિ ! આમ.

તનક—(જોતો) અહો ગૃધી કંચુકી ભગવતી અન્ધતીને તેડી ૫
લાવે છે. (ઉઠીને) પણ મહાદેવી કહીને કોને ખોલાવે છે !
(નિહાળતો) અરેરે ! શું મહારાજ દશરથનાં ધર્મપત્ની મારી
પ્રિયસખી કૌશલ્યા ! અરે આજ કૌશલ્યા એમ તે કોણ કહે !

(વસંતતિલકા.)

લક્ષ્મીસમાં દશરથપ્રિયપત્તિ પહેલાં, ૧૦
લક્ષ્મીજ વા અધિક શું ઉપમાન એમાં;
તે દુઃખરૂપજીવ કોઈક અન્યશાં, હા !
છે દેવયોગથી દશા વિપરીત શી આ ! ૪.

આ વળી ખળતામાં ધી હોમાયું,

(અનુષ્ટુપ.)

૧૫

હતાં એ મુજને પૂર્વે મૂર્તિરૂપ મહોત્સવઃ
લૂણુ ધામાં પડે તેણું, થયું તેનુંજ દર્શન ! ૫.

(પછી અન્ધતી, કૌશલ્યા અને કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

અ.—તમારે જાતે જઈને વિદેહરાજને મળવું જોઈએ એવી
તમારા કુલગુરૂની આજ્ઞા થયેલી છે, ને મને તે સાંજે મો- ૨૦
કલેલી છે; ત્યારે આમ ડગલે ડગલે અચકાઓ છો શું ?

કં.—દેવિ ! તમારું હૈયું કબજે રાખો, ને ભગવાન વશિષ્ઠની
આજ્ઞા પ્રમાણુ કરો એમ મારી વિનતી છે.

કૌ.—આવે વખતે મિથિલાધિદેવને મળવું ! ખદાં દુઃખ એકી
વેગેજ આવી પડે છે ! મૂળમાંથી ઉખડી પડતા આ મારા ૨૫
હૈયાને ધારણ રહેતી નથી.

અ.—એમાં શો સંદેહ છે.

(ઉપજાતી.)

ધારા રૂપે નિત્ય વહે જનોનાં
સદ્બન્ધુવિયોગ દુખો, તથાપિ,
દીઠે જન પ્રિય ખની સુદુઃસહ,
હજાર સ્રોતઃસમ ઉછળે છે.

૫

૬.

કૌ.—વત્સ જાનકી વધૂનું આમ થઈ ગયે એ રાજર્ષિને આ-
પણે શું મો ખતાવીશુ ?

ખ.—

(અનુષ્ટુપ્.)

આ તવ શ્લાઘ્ય સંખંધી, જાનકોના કુલોદ્ધૃત,
૧૦ યાજ્ઞવલ્ક્યે કર્યો જેને પ્રહ્લનો ઉપદેશ છે. ૭.

કૌ.—મહારાજના હૃદયના આનંદ અને વત્સ જાનકી વધુના
પિતા રાજર્ષિ આ રહ્યા. ધિક્કાર છે કે આજ સર્વ આનંદો-
ત્સવ અસ્ત થયેલા દિવસે મને એ મળ્યા ! રે દૈવ ! સર્વ
હતું ન હતું થઈ ગયેલું છે !!

૧૫ જન.—(પાસે જતા) ભગવતિ અરૂંધતિ ! સીરધ્વજ વૈદેહ
તમને અભિવંદન કરે છે.

(હરિગીત.)

નિધિ તેજ પ્રાણ્ય પવિત્રના ગુરૂ પૂર્વગુરૂ સહુના વળી,
પણ જાત પ્રાણ્યપુનિત ગણતા નાથ તવ તમને મળી;
૨૦ ત્રણ લોક મંગલસહુર કરતાં વન્ધ વળી સહુ વિચ્છને,
હે ઉષસ દેવી સમાન ભગવતિ ! વન્દુ ભૂમિ શિશ નામિને. ૮.
અર.—તમને પરમાત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થાયો, અને રજ્જેગુણ વિ-
મુક્ત શુદ્ધ સત્વસ્વભાવ આ દેવ જે તપ તપે છે તે તમને
પાવન કરો.

૨૫ જન.—આર્ય ગૃષ્ઠિ ! પેલા પ્રજારંજનતત્પરરાજનાં માતૃશ્રી
કુશલ છે ?

કં.—(મનમાં) અરે જોઈશું મરાય એટલું કહણ મેહુંલું માયું.

(જાહેર) રાજર્ષે ! આના આજ ક્રોધને લીધે દીર્ઘકાળથી રામભદ્રના મુખચંદ્રનું દર્શન જોણે તજ્યું છે, એવાં અતિ-દુઃખિત દેવીને આ પ્રમાણે દુઃખ દેવું તમને ધરતું નથી. ચોતરફ ખીભત્સ ગપાટા ચલવી રહેલા ટુંકી યુદ્ધિના પુર-વાસિજનો અગ્નિશુદ્ધિને પણ પ્રમાણતા નથી એમ જાણીને ૫ રામભદ્રે પણ અતિદાકુણ કાર્ય કર્યું.

જન.—આહ ! અગ્નિ તે કોણ અમારી પ્રસૂતિનું પરિશોધન કરનાર? અરેરે ! રામથી તિરસ્કાર પામી રહેલા છતાં પણ, એમ ખોલનાર જનોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

અર.—(નિશ્વાસ નાંખતી) એમજ છે. અગ્નિ એ ખોલ વત્સા ૧૦ પ્રતિ હલકો પડે છે, સીતા એજ યથાર્થ છે. હા વત્સે !

(શિખરિણી.)

શિશુ વા, શિખ્યા વા, મમ તું જ્યમ છે તે રહી ભલે,
મહા શુદ્ધિનાથી તુંપર મમ ભક્તિ ઠરી રહે;
શિશુ હો કે સ્ત્રી હો, પણ તું જગમાં વન્ધ સહુની: ૧૫
ગુણીનાં પૂજ્યે ગુણ, ન વય જાતિ નવ કદી. ૯.

કૌ.—અહો મારી વેદનાઓ હાલી ઉઠે છે !

(મૂછો પામે છે.)

જન.—અરે ! આ શું ?

અ.—રાજર્ષે ખીજું શું ? ૨૦

(શિખરિણી.)

અહા તે રાજ, તે સુખ, શિશુજનો તે, દિવસ તે,
સ્મૃતિ એ સર્વેની ઉઘડી નિરખી મિત્ર ! તમને;
દશા આવી ઘોર પ્રિયસખી લહી, મૂર્છિત થયાં:
પુરન્ધ્રીનાં હોયે કુસુમસરખાં ચિત્ત કુમળાં. ૧૦. ૨૫

જન.—હાયા! હાયા! હું સર્વથા રાક્ષસ ખની રહ્યો છું, કે દીર્ઘ કાલે મળેલાં પ્રિયમિત્રનાં પ્રિયપત્નીને મીઠી આંખે જોતો નથી.

(શિલ્પિની.)

- સગા માગ્યા જેવા, મુજ પ્રિયસખા તે, હૃદય તે,
 સદાનંદપ્રીતિમુરતિ, સહુ જીવિત ફલ તે.
 હતા દેહ, પ્રાણુ, પ્રિય અધિક તેથી પણ પ્રિય,
 ૫ મહારાજ શ્રીમાન્ શું શું મુજ હતા ના દેશરથ ? ૧૧.
 અહા! એજ આ કૌશલ્યા !

(શિલ્પિની.)

- થતો એનાથી કે પતિથી વિજને વાંક અદકો,
 તદા ખત્રે જુદાં મુજપર મુકે દ્વાપ અવગો;
 ૧૦ પ્રસાદે કે કોપે પછી થતું મમાધીન સઘળું,
 ન વા સંભાયું તે ઘટિત, દિલ જે ખાળી મુકતું. ૧૨.
 જ.—હાય હાય ! દીર્ઘકાળથી આસ ખંધ થવાને લીધે એમનું
 કાળજી ટાહું પડી ગયું છે.
 જ.—રે ! પ્રિયસખિ ! (કમણ્ડલમાંથી જલ છોટે છે.)

૧૫ કં— (દ્રુતવિલંબિત.)

- પ્રથમ મિત્રસમાન સુખિ કરી,
 પ્રકટી નિત્ય અનુકૂલતા પુરી;
 પછી અકારણ દાડણ દીસતો,
 વિધિ અહો ! ચિતવ્યાધિ વધારતો. ૧૩.
 ૨૦ કૌ.—(શુદ્ધિમાં આવીને) રે વત્સે જાનકિ ! ક્યાં છે ? વિવાહ
 લક્ષ્મીમાત્રનાજ આભૂષણથી શોભી રહેલું, શુદ્ધ હાસ્યથી
 ખીલી રહેલું તારું નાનું મુખપુંડરીક મને સાંભરે છે; આવ
 માડિ ! પૂર્ણ પ્રકાશથી ચમકતા ચંદ્રના તેજ જેવાં સુંદર અંગો
 વડે ફરીથી મારા ખોળાને પ્રકાશિત કર; મહારાજ રોજ કેહ-
 ૨૫ તા કે આ રઘુકુલના મહાન્પૂર્વજોને મન વહૂ છે પણ અ-
 મારી તો જાનકના સંખંધે કરીને પુત્રીજ છે.
 કં—દેવીએ યથાર્થ કહ્યું.

(ઉપજાતિ.)

રાત્નજીને ખાલક પાંચમાંથી,
હતા ખાહુ પ્રિય સુખાહુ-શત્રુ;
ચારે વહૂમાંથી સીતા વધારે,
શાન્તા તનૂજ સમ બહાલી તેને. ૧૪. ૫

જ્ઞ.—રે પ્રિયસખા મહારાજ દુશરથ ! એમ તમે સર્વ પ્રકારે
હૃદયંગમ હતા, તે તે કેમ વિસારે પડી શકે ?

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

કન્યાનાં જન પૂજતાં પ્રીતિ થકી જામાતૃના ખાપને,
તે રીતિ વિપરીત મુજ તમમાં સંબંધનાથી થઈ; ૧૦
એવા કાલ મુખે પડ્યા; વળી ગયું સંબંધનું ખીજ તે,
ત્યારે પાપીનું ઘોર વિધનરકે ધિક્કાર મારું જીવ્યું ! ૧૫.

કો.—વત્સે જાનકિ ! દૃઢ વજ્રલેપથી જડી લીધો હોય એમ
મારે પાપી જીવ મને અભાગિણીને તજીને જતો નથી.

ખ.—રાજપુત્રિ ! શાન્ત થાઓ. આંસુ પણ એકાન્તમાં ઢાળવાં ૧૫
જોઈએ. વળી તમારા કુલગુક મર્યાદાના આશ્રમમાં
જે ખોલ્યા છે તે શું તમને નથી સાંભરતું ? આ તો
થનાર થઈ ગયું પણ પરિણામ કહ્યાણુકારી થશે.

કૌ.—ભગવતિ ! મને હવે આશા નથી.

ખ.—ત્યારે શું રાજપુત્રિ ! એ જીહું ખોલ્યા હતા એમ તમે ૨૦
ધારે છો ? રે સુક્ષત્રિયે ! એ વાણીવિષે અન્યથા ધારવુંજ
નહિ. એ વાણી ફલવીજ જોઈએ.

(શાલિની.)

સિદ્ધજ્યોતિષ્રક્ષ એ પ્રાક્ષણીની,
વાણી વિષે ના તમે બહુમ લાવો; ૨૫
સાચી સિદ્ધિ વાણી એમાં વસે છે,
ના તે વાચા વ્યર્થ ખોસે કદાપિ. ૧૬.

(નેપથ્યમાં કલખલાટ થાય છે.)

(સર્વે સાંભળે છે.)

જ.—આજ શિષ્ટજનોને અનર્ધયાયનો દિવસ છે એટલે ઉદ્ધત ખેલ કરતાં છોકરાંનું એ કોલાહલ છે.

૫ કૌ.—ખાલાપણમાં સર્વ સુખ સુલભ હોય છે. અહા એમનામાંનો આ એક, ભરેલાં, મનોહર, તથા મૃદુ અંગવાળો, રામભદ્રના જોવો રૂપાળો, આપણી આંખોને ટાઢી કરે છે તે કોણ હશે?

૧૦ બહ.—(આડું જોઈને હર્ષનાં અશ્રુ સમેત) ભાગીરથીએ કહેલું પેલું ગુહ્ય કર્ણામૃત તે આજ, પણ મને ખબર નથી કે આયુષ્માન્ કુશ અને લવમાંનો આ કીયો.

જ.— (હરિણી.)

કુવલયદલસ્મિન્ધરયામ, પ્રસન્ન શિખંડકે
અમલવપુના રૂપે સાજે બધા બટુસાથને;
૧૫ ફરિંથી શિશુતા પામ્યા જાતે શકે રઘુનંદન,
નજર પડતો તેવો આક્રોસધા નયને ભરે. ૧૭.

કં.—એ ખાલ કાત્રિયપ્રહ્લચારી છે એમ હું ધારું છું.

જ.—એમજ છે, કેમકે,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૨૦ ચૂડાચુંપિતકંકપત્ર શરના ભાયા પુઠે બે કસી,
ભસ્મે છાતિ પવિત્ર લાંછન કરી, ઓઢી ત્વચા કૂંડની;
ખાંધ્યું ધોતીયું કેડમાં ભગવું આ મૂર્વીતણા સૂત્રશું,
હાથે પીપળ દંડ માળ જપની ને ચાપ છે શોભતું.

ભગવતિ અકન્થતિ ! તમે શું વારોછો ? આ ખાલક કોનો હશે?

૨૫ બ.—અમે તો આજજ આવ્યાં.

જ.—આર્ય ઝાણિ ! મને ખાહુજ કૌતુક થઈ આવેલું છે માટે

ભગવાન્ વાલ્મીકિનેજ પુછી આવો; અને એ ખાલકને કહે.
કે પેલા કોઈક ધરડીઆ તને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે.

કં.—જેમ આજ્ઞા. (જાય છે.)

કૌ.—શું તમે ધારો છો કે એમ કહેશે એટલે આવશે ?

અ.—અથવા આવા રૂપને ઉચિત સદ્વૃત્તિથી ડગશે ? ૫

કૌ.—(જેતી) શું ઝાઝિનાં વચન સાંભળતાંજ ખીન્ન ઋષિ ખા-
લકોને છોડીને અતિ વિનયથી આ તરફજ એ ખાલક
આવવા લાગ્યો !

અ.—(ધણા વખત સુધી જોઈ રહીને) અહો મને કાંઈક થાય છે ?

(શિશ્વરિણી.)

૧૦

શિશુત્વે ને મૌઘ્યે વિનય થકો મીઠો અધિક જે,
માહિમા આનો તે નિપુણ વણ ના અન્ય સમજે;
હરે માઈ ચિત્ત સ્થિર પણ બળે પ્રેમ સળકયો,
યથા લહો ધાતુને લઘુ પણ અયસ્કાન્ત કડકો. ૧૮.

(લવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫

લવ.—જેનાં નામ ક્રમ અને કુલ હું જાણતો નથી એવાં આ
મારાં પૂજ્યને પણ હું મારી મેળે શીરીતે વંદન કરું. (વિચા-
રતો) તોપણ વૃદ્ધ જનો પાસેથી સાંભળવામાં આવેલું છે કે
આ રીતિ સર્વને સામાન્ય છે. (વિનયપૂર્વક પાસે જઈને) આ
લવ તમને માથું નમાવીને પ્રણામ કરે છે.

૨૦

અ. જ.—કલ્યાણિન્ ! આયુષ્માન્ થા.

કૌ.—ખેટા ! ચિરંજીવ.

અ.—આવ ખેટા. (લવને જોળામાં ખેસાડી આડું જોઈને) અહો
ઈશ્વર કૃપાએ મારો જોળોતો શું પણ મનોરથે સંપૂર્ણ થયો.

કૌ.—ખેટા ! આમ પણ આવ. (છાતીસરસો ચોંપીને) અહો ૨૫
જરાક ઉઘડેલા નીલોત્પલના પત્ર જેવી જરાક શ્યામ અને
ઉજલી આની દેહ રામભદ્રને મળતી આવે છે એટલુંજ
નહિ, પણ અરવિંદનાં કેસર ખાઈ ખાઈ ને મધુર થયેલા કં-

કવાળા કલહંસના જેવો અતિ દીર્ઘ અને મધુર સ્વર પણ
શમભદ્રના જેવોજ છે, વળી પ્રકુલ કમલના ગર્ભ જેવો
એના શરીરનો સ્પર્શ પણ એવોજ કેમલ છે; ખેટા ! જેણે
તાં મુખચન્દ્ર ! (દાઢી ઊંચી કરી જેતાં અશ્રુસમેત)
૫ રાજર્ષે ! તમે જેતા શું નથી, આ બાલકનું મોં સૂક્ષ્મ રીતે
તપાસી જેતાં વત્સ જાનકી વધૂના મુખચન્દ્રને ખરોખર
મળવું આવે છે.

જ.—જેણે જોઈએ, સખિ !

કૌ.—અહો માંડ હૃદય છેક હાથથીજ ગયું હોય એમ કંઈ કંઈ
૧૦ ધારે છે, ને ખડુ લવે છે.

જ.— (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પુત્રીની રઘુનાથની પણ બધી આ બાલનામાં દિસે,
સંપૂર્ણપ્રતિબિંબમાં જ્યમ પડી, તે આમૃતિ, કાન્તિ તે,
તે વાણી, રીતિ તેજ, આ સહજ તે પુણ્યાનુભાવાત્મતા,
૧૫ હા ! હા ! દૈવ ! શું ચિત્ત ચંચલ ધસે આડા ઊંધા માર્ગમાં. ૧૯.

કૌ.—ખેટા ! તારે મા છે ? અથવા તને તારા પિતા સાંભરે છે ?

લ.—ના.

કૌ.—ત્યારે તારાં માબાપ કેણ ?

લ.—ભગવાન્ વાલ્મીકિ.

૨૦ કૌ.—અરે બહાલા ! કેહેવાનું કેહે.

લ.—હું એટલુંજ જાણું છું.

(નેપથ્યમાં.)

રે રે સૈનિકો ! કુમાર ચન્દ્રકેતુ આજ્ઞા કરે છે કે કેટલાંએ આ
આશ્રમારણ્ય ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.

૨૫ બ. જ.—વાહ ! મેઘ્યાન્ધની રક્ષાપ્રસંગે આવી પહોચેલા વત્સ
ચન્દ્રકેતુને આજ મળવું જોઈએ. અહો ધન્ય ધરી ! ધન્ય
દહાડો !

કૌ.—વત્સ લક્ષ્મણનો પુત્ર આજ્ઞા કરે છે એ ખોલ તો ઠાનમાં
અમૃતનાં દીપાની પેઠે પડે છે.

લ.—આર્ય ! એ અન્દ્રકેતુ કોણ છે ?

જ.—દ્વશરથના પુત્ર રામ લક્ષ્મણને ઓળખે છે ?

લ.—એજ રામાયણની કથાના નાયકો છે.

૫

લ.—ત્યારે એટલું કેમ જાણતો નથી કે એજ લક્ષ્મણનો પુત્ર
આ અન્દ્રકેતુ.

લ.—ત્યારે તો ઉર્મિલાનો પુત્ર અને મિથિલાધિપતિ રાજર્ષિનો
દોહિત.

ખ.—(હસતી) કુમારે પોતાનું કથાપ્રાવિણ્ય દેખાડવા માંડ્યું. ૧૦

જ.—જ્યારે તું કથામાં આટલો ખર્ચો પ્રવીણ છે, ત્યારે અમે
પુછીએ તેનો જવાબ દે કે દ્વશરથના એ બધા પુત્રોને શાં
શાં છોકરાં કેઈ કેઈ પત્નીઓથી થયેલાં છે ?

લ.—કથાનો એ વિભાગ અમે અથવા ખીજા કેઈએ આગળ
સાંભળેલો નથી.

૧૫

લ.—શું કવિએ રચ્યો નથી ?

લ.—રચ્યો છે પણ પ્રકટ કર્યો નથી. તેમાંનો કેઈ એક ભાગ
અન્ય પ્રખંધરૂપે અતિ રસપૂર્ણ અને ભજવા ખતાવાય એવો
રચેલો છે; તેને પોતાને હાથેજ લખીને, નૃત્યગીતવાદ્યા-
ત્મકતૌર્યત્રિકના પ્રથમ સૂત્રકાર ભરતમુનિ પાસે ભગવાન્ ૨૦
વાલ્મીકિએ મોકલ્યો છે.

લ.—શા માટે મોકલ્યો હશે ?

લ.—એ મુનિ એને આપ્સરાઓ પાસે ભજવાવે તેટલા સાંરં.

લ.—એ બધું અમને તો બહુ કુતુહલ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે.

લ.—વળી તે ઉપર તો ભગવાન્ વાલ્મીકિની બહુ મોટી આ- ૨૫
સ્થા છે. કેટલાક શિષ્યો સાથે એ પુસ્તક ભરતાગ્રમમાં મો-
કલેલું છે, અને કેઈ પણ આવી પડતું વિદ્ધ દૂર કરવા સાંરં
હાથમાં ધનુષ્ લેઈને, મારા ભાઈને તેમની સાથે મોકલેલા છે.

કૌ.—તારે ભાઈ પણ છે કે ?

લ.—કુશનામના એક છે.

કૌ.—તારાથી મોટો છે નહિ ?

લ.—હા, પ્રસવક્રમપ્રમાણે એ મારાથી મોટા છે.

૫ જ.—આયુષ્માન્ જીવે અવતરેલા હશે ત્યારે ?

લ.—હા જી.

જ.—કેહું કે કથાપ્રબંધ ક્યાં સુધી આવેલો છે ?

લ.—પુરવાસિઓના જુઠા ગપાટાથી ખેદ પામીને, રાજાએ ન-

૧૦ નવાસ કાઢેલાં, પૃથિવીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સીતા દેવીને અરણ્યનેવિષે પ્રસવવેદનામાં એકલાંજ મુકીને લક્ષ્મણ પાછા વળ્યા ત્યાં સુધી.

કૌ.—હાય વત્સે ! મુગ્ધચન્દ્રમુખિ ! દુષ્ટ દેવના યોગે કરીને તુજ એકલીના શરીર કુસુમનું હવે શું થયું હશે !

જ.—રે વત્સે !

૧૫

(વસંતવિલકા.)

આવી અકીર્તિ ખમી ધોર નવી જરૂર,

વેઠી વ્યથા પ્રસવકાલની તુજ ઉર;

વીંટી વળ્યાં સરવ હિંસક પ્રાણી ત્યારે,

‘રે તાત ! ધાઓ,’ રડી ત્રાસી તું વાર વારે !! ૧૯.

૨૦ લ.—(અહન્યતીને) આર્ય ! આ કોણ છે ?

અ.—આ કૈાશલ્યા, આ જનક.

લ.—(ખડુ માન અને ખેદથી નીહાળી રહે છે.)

જ.—શી એ પુરવાસિઓની અમર્યાદતા ! શી રામરાજની પણ ઉતાવળ !!

૨૫

(શાર્દૂલચિકીડિત.)

આવું ધોર વિવાસવજ ઉતર્યું, સંભારી તે સર્વદા,

ક્રોધાગ્નિ ધખવા પ્રસંગ દોસતો આપેથી, શાપેથી વા;

કૌ.—ભગવતિ ! સહાય કરો. રીસાયલા રાજર્ષિને મનાવો.

ધ.— (અનુષ્ટુપ્.)

માન ભંગેથી માનીનું ખડુધા મન આમ રે';
રામ છે ખાલ રાજજી પાલવા દૌન લોકને. ૨૦.

જ.—રો'એ વા રુદ્ધનંદનેથી અજગાં એ પુત્ર મારા સમા,
ઝાઝા પ્રાણજીપાલવૃદ્ધવિકલસ્ત્રીયુક્ત લોકો રહ્યા. ૨૧. ૫
(ગભરાટથી દોડતાં ખાલકો પ્રવેશ કરે છે.)

લા.—કુમાર! અશ્વ અશ્વ એવું કોઈ એક જાતનું પ્રાણી સાંભ-
ળવામાં આવ્યું છે; તે આજ અમે નજરે જોયું.

લ.—અશ્વ તો પશુસમાધાયે સાંપ્રામિકેચપઠ્યતે તેથી કહો
કે કેવી જાતનો છે. ૧૦

લા.—સાંભળ, (મંદાક્રાન્તા.)
ઠેડે જાડી પૂંછડો લટકે વાર વારે હલાવે,
લાંબું ડોકું, વળી ખરી દિસે ચારની ચાર એને;
મુકે કેરીસમી લીંટી ઘણી ખાયછે ધાસ તોયે,
શું વા ખોલું ઝડપથી તું ચાલ એ દૂર નાસે. ૨૨. ૧૫
(પાસે આવેલી મૃગચર્મ તથા હાથ ઝાલીને એ'એ છે.)

લ.—(કૌતુક, આજ્ઞાકારીત્વ અને વિનયથી) આર્ય! જુઓને
આ મને તાણી જાય છે. (ત્વરાથી પરિક્રમણ કરે છે.)

ધ.—જ.—જ, ખુશીથી જો.

કૌ.—ભગવતિ! જાણે એને જોયાવિના તો જીવ જતો ૨૦
રેહરો, માટે આહોંયાંથી ખોજે ઠેકાણે જઈને એ દીર્ઘાયુષને
નિહાળીએ.

ધ.—એ અંચલ છોકરો ડ્યાંનો ડ્યાં નીકળી ગયો તે કેમ દેખાય?
(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કં.—તમને મારે કાંઈક કેહવું છે એમ ભગવાન્ વાલ્મીકિએ ૨૫
કહાવ્યું છે.

જ.—એ કાંઈક ખડુ ગંભીર વાત હશે. ભગવતિ અકન્ધતિ!
સખી કૌશલ્યે! આર્ય ઝૂટે! ચાલો આપણે જઈને ભગવાન્
મોચેતસને મળીએ. (વૃદ્ધજનો જાય છે.)

બાલકો.—કુમાર ! જુઓ, પેલો રહ્યો !

લ.—દીઠો. એ તો અશ્વમેધનો ઘોડો છે.

બા.—કેમ જાણ્યું ?

લ.—અરે મુર્ખાઓ ? તમારે પેલા કાણડમાં આવીજ ગયું છે.

૫ શું દેખતા નથી ? ખખ્તર ધારણ કરેલા, દાણડા આલનારા, ને ધનુષ્ ખાણ તાણનારા પ્રત્યેક સો સો રક્ષણ કરનારાઓની સેના એની પાછળ છે. જો મારા કેહવાપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો પુછી જુઓ.

બા.—ત્યારે આ ઘોડાની કેડે આમ માણસો શા માટે ફરતાં

૧૦ હશે વારં ?

લ.—(હાંસથી મનમાં) અહો ! અશ્વમેધ એ તો વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષાનું, અતિ ખલવાનું, સર્વ ક્ષત્રિય માત્રનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે.

(નેપથ્યમાં.)

૧૫

(અનુલુપ્.)

અશ્વ છે આ, પતાકા આ, અથવા વીર્યખ્યાપના

સમ્પલોકકેશૂરા તે દ્વિશાસ્યકુલ-રીપુની.

લવ.—(અકળાઈને) અહો ! ખેલ તો માથું ફેરવી નાંખે એવા છે !

૨૦ બા.—શું કહે છે ? ખરેખાત કુમાર હોશીઆર તો ખરા.

લ.—રે ! રે ! ત્યારે શું પૃથિવી નક્ષત્રી થઈ ગઈ છે કે આમ ખેલો છો ?

(નેપથ્યમાં.)

અરે ! મહારાજના આગળ કોણ ક્ષત્રિય છે ?

૨૫ લ.—ધિક્કાર છે તમારા જેવા નીચ જનેને !

(અનુલુપ્.)

હોય તો તે ભલે ખેડા, અહીં શો ભય દાખવે !

ખેલવે શું ? પડી સામે પતાકા હરૂં તારી હું.

રે ખાલકો ! પથરા ને કાકરાથી મારતા મારતા એ અશ્વને નસાડી
મુકો, પેલાં રોહિત મૃગો સાથે એ ખીચારો ભલે ચરે.

(ક્રોધ અને ગર્વ ભર્યો એક પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરુષ—ધિક્કાર છે તારા અટકચાળાપણાને, તું શું બકી ગયો !
ધણા પ્રચંડ અને કઠિણ હૃદયના શસ્ત્રધારી યોદ્ધાઓ ખાલ- ૫
કની પણ ગર્વવાણી સાંખી રહેશે નહિ. મનોહર પૂર્વારણ્ય
નિહાળવાના કુતુહલથી રોકાઈ રહેલા, અરિ વિમર્દન, રાજ
પુત્ર અંદ્રકેતુ આવતા સુધીમાં આ આડની ગુફાઓમાં થઈને
ઉતાવળો દોડી જા.

જા.—કુમાર ! મૃઓ એ ઘોડો ! આયુધધારીઓની ટુકડીઓ ૧૦
પોતાનાં શસ્ત્ર ચમકાવી ચમકાવીને તમારા તરફ ડોળા કાઢી
રહી છે ! આશ્રમ તો અહિંથી દૂર છે ! તેથી ચાલો હરિણની
પેઠે દોડી જઈએ.

જા.—(હસતો) શું શસ્ત્રો ચમકવા લાગ્યાં ! (ધનુષ્ય ચઢાવતો.)

(લાવળી.)

૧૫

ચાપ મુજ ધર્ધર્ ધોર કરાલ,
રહો થઈ ચંડ પ્રચંડ વિશાલ,
પણ છ રૂપ હંભયો જેના અંત,
વીટ્યા તીણા જ્યમ દીપે દંત,
કરે ધનગર્જિત ધર ધર ધોષ, ૨૦
ધણણ ધણ રિપુપર ધરતું રોષ,
વિશ્વ સર્વ સંહારવા હસતું ચમમુખ્યન્ત,
તેમ વિશાલ કમાન ગોલ અતિ ઊંડી ઉગ્ર પચંડ,
ખંડવા દર્પ વીર્ય વિકરાલ,—ચાપ મુજ ૦ ૨૪.

(સર્વે જાય છે.) ૨૫

॥ इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

પંચમોઽઢ્કઃ ॥

(નેપથ્યમાં.)

રે રે! સૈનિકો! આપણને વહાર મળી મળી !

(વસંતતિલકા)

૫ હાકે ત્વરાથકો સુમંત્ર અગાડો તેથી,
 ઘોડા વહે જવથો, તે રથમાં બિરાજ,
 હેલાથી કાષ્ઠવજ્ર ધૂજતી તેમ, આવે,
 સોણી તમારૂં લઢકું, અહીં અંદ્રકેતુ. ૧

(પછી સુમન્ત્રસારથીએ હાકેલા રથમાં ખેડેલો, હાથમાં ધનુષ
 ૧૦ આલીને આશ્વર્ય, હર્ષ અને ગભરાટમાં પડેલો અંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરેછે.)

ચંદ્ર.—આર્ય સુમન્ત્ર ! જુઓ જુઓ.

(માલિની.)

વદન લગીર કોપે રત્નકાન્તિ ભરાતું,
 સમરમુખ ઉભેલો ચોટલી પાંચવાળો;
 ૧૫ ધણુ ધણુ ધણુ ગાજે કોટિ એવા ધનુથી,
 ચમુપર વરસાવે ખાણુ કો વીરખાલ ! ૨.

અહો આશ્ચર્ય !

કરિ શિશ કૂટ ફોડી ઘોર ટંકાર ગાજે,
 જ્વલિતરાર હબરો ફેંકતો સર્વ સૈન્યે;
 ૨૦ નવ, રઘુકુન્ઢકેરો અપ્રસિદ્ધપરોહ,
 કુતુહલ ઉપજાવે આ મુનિખાલ એક !! ૩.

સુમ.—આયુષ્મન્ !

(વસંતતિલકા.)

ઓપે પ્રભાવ સુરદાનવનાથો જોનો,
 ૨૫ એવો નિહાળી તવ રૂપસમાન ખાલ;
 કૌશિક યજ્ઞ નડતા રિપુ રોળનારા,
 મુને ધનુર્ધર રઘુવર સાંભરે છે. ૪.

ચન્દ્ર.—આના એકલાના ઉપર આટલા બધાએ તૂટી પડ્યું
એથી હૃદય લાજ છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેના હાથવિષે કરાલ ઝલકે શસ્ત્રાસ્ત્ર સંગ્રામનાં,
સોનાની ધુધરીથી અંજન થતા દોડે રથો જેહમાં; ૫
જેમાં મેગળમેઘમાલયૈ વહે વર્ષા મદસ્તાવની,
એવું આ અગણિત સૈન્ય કરતું પુઠે શિશુ એકની! ૫.

સુ.—વત્સ! એ એટલા બધાને પણ ગણકારતો નથી તો
એકેકનું તો કેહેવુંજ શું?

ચ.—આર્ય! બહેલા થાઓ! જલદી કરો! આણે તો આપણા ૧૦
આશ્રિતજનોનો મોટો કચ્ચર ધાણ વાળવા માંડ્યો.

વળી,

(કટાવ.)

વાગે હુંદુભિ ઊંચે શબ્દે તેનાથી પણ અધિક વધીને
પણુછતણો આ ધોપ ધોર બાહુ, ગિરિ ગબ્હરમાં
હસ્તિ કેરાં ગાજે ટોળાં તેના કાને પોડા પમાડે,— ૧૫
એવો આ કે વીર ધીર એ, આલંતામાં ધડ થકી
પાડ્યાં શીશ ભયંકર વીરતાણાં જે તેથી છાઈ
ભૂમિ ખની છે, તૃપ્ત થયેલા કાળતાણા મુખ
કરાલમાંથી આવી ખાતાં કડકા પરતા તેથી
છવાઈ એવી ભયંકર.—વાગે હુંદુભિ ૧. ૨૦

સુ.—(મનમાં) આવાની સાથે ખાલક ચન્દ્રકેતુને હૃદયુષ્ક કર-
વાનું હા ક્યમ કેહેવાય? (વિચાર કરતો) અથવા આપણે
ઈક્ષ્વાકુને ધેરજ મોટા થયેલા છીએ એટલે જાણીએ છીએ
કે આવી પડે ત્યારે એ વિના ખીન્ને રસ્તો નથી.

ચ.—(વિસ્મય, લજ્જા, ને ગભરાટથી) ધિક્કાર છે! મારું સૈન્ય ૨૫
એતરફ પાછું હઠી જાય છે!

સુ.—(રથ દોડાવતો હોય એમ) આ એ વીર તમારું કેહેવું સાં-
ભળે એટલો પાસે આવ્યો.

ચ.—(ભુલી ગયો હોય એમ) આર્ય ! આખ્યાયકોએ એનું શું
નામ કહ્યું છે ?

સુ—લવ.

ચ.— (અનુષ્ટુપ.)

૫ રેરે લવ મહાખાહો ! સૈનિકો સાથ શું લડે !
આ રહ્યો હું અહીં આવો તેજમા તેજ છે રામે. ૭.
સુ.—કુમાર ! ભુઓ ભુઓ.

(વસંતતિલકા.)

૧૦ પાછો નિમંત્રણ તમે કયું તેથી આવે,
આ ખાલવીર મથવો મૃદ્ધી સર્વ સેના;
જેવો વળે દ્વિરદસાથ વિદારવાથી,
ગર્વિષ્ટ સિંહશિશુ ગર્જિત મેઘનાથી. ૮.
(પછી ત્વરાથી ઉદ્ધત પગલે ચાલતો લવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ લવ—વાહ રાજપુત ! ધન્ય છે ! તું ખરો ઐક્ષવાકુ વંશનોજ છે;
માટેજ હું પાછો આવ્યો છું.
(નેપથ્યમાં ધણું કોલાહલ યાય છે.)

લવ—(ઝપાટાથી અવગો ફરીને) અરે ! ભોંયભેગા કરી નાં-
ખેલા પણ પાછા હીંમત ધરીને યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા રાખી
હજી પણ અમૂપતિઓ મારા ઉપર મહાર. કરવા આવે છે !

૨૦ (લાવણી.)

અરે ધિક્ ! નીચ જનો ધિક્કાર !
કરું કલકલ સધળો સંહાર !
રૌલ આઘાતવડે ઉભરાય,
૨૫ તરત વરવામુખ અગ્નિ છવાય;
ક્રોધતણી તેવી અણુ મુજ આળ,
પડો ત્યાં ભોગ થઈ તતકાળ;
આરપાસ ઉભરાય જે સેના કત્તકલ ધોર,

મલયપવનથી ઉભરાયેલા જલધિ તાણા કલ્પોલ;
લોલ તેસમ થાળે સંહાર.—અરે ધિક્! ૯.
(પરિહાસ કરે છે.)

ચ.—રેરે કુમાર !

(વસંતતિલકા.)

૫

ઝાઝા અમત્કૃતિભર્યા ગુણનાર્થી બહાલો
તું છે સખા મમઃ થયું મૃજ સર્વ તારું;
ત્યારે તું આ પરિજનો નિજને દમે કાં ?
આ તુજ ગર્વની કસોટી હું અંદ્રકેતુ. ૧૦.

લ.—(હર્ષથી પાછો ફરીને) અહો ! સૂર્યવંશના આ મહાતુભાવ ૧૦
કુમારની મધુર અને તીખી શી વીરવચનચુકિત ! ત્યારે
આમને જવા દેધને એનેજ ભેટું.

(ફરીથી નેપથ્યમાં કલકલ થાય છે.)

લ.—(ક્રોધ અને ધિક્કારથી) આઃ ! આ વીરની સાથે સંવાદ
કરવામાં આ પાપીઓ તો મહાવિદ્ધ પાટી પીડવા લાગ્યા ! ૧૫
(તેમના તરફ ફરે છે.)

ચ.—આર્ધ ! ભુઓ ભુઓ. આ જોવા જવું છે.

(વસંતતિલકા.)

અક્ષૃત ગર્વથી કરી મમ સામી દટિ,
સેના પુઠે પડી, ધસ્યો ધનુને ઉગામી;
ધારે, દ્વિધા મકુતનાર્થી ચઢ્યા હિંદોળે,
એ, ઈન્દ્રઆપધરમેધની રમ્ય લક્ષ્મી. ૨૦ ૧૧.

સુ.—કુમારજ એને ભુઓ. અમેતો વિસ્મયથી ભાનજ
ભૂલી ગયા છીએ.

ચ.—રેરે ! રાજઓ !

૨૫

(મંદાક્રાન્તા.)

ઝાઝાઓએ ગજહયરથે ખેંચી, પાળાની સામે,
પહેરી અંજે કવચ, ધરતા અર્ધ આ પૂજ્ય સાથે,

- મહોટાઓએ કુમળી વયના રમ્ય આ બાલ સામે,
 ખાંધી યુદ્ધે કમર સાહુએ ધિક્ તમોને અમોને ! ૧૨.
 જ.—(અકળાઈને) શું મારી દયા લાવે છે ! (વિચારીને) ભલે.
 આઝો કાલકોપ ન થાય માટે થોડી વાર લગી આ સૈન્યને
 ૫ સુવાડી દેઊં. (ધ્યાન ધરે છે.)
 સુ.—આપણા સૈન્યનો શબ્દ કેમ એકદમ શાન્ત થઈ ગયો ?
 લ.—હવે એ કુલાઈ રહેલાને જોઈ.
 સુ.—વત્સ ! મને લાગે છે કે આ કુમારે જીમ્ભકાસ્ત્રને ખોલાવ્યાં.
 ચ.—એમાં શો સંદેહ છે ?

૧૦

(માલિની.)

- તિમિર વિજળીનો શું ધોર આ યોગ ભાસે,
 મિચ્છી જઈ ઉઘડીને આંખ દેખે ન, દુખે;
 દિસતું સકળ ચિત્રે ચિત્રું તેવું સૈન્ય,
 અજિત ખલઈ ઉડે સત્ય આ જીમ્ભકાસ્ત્ર ! ૧૩.
 ૧૫ આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- પાતાલે ઊડી કુંજમાં તમ રહ્યું ભેગું થઈ ધોર જે,
 તેના તુલ્ય વિશેષ શ્યામ દિસતી જેની પ્રભા ચંડ તે,
 ૨૦ ઉના પીતળના દિસે રસસમાં જે પીતળ્યોતે ભયાં,
 એવાં જીમ્ભકાસ્ત્ર આ નભવિષે દીસે છવાઈ રહ્યાં; ૧૪
 તે જાણે જગદંતકાલ અવગો જે ધોર વાયું વહે,
 તેણે વિન્ધ્યગિરીશનાં શિખરને છાઈ દીધા છે નભે,
 જે દિસે શિખરે પીળાં, ઝળકતાં, કાળાં, પ્રચંડકૃતિ,
 ગાજે મેઘ ગુફાવિષે ચમકતી ત્રિયુક્તતા તે થકી. ૧૫.
 ૨૫ સુ.—પણ એનીપાસે જીમ્ભકાસ્ત્ર ક્યાંથી આવ્યાં હશે ?
 ચ.—ધારીએ છિએ કે ભગવાન પ્રાચેતસ પાસેથી મળ્યાં હશે.
 સુ.—વત્સ ! એમને અસ્ત્રનો ને વિશેષે કરી જીમ્ભકાનો તો
 પરિચયજ નથી. કેમ કે,

(અનુષ્ટુપ્.)

કૃશાશ્વતનયો છે એ, ત્યાંથી વાદમીકને મળ્યાં,
સમ્મદાયથી તે આજે રામભદ્રે ઠરી રહ્યાં. ૧૯.

ચ.—ખીન્ન અતિ ઉગ્ર સત્વપ્રકાશવાળા મન્ત્રદષ્ટાઓ પણ એ-
મને એમ જાણી શકે છે. ૫

સુ.—વત્સ ! સાવધાન થાઓ. એ વીર પાછો આવે છે.

કુમાર—(અન્યોન્યને) અહો કુમારને જોતાંજ પ્રેમ ઉપજી
આવે છે. (સોહાનુરાગથી જોતા)

(લાવણી.)

હૃદય રસમય ઓગળતું જાય, ૧૦

પ્રીતિ પરિચયથી પૂર્ણ છવાય,

અકારણ મળવાથકી શું આમ !

દેખી રમણીય પ્રીતિકર ગુણઆમ !

કે પછી પૂર્વજન્મસંબંધ !

ગાઠપ્રીતિપરિચયનો શું બંધ ! ૧૫

અથવા મમ સંબંધ કો વિધિવશ ને અણજાણ,

જે થકી એ મુજ દષ્ટે પડતાં હૃદય એકરસધ્યાન,

ભાન નવ એ વિણ અન્ય જણાય.—હૃદય. ૧૧.

સુ.—કોઈની કોઈના ઉપર રસમય પ્રીતિપ્રવૃત્તિ થવી એવો ધણું
કરીને પ્રાણીમાત્રની પ્રકૃતિજ છે; એનેજ લોકો તારામૈત્રક, ૨૦
ચક્રરાગ એમ કહે છે, ને તેનેજ કાંઈ હેતુવિના ઉત્પન્ન
થયેલો અવર્ણ્ય સ્વભાવનો પ્રેમ માને છે.

(અનુષ્ટુપ્.)

અકારણ પ્રીતિ તેને વારી વારી શકાયના,

એજ છે સ્નેહતંતુ જે લે ખેનાં અંતરો સીવી. ૧૮. ૨૫

કુમાર—(અન્યોન્યને.)

(તસંતતિલકા.)

આ રાજપટ્ટસમ ક્રોમલ રમ્ય અંગે,
છોટાય એક પણ સાયક કેમ આજે ?
જેને મળી પ્રીતિ કૃતાર્થ થયાની આશો,
૫ આ અંગ અંગ થઈ રોમ ઉભાં રહે છે. ૧૯.

(શારૂલવિક્રીડિત્.)

તોયે યુદ્ધની કેડ ખાંધી વળતી શસ્ત્રો વિના શું વળે ?
શસ્ત્રો તે નહિ કામનાં, નવ પડે જે વીર આવા પરે;
ખેચું આયુધ તોય હું વિમુખ છું, ખોલે રખે શું હવાં !
૧૦ ભારે દાડણુ રીત વીરતાણી તે પ્રીતિ ન દે વાધવા. ૨૦.
સુ.—(લવને જોઈને અશ્રુસમેત મનમાં) હૃદય ! શાં ગાંઠાં
કાઢે છે ?

(અનુષ્ટુપ્.)

મનોરથનું જે ખીજ, દેવે તે પૂર્વથી હાણ્યું,
૧૫ લતા પૂર્વે કપાઈ ત્યાં પુષ્પનો અવકાશ ક્યાં ! ૨૧.

ચ.—આર્ય સુમન્ત ! હું રથમાંથી ઉતરું છું.

સુ.—શા માટે ?

ચ.—આ વીર પુરૂષને એટલું માન આપવું જોઈએ માટે. વળી
આર્ય ! ક્ષાત્રધર્મપણુ પાળ્યો જોઈએ, કેમકે રથમાં ખેઠેલા,
૨૦ પાળા સાથે યુદ્ધ કરતા નથી એમ શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે.

સુ.—(મનમાં) આ તો મહાસંકટ આવી પડ્યું:—

(અનુષ્ટુપ્.)

કેમ મારા સમો રોકે ન્યાયપૂર્વક કાર્ય આ ?
કેમ દે વા થવા આવી સાહસૈકરસક્રિયા ? ૨૨.
૨૫ ચ.—પૂજ્ય પિતાજી આદિ ખીન્નઓ પણ ધર્મસંશયને પ્રસંગે
પિતાના પ્રિયમિત્ર આપનેજ પૂછે છે, ત્યારે હાલ આપ શું
વિચારો છો ?

સુ.—આયુષ્મન્ ! જેમ ધર્મ છે તેમજ તમે ધારો છો,

(અનુલુપ્.)

ન્યાય એ, યુદ્ધ કેરો છે, એજ ધર્મ સનાતન,

એજ છે રઘુસિંહોની વીરચરિત્રપદ્ધતિ. ૨૩.

ચ.—આર્યે યથાર્થ કહું.

૫

(અનુલુપ્.)

ઈતિહાસ પુરાણો ને ધર્મનાં વચનો તથા,

રઘુવંશ તણી જાણો તમેજ સ્થિતિ સર્વથા. ૨૪.

સુ.—(શ્રેણનાં અશ્રુસમેત ભેટતાં)

(વસંતવિલકા.)

૧૦

જે ખાલ, ઈન્દ્રજિતને પણ રહેજ છત્યા,

કાલેજ વત્સ ! જનમ્યા તવ તે પિતા છે,

તેના સુપુત્ર પણ વીરચરિત્ર પાળે,

પામ્યું પિતામહતાણું કુલ સુપ્રતિષ્ઠા ! ૨૫.

ચ.—(ખેદથી)

૧૫

(અનુલુપ્.)

પ્રતિષ્ઠા કુલની શાની રઘુજ્યેષ્ઠ અપુત્ર છે,

દુઃખ એવાથી દાઝે છે તણે તાત ખીજ મમ. ૨૬.

સુ.—હાય ! અન્દ્રકેતુનાં આ વચનો કાળજી કાપી નાંખે

એનાં છે ! ૨૦

લ.—અરુ ! રસનું પણ મિત્રણ થયું જણાય છે !

(શિલ્પરિણી.)

યથા ઈન્દુ ઉગ્યે પ્રીતિથી મલકેછે કુમુદિની,

તથા એશું દષ્ટિ મુજ; કલહ આ તોય ઈચ્છતો,

અણુત્કારકૂરધ્વનિતગુણથી ગાજતું ધનું, ૨૫

પ્રીતિ ધારે તે શું, વિકચ વીર ખાહુ ઉછળતો ! ૨૭.

ચ.—(ઉતરતાં) આર્ય ! સૂર્યકુલનો અન્દ્રકેતુ અભિવંદન કરે છે.

સુ.—

(ગીતિ.)

અગ્નિત, પવિત્ર અખંડિત, મહાતેજ નૃપ કુકુત્સ્થપરિમાણ,
વિજયાર્થે તવ કર્ણે, નિત્ય દેવ જે વરાહ ભગવાન. ૨૮.

વળી,

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

- ૫ રાખો ગોત્રપિતા પ્રવીર્ય સ્થવિતા સંગ્રામમાં આપનું,
વાહ્લે હર્ષતાણી વશિષ્ઠ કરો જે પૂજ્ય સૌના ગુરુ,
વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર, ઝાકેડ, અગ્નિ સરખું વાયુ સમું રો' ખસ,
ને વાધો વળી રામલક્ષ્મણધનુર્જ્યોષોધોધમત્રે જય. ૨૯.

લ.—કુમાર ! રથમાં ખેઠાથી કાંઈ નાનમ આવવાની નથી માટે

૧૦ વિનય જવા દે.

ચ.—ત્યારે તું પણ ખીજ રથને શોભાવ.

લ.—આર્ય ! રાજપુત્રને રથમાં પાછા ખેસાડો.

સુ.—તું પણ અંદ્રકેતુનું માન રાખ.

લ.—પોતાના સાહિત્યવિષે વિચાર કેવો ? અમે તો અરણ્યમાં

૧૫ ફરવાવાળા છીએ તેથી રથમાં ખેરી જાણતા નથી.

સુ.—વત્સ ! ગર્વને ને સાલસાઈને ઘટે તેમ વર્તતાં તને ઠીક
આવડે છે. જો તારા જેવા આવા શાણાને ઈક્ષ્વાકુ કુલના

૧ રાજ રામભદ્ર દેખે તો એમનું હૃદય જોડમાં ગળીજ નય.

લ.—આર્ય ! એ રાજર્ષિ બહુ રૂડા સજ્જન છે એમ સંભળાય છે,

૨૦

(લજવાતો હાય એમ.)

(હરિણી.)

નથી નથી અમે સાચે આવા કૃતપ્રતિપક્ષના,

અધિક ગુણ એ રાજનાને નમે નહિ કોણ વા ?

તદપિ ઉકળી વૃત્તે મારી, તુરંગમરક્ષિની

૨૫ અસહ સુણતાં વાણી ક્ષત્રી બધા તુછકારતી. ૩૦.

ચ.—(હસતો) શું આપનાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ
ખમાતો નથી ?

લ.—ખમાઓ કે ન ખમાઓ, પણ હું એક વાત એમ પુછું છું કે એ રેધુરાજ નિરહંકારી છે, અને પોતે જાતે ગર્વ કરતા નથી, તથા તેમની પ્રજા પણ ગર્વ કરતી નથી એમ અમે સાંભળીએ છીએ; ત્યારે એમના માણસો આવી રાક્ષસી વાણી કેમ બોલે છે? ૫

ऋषयोराक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

સાયોનિઃસર્વૈરાણાંસાહિલોકસ્યનિર્ઋતિઃ ॥ ૩૧°

એમ એની વાણીની ઋષિઓ નિન્દા કરે છે, અને એથી ઉલટીને વખાણે છે:—

કામાન્દુર્ગધેવિપ્રકર્ષલક્ષ્મીમ્ ।

૧૦

કીર્તિસૂતેદુષ્કૃતંપાહિનસ્તિ ॥

તોચાપ્યેતામાતરંમજ્જલાનામ્ ।

ધેનુંધીરાઃસુનૃતાવાચમાહુઃ ॥

૩૨†

સુ.—અતિ પરિપૂત સ્વભાવત્રાગો આ પ્રાચેતસ ઋષિ પાસે રહેનારો કુમાર આર્ધસંસ્કારસહિત બધું બોલે છે! ૧૫

લ.—વળી અંદ્રકેતો! તું જે કહે છે કે શું તારાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ ખમાતો નથી તેવિષે એટલુંજ પુછવાનું કે શું ક્ષાત્રધર્મ એમના એકલામાંજ આવી રહ્યા છે?

સુ.—ઈક્ષ્વાકુકુલના રામચન્દ્ર દેવને તું હજી જાણતો નથી તેથી એટલેથીજ રહેવા દે. ૨૦

*

(અનુષ્ટુપ્.)

ઋષિઓ રાક્ષસી કે' છે વાણી ઉન્માદ ગર્વની,

મૂલ એ ઝલેષ સર્વેનું અલક્ષ્મી એજ લોકની.

૩૧

†

(શાલિની.)

દેહે ઇચ્છાદૃધ, યાજે અલક્ષ્મી; ક્રાપે પાપો ને જાણે સત્યકીર્તિ;

૨૫

વાણી એને મીઠી માઁડ્યમાતા કે' છે ધીરા, કામ ધેનુ વળી કે', ૩૨.

(અનુષ્ટુપ્.)

રૈનિકોને મથી આપે સત્ય છે વીર્ય દાખવ્યું!

પરશુરામ દમ્યા જોણે તેશું ના ગર્વથી વદો. ૩૩.

લ.—(હસતો) આર્ય! એ રાજાએ જામદગ્ન્યને નમાવ્યા

૫ તેમાં આટલી ખધી ખરાઈ શી? એ તો સિદ્ધજ છે કે,

(શાલિની.)

વાણીમાં છે વીર્ય તે પ્રાહ્લણીનું,

ખાહુનું જે વીર્ય તે કાત્રિયોનું,

આલ્યા શસ્ત્રો જામદગ્ન્યે દ્વિજે રે!

૧૦ તેને દાખી આવરી શી રત્નિ છે!! ૩૪.

ચ.—(અકળાઈને) આર્ય! આર્ય! જવાખ સવાત ખડું થયા.

(વસંતતિલકા.)

આ આજ કો નવિન છે પુત્રપાવતાર!

જેને ન સ્વાધ્ય ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર તે એ!

૧૫ જેથી મળ્યું અભયદાન ત્રિલોક સૌને

એવાં ન જે પુનિત તાતચરિત જાણે! ૩૫.

લ.—રઘુપતિનાં ચરિત અને મહિમા કોણ નથી જાણતું, કે
કાંઈ કેહેવું પડે? અથવા થોડામાંજ ઠીક છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૨૦ તારે વૃદ્ધજનો તાણું ન કરુંએ વણ્યું અરે જોઈએ!

કાંકે વૃદ્ધચરિત ખાલજનને વિચારવાં ના ધટે;

જે કે સુન્દતણી વિશેષ કરીને નારી હણી તારકા,

તોયે ખંડિત ના થયો યશ, વળી લોકે થયા તે વડા! ૩૬.

ધાયો રાવણદૂત દષણખર વ્યાકુલ વિંધાયલો,

૨૫ ત્યારે જે ત્રણ પાદ એસરો ગયા દાખ્યાવિના પુઠ તે,

ને વાળી, સુતઈન્દ્રનો, હણી દોધો જે પૂર્ણ ચાતુર્યથી—

તે તે પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ વાત સધળે જાણે ખંધાયે જન. ૭૩.

ચ.—અરે પૂજ્ય તાતની નિન્દા કરનાર અમર્યાદ! આઝો
બકબકાટ ન કર.

લ.—અહો ! મારા સામોજ આંખ ફેરવીને જોલવા લાગ્યો !

સુ.—આ ખેનો ક્રોધ હવે ઉકળી ઉઠ્યો છે, કેમકે

(લાવળી.)

૫

છક્યો શો ક્રોધ ચઢ્યો ઉભરાય !

હૃદય અતિ આકુલ વ્યાકુલ થાય,

ધૂન્ને રિપુ દમવા સધળી કાય,

શિખા શિશપર ઊંચી નિચી થાય,

મૂલથકો રક્તકમલસમ લાલ,

૧૦

થયો ખડુ રક્તનયનનો તાલ,

ચઢે વળી વાંકી ટેઢી કમાન

ભમર તણી ક્રોધ કરાળ સમાન.

ચંદ્રવિષે ઝળકી રહ્યું ઝગઝગ શ્યામ કલંક,

કમલપુઠે જ્યમ શ્યામ ભ્રમર ભમી રે'તો ખડુ નિઃશંક,

૧૫

લંક ત્યમ ભમરે મુખનો થાય.—છક્યો શો ૦ ૩૮.

કુમાર—(અન્યોન્યને) ત્યારે આવી જા. અહીંયાંથી સંગ્રામ
કરવા યોગ્ય ખીજ ભૂમિઉપર ઉતરીએ.

(મર્વે જાય છે.)

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः

૨૦

(પછી ઉત્તરરામ વિમાનમાં બેઠેલું વિદ્યાધરનું જોડું પ્રવેશ કરેછે.)

વિદ્યાધર.—આહો ! સૂર્ય વંશના આ બે કુમારોને અકસ્માત્ પ્રચ્છન્ન કલહ મચી રહ્યો છે ! એમના મોં ઉપર ક્ષત્રિય તેજ અળકી રહ્યું છે ! એમનાં આવાં પરાક્રમ જોઈને દેવ દાનવ સર્વે વિસ્મયથી દિડ્મૂઠ જોવા થઈ રહ્યા છે ! વળી પ્રિયે !
જો, જો.

(કટાવ.)

અણ્ઠાણાણાણું અંઠાણું વાજે કંકણ હાથે ધપાં રૂંડાં તે સાથે
ઝીણા નાદ નીકળે નાની નાની ધુધરી ધમકે એવી રીતે
૧૦ ધોર ધોષથી ગાળું રહેલું ધનુષ્ ખેંચીને પણછતણા ટંકારવ.
સાથે છેડામાંથી કરાલ કોલાહલથી ગાજતા ધનુષથી
છોડે સરસર શર પાડું, ઉપરાઉપરી
પડે તરાકા, ખેડે વીર શિર શિખા ઉછળે વીર ધૂંજરે,
એમ યુદ્ધ આ વિચિત્ર ચાલે, સપ્તભુવનમાં ભીમ ભયાનક
૧૫ રૌદ્ર વીરમય પળે પળે અધિકાધિક વધતું,
વધતું ચાલે.—અણ્ઠાણાણાણું.

૧.

(અનુબ્રુવ.)

ખેડેના મહુલાર્થે આ, દેવલોકતાણાં ધણાં,
ધન ગભીરસમાં ગાજે હુંદુમાયિત હુંદુભિ. ૨.
૨૦ ત્યારે એમના ઉપર સ્વર્ગવૃક્ષની તાજ ખેડેલી મણિ સ-
માન કળીઓથી સુગંધીમય થઈ રહેલાં પુષ્પનો વર્ષાદ વર-
સાવી મુકે. એમના ઉપર સુન્દર તથા ઉઘડેલાં કાન્યન
પદ્મના ઢગલેઢગલા ઉપરા ઉપરી નાંખ્યાંજ જાઓ !

વિદ્યાધરી.—એટલામાં, આકાશ, અકસ્માત્ ચમકી રહેલી વિ-
૨૫ જળીઓના ચમકારાથી પીળું થઈ ગયું હોય એવું દ્રીથી
કેમ દિસવા લાગ્યું ?

વિદ્યાધર—આજે,

(અનુષ્ટુપ્.)

ત્વષ્ટ્યન્ત્રે ચઢાવેલા સૂર્યતેજ સમું તપે,
એવું શું ઉઘડ્યું ત્રીજું નીલલોહિતચક્ષુ એ !

(વિચારતો) અહો ! સમન્નયું, સમન્નયું; એ તો વત્સ અંદ્ર-
કેતુએ અગ્ન્યસ્ત્ર મુડ્યું; તેમાંથી આ અગ્નિ વર્ષા રહ્યો છે. એથી ૫

(વસંતતિલકા)

દાઝી થયાં શખલ ચામર કેતુ તેથી,
નાઠાં વિમાન સઘળાં દૂર આ સ્થલેથી,
અંકુશરૂપ ધવજના પટ-અંત દીસે,
જવાલાથી કુંકુમભર્યા નજરે ધડીક.

૪. ૧૦

આશ્ચર્ય! વજના કડકા ઉડતા હોય એવા અતિ ભયંકર ત-
ણખા નાંખતો, ઊંચી નીચી લપકુ લપકુ ધમકી રહેલી જવાલા-
ઓથી ભય ઉપજાવતો, આ અગ્નિદેવ સર્વેકામ ઉછળી રહ્યો છે !
એનો પ્રચણ્ડ તાપ ખમી શકતો નથી, તેથી પ્રિયાને છાતી સ-
રસી ચોંપી લેઈને દૂર જતો રહ્યું. (તેમ કરે છે.) ૧૫

વિદ્યાધરી—ઈશ્વરનો મોટો પાડ કે વિમલ મોતીની લટ જેવા
નાથની દેહના શીતલ અને સુંવાળા સ્પર્શથી મારાં લોચન
આનંદથી મંદ થઈ જઈ ઘેરાતાં ઘેરાતાં ઢળી જાય છે, ને
આ તાપ તો જણાતો પણ નથી.

વિદ્યાધર—ખરે એમાં મેં શું કર્યું ! અથવા

૨૦

(અનુષ્ટુપ્.)

કરે ના કાંઈએ તોયે દૃષ્ટદૃષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઈ જે જેના મનમાં વસે. ૫.

વિદ્યાધરી—એટલામાં વળી ઉપરાઉપરી અતિચપલ ચમકતી ચ-
પલાના વિલાસથી શોભી રહેલાં મત્તમયૂરના ગળા જેવાં ૨૫
શ્યામ વાદળાં આકાશમાં ડ્યાંથી છવાઈ ગયાં !

વિદ્યાધર—પ્રિયે ! એતો કુમાર લવે મુકેલા વાડણાશ્વનો પ્ર-

તાપે ! અહો ! ઉપરાઉપરી વારિધારના વર્ષાદથી પાવકાસ્ત્ર
શમી ગયું !

વિદ્યાધરી—ઠીક થયું.

વિદ્યાધર—અરે રે ! સર્વે થોડા સો મીઠા ! જે તો ખરી કે

- ૫ પ્રખલ વાયુના ઝપાટાથી ગંભીર ગુણગુણાટ કરી રહેલાં વાદ-
ળાંથી અંધાર મીણમાં અથડાતાં પ્રાણીમાત્ર, એકજ સપાટે
આખા વિશ્વને ગળી જવા માટે પોહોળી થઈ રહેલી કાલ-
કણ્ઠના કણ્ઠની વિકરાલ ગુફામાં ગોથાં ખાતાં હોય એમ,
અથવા, પ્રલયકાળે દેહનાં સર્વ દ્વાર રૂંધીને યોગનિદ્રામાં પ-
૧૦ ડેલા નારાયણની કુખમાં પેશી ગયાં હોય એમ, થરથર ધૂજ
રહ્યાં છે !! વત્સ અન્દ્રકેતો ! ધન્ય છે તને ! યોગ્ય પ્રસં-
ગેજ વાચન્યાસ્ત્ર મુક્યું ! કેમકે.

(અનુષ્ટુપ.)

- મરૂતે જ્ઞાન જેવાએ હજારો પાણ મેધનો,
૧૫ વિ-વર્તોનો યથા પ્રસિદ્ધ, ક્યાંએ જે લય છે કર્યો ! ૬.

વિદ્યાધરી—નાથ ! ઉતાવળથી ઊંચા કરેલા હાથવડે દુપટ્ટાના
છેડાને હલાવી રહેલા, વેગળે રહ્યે રહ્યે પણ મધુર વચન-
વડે યુદ્ધને શમાવી દેતા, આ બે કુમારની વચનમાંજ પો-
તાનું વિમાન ઉતારે છે તે કોણ હશે ?

- ૨૦ **વિદ્યાધર—**(જેદને) એતો શમ્બૂકને મારીને પાછા આવ્યા
તે રદ્ધપતિ.

(વસંતતિલકા.)

- મોટા મહાપુરુષનો સુણી શબ્દ બેનું,
પ્રીતિથી આદરથી તર્તજ યુદ્ધ વામ્યું,
ટાઢો પડ્યો લવ, રહ્યો નમી અન્દ્રકેતુ,
૨૫ કલ્યાણ થાઓ સુતસંગથી ભૂપકેરૂં ૭.
ત્યારે અહીંથી હવે જઈએ. (બન્ને જાય છે.)

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ પછોડકુઃ ॥

(પછી રામ, લવ, અને નમી રહેલો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—(પુષ્પકમાંથી ઉતરતા.)

(માલિની.)

દિનકરકુલકેરા ચંદ્ર હે અંદ્રકેતુ! ૫
રસભર અતિ હર્ષે ધાઈને ભેટી લે તું;
હિમશકલસમાં આ તુજટાઢાં શુભાંગે,
મમ હૃદય તણાએ દાહ વહેલો વિરામે. ૧.

(ઉઠીને સ્નેહથી ભેટી) દિવ્યાસ્ત્રોથી પરિરક્ષિત તું કુશલ છે?
ચન્દ્ર.—અતિ અર્હુત પરાક્રમ કરતા લવના ઉદયથી કુશલ છું; ૧૦
તેથી તાત! વિજ્ઞાપના કરું છું કે આપ એ મહાવીરપ્રધા-
નને મારા સમાનજ ગણી લેજો; અથવા મારા કરતાં પણ
વધારે મીઠી આંખે એને નિહાળજો.

રામ—(લવને નિહાળતાં) અહો! વહાલાનો મિત્રતો અતિ
ગમ્ભીર આકૃતિવાળો જણાય છે! ૧૫

(મંદાક્રાંતા.)

પાલી લેવા જગત ધરિ શું કાય આ અસ્ત્રવેદે!
ક્ષત્રીધર્મે શરીર ધયું શું વેદના રક્ષણાર્થે,
સામથર્યોનો સમુદય શકે, પુંજ વા સૌ ગુણોનો,
મૂર્તિધારી સરવ જગના, રાશિ એ, પુણ્ય કેરો! ૨. ૨૦

લ.—અહો! આ મહાપુત્રપનાં અનુભાવ અને દર્શન પવિત્ર
દીસે છે.

(ગીતિ.)

પ્રીતિ કૃત્તણાભીનો વૃત્તિ તે તણી વળી ગઈ સિમાજ આ જનમાં,
મૂર્તિરૂપ ધરી આવું પરમધર્મ વસી રહ્યો શું એ જગમાં! ૩. ૨૫

આશ્ચર્ય !

(શિલ્પરિણી.)

વિરોધે સૌ વામ્યો, નિવૃત્તિધન છાયો રસ ખધે !
 ગયું ઐહિક્યે ડ્યાં ! વિનય નમવાની મતિ કરે !
 દોઢા આને કે હું પરવશસમો કેમ ? અથવા,
 જુદી થાયે વૃત્તિ તીરથ રૂપ મોટા નિરખતાં ! ૪.

૫ રા.—ત્યારે આને જોતાંજ મારું દુઃખ શમી જાય છે, ને મારા
 અંતરાત્મામાં કોઈક પણ કારણથી ઉમળકો ઉભરાઈ આવે છે
 એ શું ? અથવા સ્નેહ, અને તેની ઉત્પત્તિ વળી કોઈક કા-
 રણને આધીન, એ કલ્પનાજ વિરુદ્ધ છે. કેમકે.

(માલિની.)

૧૦ મનમહિ કંઈ હેતુ પ્રીતિ સૌને કરાવે,
 નહિ નહિ કદિ બાહ્યાર્કર્ષણે પ્રેમ આવે,
 દિનકર ઉદયેથી પદ્મ પામે વિકાસ,
 શિતકર ઉદયેથી જો દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત ! ૫.

લ.—ચન્દ્રકેતો ! આ કોણ ?

૧૫ ચન્દ્ર—પ્રિય મિત્ર ! પૂજ્ય પિતાજી.

લ.—તું મને પ્રિય મિત્ર કહીને ખોલાવે છે ત્યારે, મારા પણ
 ધર્મ પ્રમાણે એ પિતાજી થયા, પરંતુ તારે એમ કહીને ખોલાવવા
 યોગ્ય તો રામાયણકથાના ચારે નાયકો છે, તેથી વિશેષ
 ખોલ.

૨૦ ચ.—એ મારા મોટા પિતાજી.

લ.—(આનંદથી) શું રઘુનાથ ! આજ રૂડો દહાડો કે એ દેવનું
 દર્શન થયું ! (વિનય અને કૌતુકથી જોતો) તાત ! પ્રાચેત-
 સનો શિષ્ય હવ નમસ્કાર કરે છે.

રા.—આયુષ્મન્ ! આમ આવ. (સ્નેહથી આલિંગન દેતા) રે

૨૫ વત્સ ! થયું થયું, હવે આજો વિનય જવાદે, અને મને ગાઢ
 આલિંગન દે.

(દિગ્દી.)

ખીલ્યું કઠોર કમલ દીસતું લગાર,
ચીકણું, પીન ગર્ભપત્ર સુકુમાર,
તે સમ અંગ તુજ અડકતાં મમાંગે,
અંદનશીતલ, અંદ્રકિરણ મોદ વ્યાપે. ૬. ૫

જ.—(મનમાં) આમનો મારા ઉપર કંઈ પણ હેતુ સિવાય આ-
ટલો બધો શ્લેષ જણાય છે, અને મેં તો મુખાધથી એમ-
નીજ સાથે વેર માંડ્યું હતું! તે પણ વળી એટલે સુધી કે
છેવટે શસ્ત્રો ચલવવા વેળા આવી! (પ્રકાશ) તાત! હાવની
છોકરવાદી સામું જોશો નહિ. ૧૦

રા.—તે શો અપરાધ કર્યો છે?

ચન્દ્ર.—અશ્વની સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપોત્કર્ષનું
વર્ણન સાંભળીને એને શૂર ચઢી આવ્યું.

રા.—વાહ! એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે.

(શિલ્પરિણી.)

૧૫

શક્રે ના તેજસ્વી પરનું દિપતું તેજ છંરવી:
પટી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહિ;
કરી તાતાં કીણાં દિનકર યદા તાપથી ધીકે,
તદા અગ્નિયાવો પરિભૂતસમા કાં બળી ઉઠે? ૭.

ચન્દ્ર.—એવું ન છરવવાપણું પણ એના જવા વીરનેજ શોભે, ૨૦
તાત! પ્રિયવયસ્યે મુકેલાં જુમ્ભકાસ્ત્રથી બધું સૈન્ય જડ
થઈ સ્તબ્ધ થઈ રહેલું છે, તે જુઓ.

રા.—(જેતાં) વત્સ હાવ! અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે. તું પણ, અન્દ્ર-
કેતો! આમ બંધાઈ જવાથી લજવાઈ ગયેલા સૈન્યનું,
સમાધાન કર. ૨૫

જવ.—જેવી આપની આજ્ઞા. (ધ્યાન ધરે છે.)

ચન્દ્ર.—આપના હુકમ પ્રમાણે કરું છું. (જાય છે.)

લ.—તાત ! અસ્ત્ર શમી ગયું.

રા.—વત્સ ! રહસ્યમંત્ર વડેજ આ અસ્ત્રનાં પ્રયોગ અને સંહ-
રણ થઈ શકે છે તેથી તે ગુરુપદેશવિના સિદ્ધ થતાં નથી.

(હરિગીત.)

૫ પ્રજ્ઞાદિ સર્વે પૂર્વ—ગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
ત્યારે દૌઠાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
નિજ ઉચ્ચતપતાણું તેજ ધરી રૂપ ને ઉભું શું સમીપમાં. ૮.

એ અસ્ત્રના મન્ત્રોપનિષ્પત્તો ઉપદેશ, ભગવાન્ કૃશાશ્વે એક
૧૦ હજારથી પણ વિશેષ વર્ષ સુધી શિષ્ય થઈ પાસે વસતા
કૌશિક વિશ્વામિત્રને કરેલો, અને તે પૂજ્ય ભગવાને મને
તેનો ઉપદેશ કર્યો છે. એમ ગુરુપરંપરાથી એ અસ્ત્રોનો
ઉપદેશ ચાલ્યો આવે છે, ત્યારે કુમાર તને કીયા ગુરુએ
ઉપદેશ કરેલો તે કહે.

૧૫ લ.—અમને એ અસ્ત્રો સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

રા.—(વિચાર કરતા) હોય, શું ન સંભવે ! કોઈ તેવા મહાપુણ્ય-
નું ફલ એવું પણ હોય ! બહુવચન કેમ વાપરું વારં ?

લ.—અમે સાથેજ થયેલા ખે ભાઈ છીએ.

રા.—ત્યારે ખીજનું નામ શું ?

૨૦ (નેપથ્યમાં)

ભાણુડાયન ! ભાણુડાયન !

(વસંતતિલકા.)

દીર્ઘાયુબ્રાત લવનું નૃપસૈન્ય સાથે
સંગ્રામ ચાલતું, સખા ! કહ્યું સત્ય તે શું !

૨૫ તો આથમો ભુવનથી અધિરાજશબ્દ,
શસ્ત્રાગ્રિ કત્રિયતણે શમિ જાઓ આજ

૯.

રા.—

(દિણ્ડી.)

નવિન નીલજલદ્ધીર ગર્જનાથી,
તરત કળી ખોલે કદંબવૃક્ષ કેરી,
મમ ખનાવ્યું તેમ, સહજ શબ્દમાત્રે,
પુલકયુક્ત સર્વ અંગ ગાત્ર ગાત્રે;

૧૦. ૫

એ પ્રભાવ યુક્ત કોણ આ રૂપાળો ?
દ્વીપિત ઇન્દ્રમણિસમાન સહજ કાળો;
વિકલ, અંડ, રૂપ, ક્રોધથી કરાલ,
પ્રીતિ કરાવતો કુલીન કવણ ખાલ ?

૧૧.

જ.—એ મારા મોટા ભાઈ આર્ય કુશ, ભરતાઅમમાંથી પાછા ૧૦
આવે છે.

રા.—(કૌતુકથી) વત્સ ! એ આયુષ્માનને આમ ખોલાવ.

જ.—ઠીક. (પરિક્રમણ કરે છે.)

(પછી કુશ પ્રવેશ કરે છે.)

કુશ—(અર્હુત હર્ષ, ધૈર્યથી ધનુષ અઢાવતો.)

૧૫

(લાવણી.)

ધન્ય મુજ ધન્ય આપ અવતાર !

ધન્ય તુજ પણછતણે ટંકાર !

દ્વીધી નિત્ય સૂર્યપુત્ર મનુથીજ,

અભય દાનની સુરપતિને રીજ;

૨૦

તપે દમવા નિત્ય દર્પ કરાલ,

ક્ષત્ર—શુર—અગ્નિઝાળ વિકરાળ;

પ્રતાપો એ રવિકુલના ભૂપ,

સર્વ ત્રિભુવન અતિ વીર્ય અનૂપ,

ભૂપ તે કુલના સહ જો હાલ,

૨૫

યુદ્ધ મયો રે' મુજ અંડ કરાલ,

અળક અળક અળકી રહે શસ્ત્રશિખાઅંખાર,

તેથકી અમકે તેજભરી તુજ પણછ ઉત્ર આકાર,
પાર તુજ ભાગ્યતણો નવ ધાર,—ધન્ય મુજ ૦ ૧૨.

(વિક્રમ પરિક્રમણ કરે છે.)

રા.—અહો આ ક્ષત્રિય ખાલકનામાં શું પૌકષ છે !

૫

(વસંતતિલકા.)

દદી ગણે તૃણ ત્રિલોકનું સત્ત્વ સર્વે;
ધીરોદ્ધતા ગતિ શકે ભૂમિને નમાવે;
ઠોમારમાં પણ ગિરિસભ શો ગભીર !
આવે શું ગર્વરૂપ, કે રસ હોય વીર ! ૧૩.

૧૦ લ.—(પાસે જઈને) આર્યનો વિજય થાયો.

કુ.—આયુષ્મન્ ! યુદ્ધ યુદ્ધ એ શું સંભળાય છે ?

લ.—કાંઈ નહિ. આપ ઉદ્ધતાઈ છોડી દેઈને આમના પ્રતિ
વિજયથી વર્તો.

કુ.—કેમ ?

૧૫ લ.—એ દેવ રઘુપતિ; આપણા ઉપર એ ખાડુ પ્રીતિ રાખે છે
અને તમને મળવા ઇચ્છે.

કુ.—(વિચારતો) એ તો રામાયણકથાના નાયક અને બ્રહ્મ-
કેશનું રક્ષણ કરનારા !

લ.—હા.

૨૦ કુ.—એ મહાત્માનું પાવનકારી દર્શન તો કરવું જોઈએ, પણ
આપણે એમને શા ઉપચારથી મળવું એ સમજતું નથી.

લ.—એ આપણાથી મોટા છે, તેથી તેમને ઘટતા ઉપચારપૂ-
ર્વક જઈને મળવું.

કુ.—એ તો ઠીક, પણ તારે એમનો પ્રસંગ ક્યાંથી થયો ?

૨૫ લ.—ઉર્મિલાનો પુત્ર અન્દ્રકેતુ ધણા મોટા મનનો અને સારા
સ્વભાવનો સજ્જન છે, તે મને પ્રિયવચસ્ય કહીને ખોલાવે છે,
એટલે એ સંબંધથી એ રાજર્ષિ આપણા પણ ધર્મપિ-
તાજ થયા.

કુ.—ત્યારે તો એ રાજા પ્રતિ વિનય દાખવ્યો જોઈએ.

લ.—જુઓ, જુઓ, આકાર અને અનુભાવની ગંભિરતાથી,
લોકોમાં પ્રખ્યાત થયેલાં એ મહાત્માનાં વિવિધ ચરિતોના
પ્રતાપનું અનુમાન થઈ આવે છે !

કુ.—(જે તો) (ગીતિ.) ૫

પ્રસાદ આ રૂપ કેરો, પાવન કરતો પ્રભાવ શો ગાળો !

શ્રમાયણકવિએ છે વાણીદેવીને ઉચિત કાર્ય સોંપ્યું ! ૧૪.

(પાસેજઈને) તાત ! પ્રાચેતસનો શિષ્ય કુશ અભિવન્દન કરે છે.

રા.—આમ આવ, આયુષ્મન્ !

(અનુષ્ટુપ્.) ૧૦

જલથી પૂર્ણ જમૂત તેસમા સ્નિગ્ધ અંગને,

ભેટવા મન ધારે છે વાત્સલ્યે થકી આ જન. ૧૫.

(ભેટીને મનમાં) આ કેનો પાલક હશે ?

(મંદાક્રાન્તા.)

શું આ મારો અરો જઈ ઉભો દેહનો સ્નેહસાર ! ૧૫

કે ઉભું શું નિકળો સઘળું મુજ ચૈતન્ય બહાર !

આનન્દેથી રસ થઈ ગળ્યું ચિત્ત તેનો ખન્યો એ !

જે ભેટચાથી અમૃતરસ શું અંગઅંગે ભરે છે. ૧૬.

લ.—તાત ! સૂર્યના તાપથી લમણા શેકાઈ જાય છે, માટે આપ

આ સાલની છાયામાં એક મુહૂર્તમાત્ર વિકામ કરો. ૨૦

રા.—જેમ તારી મરજી. (સ્વે પરીક્રમણ કરીને ખસેછે.)

રા.—(મનમાં) (અનુષ્ટુપ્.)

અહા વિનયસંબંધે ગતિસ્થિત્યાસના-દિક—

ભાવ, રાજત્વ દાખે છે લવના કુશના બધા ! ૧૭.

(માલિની.) ૨૫

શરીર પ્રકૃતિનાથી સિદ્ધલક્ષ્મીવિલાસે,

જનમન હરનાડું કાન્તિ-વાણું દીપે છે;

મનહર કિરણોથી હોજળાં રત દીપે,
અમલ કમલ દીપે ખિન્દુ જેવાં મધુને. ૧૮.
વળી મને રઘુકુળના કુમારોની ધણી ખરી છાયા આ
ખાલકોમાં ભાસે છે.

૫

(દિગ્દી.)

જ્યમ કપોત વૃદ્ધ કણ્ઠઝલક રયામ,
શરૈર તે સમાન શોભતું તમામ;
શુભ સ્કન્ધ ખાંધ વૃષભની સમાન;
સરવ પૂર્ણ અનત અંગ અંગ વાન. ૧૯.
૧૦ મિહ શાન્ત ગંભીર વીરધીર ભાળે,
દોષિત દષ્ટિ તે સમાન છે કરાલ;
ગંભીર ધોર મંગલાર્થ જે મૃદંગ,
સ્વર સુધીર તે સમાન છે અભંગ. ૨૦.

(સૂક્ષ્મ જ્ઞેતાં) અરે! અમારી આકૃતિને મળતા આવે છે
૧૫ એટલુંજ નહિ,

(માલિની.)

પણ જનક સુતાનુ ભુજબું ૩૫ તે તે,
સ્ફુટ અહિં શિશુ ખેમાં ધારી જ્ઞેતાં જણાયે;
ફરીથી જ્યમ ઉભું તે આવીને આંખ સામું.
૨૦ નવ કમલની લક્ષ્મીપૂર્ણ મોહું પ્રિયાનું! ૨૧.

(ઇન્દ્રવજ્રા.)

મુક્તાસમા દંતની આ છપી તે!
તે ઓષ્ઠમુદ્રા, વળી કર્ણ આ તે!
જ્ઞે કે દૌસે આંખડી રક્ત કાળી,
૨૫ આનંદ આપે પણ તેહનો તે! ૨૨.

વળી જ્યાં દેવીને તણ દીધી છે તેજ આ વાલ્મીકિતપોવન;
આ આ ખે ખાલકોની આકૃતિ, અમને અસ્ત્રો સ્વતઃ સિદ્ધ છે

એમ જે કહે છે તે વિષે પણ ધારૂં છું કે પેલું ચિત્ર જોવાને
વખતેજ એ જ્ઞાન થયેલું છે, કારણ કે પૂર્વકાલમાં પણ કોઈને
એ જ્ઞાન ગુરુઉપદેશ વિના થયેલું સાંભળ્યું નથી; ઉપરાંત વળી
૫ ગણી ગયો છું, એથી પણ મને વિશ્વાસ આવે છે, દેવીના ગર્ભમાં
જીવવાનાં ખાલક છે એમ પણ વળી મેં ખાડુવાર કળેલું છે:

(દિવ્યકાવ્ય.)

૧૦ પ્રથમ પ્રેમ પુનિત મિષ્ટ જે જરાયો,
વધી વિશેષ પરિચયેથી તે છવાયો,
તદપિ ખેલતાં વિહાર વિજન રાચી,
સહજ લાજ લહી નયન દેતી ઢાળી; ૨૩.
રતિવિલાસ એમ ખેલતાં હજાર,
કળથી હાથ શરીર ફેરવી ખાડુ વાર,
ખેવડી મેજ ગર્ભગાંઠ પ્રથમ જાણી,
૧૫ રસિલીએ તો દિવસ કેટલે પિછાણી ! ૨૪.
(રેતા) ત્યારે શો ઉપાય કરું અને આમને શું પુછું ?
હ.—તાત ! આ શું ?

(અનુષ્ટુપ.)

૨૦ અધ્ધવધાથકી દીસે જગન્મહાકલમુખડું,
અવશયાયજલે છાંટયા પુરુડરીકસમું રહું. ૨૫.
હુ.—અરે ભાઈ !

(શિલ્પરિણી.)

૨૫ વિના સીતાદેવી શું શું ન દુષ્ણ વેઠે રધુપતિ ?
પ્રિયાનાશે રહુજે જગત વગડો રે' બધું ખની;
પ્રીતિ એવી ઊંડી, વિરહ પણ આરા વણુ રહ્યો !
પુછે છે શું એમાં નવ તું જ્યમ રામાયણુ ભણ્યો ! ૨૬.
રા.—(મનમાં) અરે રે ! આ ખે છેકરાંની વાત તો કંઈ પરવા
વિનાની છે, ત્યારે હવે પુછવાનું શું પ્રયોજન રહ્યું ! રે ખળી

૫ રહેલા હૃદય ! તું એકાએક આ શા વિકારમાં ઘેરાઈ ગયું !
આમ મારા હૃદયનું દુઃખ દેખાઈ આવવાથી આ છોકરાં
મારા ઉપર દયા લાવે છે ! હશે, હોય ! લાવ હવે એ વાત
ઉડાવી દેશ. (બહેર) ખાલકો ! રામાયણ એતો ભગ-
વાન્ વાલ્મીકિની વાણી છે અને આદિત્યવંશનું વર્ણન છે
એમ સંભળાય છે. તેમાંનું થોડુંક સાંભળવાનું મને ખૂબ
મન છે.

કુ.—એ આખો ઇતિહાસ અમે ભણી ગયા છીએ; હાલ તો
ખાલચરિતના છેલા અધ્યાયના આ બે શ્લોક મને યાદ છે.

૧૦ રા.—ખોલ જોઈએ.

કુ.— પ્રકૃત્યૈવપ્રિયાસીતારામસ્યાસીન્મહાત્મનઃ ।
પ્રિયભાવઃસતુતયાસ્વગુણૈરેવવર્ધિતઃ ॥
· ધૈવરામઃસાતાયાઃપ્રાણેભ્યોઽપિપ્રિયાઽભવત્ ।
હૃદયંત્વેવજ્ઞાનાતિપ્રીતિયોગંપરસ્પર* ॥

૧૫ રા.—અરે ! હૈયાના હીરમાં કળીજતો આ ધા ધણો કારી છે !
હા દેવિ ! તે દિવસે એમ હતું !
અહો ! સસારનાં સર્વ વૃત્તાન્તો દશા ફરી જવાથી થતા
શોકને સમયેજ પરિપક્વ થઈને કરવાં એ જવાં બની જઈ
અતિશય મે છે.

૨૦

દ.)

ટળવળે, પ્રાણ હવે શું વિચાર ! ધ્રુવ૦
જ્યાં તે પ્રેમ ઉમળકે વાધી,
આનંદપ્રીતિધાર !—ટળવળે૦ ૨૯.

*

(અનુષ્ટુપ.)

૨૫ પ્રકૃતિથી હતાં બહાવાં સીતા રામ મહાત્મને,
પ્રિયભાવ ગયો વાળી સીતાના સ્વયણોવડે; ૨૭.
તેમ રામે સીતાજીને હતા ખુશી પ્રિય,
ચિત્તમાત્રજ એ જાણે પ્રીતિયોગ પરસ્પર. ૧૮.

ક્યાં અન્યોન્યનું મન સમજી જે,
 ખોલ જિહ્વા શત વાર !—ટળવળે ૦ ૩૦.
 ગહન પ્રીતિકૌતુકરસ ઊડા,
 ખુટી ગયો ભંડાર !—ટળવળે ૦ ૩૧.
 સુખ દુઃખમાં પણ એકનું એકજ,
 ક્યાં તે હૃદય આ વાર !—ટળવળે ૦ ૩૨.
 એમ ગયું સવળું અવળું થઈ,
 પાપી ! તને શી વાર ?—ટળવળે ૦ ૩૩.

અરેરે !

(ગીતિ.)

પ્રિયા તણા ગુણ અગણિત મન સાંભરત ! સહજજ ઉભરાવે, ૧૦
 તેથી ન જે છંરવાયે, તેજ કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું મને ! ૩૪,

શિલ્પરિણી.

તદા ધીમે ધીમે વધી ધન થતાં કાળ વધતાં,
 કુરંગીક્ષીકેરાં સ્તનયુગ જરા ઉપડી રહ્યાં,
 યુવાસ્નેહાકૂતે મદન ધન તે કાલ ઉછળે, ૧૫
 વસે ચિત્તે ઊડો શરીર પર તો મુગ્યજ રમે. ૩૫.

કુ.—મન્દાકિની અને ચિત્રકૂટ વનના વિહાર વેળે સીતાદેવી
 પ્રતિ રઘુપતિએ કહ્યો આ એક શ્લોક છે :—

ત્વદર્શ્યમિવાવિન્યસ્તઃશિલાપટ્ટોડપમપ્રતઃ ।

યસ્યાયમખિતઃપુષ્પૈઃપ્રવૃષ્ટદ્વકેસરઃ ॥ ૨૦

રા.—(નીચું જોઈ જરાક હસતા અને પ્રેમની કંઠણાથી ભર્યા.)
 છોકરાં અકલ વિનાનાંજ હોય, તેમાં વળી વગડામાં રેહેના-
 રાંનું તો કેહેવુંજ શું ! હા દેવિ ! તે પ્રસંગના નાનાવિધ
 વિલાસના સાક્ષી તે પ્રદેશો તને સાંભરે છે ? અરે રે !

*

(અનુષ્ટુપ્.)

૨૫

ગુજ માટે થકે ઢાળી આ શિલા પ્રથમેયકી,
 જે પુઠે બધુલે જાણે વૃષા પુષ્પ તણી કરી.

૩૬.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- ટાઠું સ્વેદ જલેથી, મન્દ ઢળતા મન્દાકિની વાયુથી
 હોડેલા અલકે છવાઈ શશિશી જેની લસાટયુતિ,
 જેના ગાલ કલંક કુંકુમવિના છે ઉજળા, કર્ણ છે
 ૫ આભરણા વિણ રમ્ય સુંદર, રૂંડું તે મુખરૂં સાંભરે. ૩૭.
 (અટકી ગયા હોય એમ ઉભા રહીને કઢણાથી) અહો !

(શિખરિणी)

- ખલ્લુ ધાર્યાથી જે રૂપ ધરે રહે આગળ તરી,
 પ્રવાસેએ મૂર્તિ પ્રિયજનતણી શોક હરતી !
 ૧૦ શમ્યો એ વિચાર, પ્રકટ જગ વેરાન ઉધર્યું,
 કુક્ષાત્રે પુંજે હૃદય પરચું રંધાય પછી શું ! ૩૮.

નેપથ્યમાં

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- કૌશલ્યા વળી વાલ્મીકિ જનક ને આવે વશિષ્ઠે મળી,
 ૧૫ સાથે લેઈ અરુન્ધતી, કલહ સૌ આ ખાલનો સાંભળી;
 ભીતીપૂર્ણ, જરાથી અંગ લયડે દૂરાશ્રમેથી ખંધા,
 મોડાં ચિત્ત ત્વરા કરે પણ થયાં, થાકે જરાઈ ગયાં. ૩૯.
 રા.—શું પૂજ્ય અરુન્ધતી અને વશિષ્ઠ, તથા માતૃશ્રી અને
 જનક ખંધાં આહીયાંજ છે ! અરે રે ! હવે એમને કેમ મોઢું
 ૨૦ ખતાવારો ! (કઢણાથી જોતા) અહ હ ! જનક તાત પણ
 આમજ આવે છે ! મારા અભાગિયાના ઉપર આજે વજ
 તુટી પરચું !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- સંબંધ સ્પૃહણીય જાણી પ્રીતિથી દીધો વશિષ્ઠે કરી,
 ૨૫ મોટી ખાલવિવાહઉત્સવ સમે મેં તાતમૈત્રી દીધી,
 તે આજે અતિ ધોર કષ્ટ નિપજ્યે આવા પિતામિત્રને,
 ભાળી ફાટું સહસ્ત્રધા ન કયમ ? વા, શું રામથી નાખને ? ૪૦.

(નેપથ્યમાં.)

હાય હાયરે !

(વસંતતિલકા.)

છે કાન્તિ માત્ર અનુભાવ વિષે રહેલી,

એવા નિહાળી સહસા રઘુનાથ આજ,

૫

રહેલે થઈ જનકને વળી તર્ત મૂર્છે,

શોકે બળી તદ્દન મૂર્છિત થાય માતા.

૪૧.

રા.—હા તાત ! હા માતા ! હા જનક !

(ગીતિ.)

જનક અને રઘુકુલના ગોત્રતાણું જે મંગલમય ઠામ.

૧૦

તેણું ન કડણા એવા પાપી મુજ પર વૃથા દયા નામ. ૪૨.

લાવ એમને મળું.

(હ્રિમા થાય છે.)

કુ. લ.—તાત ! આમ ચાલો, આમ.

(કડણાથી વ્યાકુલ થઈ પરિક્રમણ કરીને સર્વે જાય છે.)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानां षष्ठोऽङ्कः समाप्तः

૧૫

॥ સપ્તમોઽઢ્ઢઃ ॥

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

- લક્ષ્મણ—આજ ભગવાન્ વાલ્મીકિએ પ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા
પુરવાસિ અને ગ્રામ્ય જનો સમેત સર્વ પ્રજાને અમારા સુધાં
૫ નોતરી છે; વળી સુર અસુર તથા પક્ષિવર્ગ અને નાગલોકના
અધિપતિના મંડલ સમેત સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતમાત્રને
પણ પોતાના પ્રભાવથી આણી ખેસાયા છે. મને આર્ય
આજ્ઞા કરી છે કે, વત્સ લક્ષ્મણ ! પોતાના રચેલા પ્રબંધનો
અપ્સરાઓ પ્રયોગ કરનાર છે તે જોવા માટે ભગવાન્ વા-
૧૦ લ્મીકિએ આપણને નોતર્યા છે, તેથી ભાગીરથીના તીર
ઉપર મનોરમણીય સ્થલ શોધી કાઢીને ત્યાં સમાજ મેળવ.
એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં પણ મર્ત્ય, અમર, તથા ખીન્ન ભૂત-
માત્ર સર્વને યથાયોગ્ય સ્થાને ખેસાયા છે. હવે આ,

(અનુષ્ટુપ.)

- ૧૫ રાજ્યાશ્રમ વિષે રે'તા તોયે કષ્ટ મુનિવ્રતી,
એવા આર્ય અહીં આવે માન વાલ્મીકિનું ગણી. ૧.

(પછી રામ પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—વત્સ લક્ષ્મણ ! સર્વ રંગપ્રેક્ષકો પધાર્યા છે ?

જ.—હા.

- ૨૦ રા.—આ કુશ અને હવ ખે કુમારને પુત્ર અન્દ્રકેતુને ખેસાડે
તેજ સ્થાને ખેસાડજે.

જ.—મહારાજનો સ્રોહ જોઈને પ્રથમથીજ તેમ કરેલું છે. આ
આપને સાંરૂં રાજસન મુકેલું છે તે ઉપર આર્ય ! ખિરાણંએ.

રા.—(ખેસે છે.)

- ૨૫ જ.—રે ! ચલાવો.

(સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્ર.—સત્યાર્થને પ્રકાશ કરનારા ભગવાત્ વાસ્ત્મિકિ સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત્ને આપ્યા કરે છે કે આ અન્ને અતિ પાવન કરનાર, અને કુટુમ્બા તથા અદ્યુત રસે ભરેલું કાંઈક અમારાં આર્થ ચક્ષુથી જોઈને જોડી શક્યું છે; તેના તરફ માનની નજરથી સર્વે લક્ષ આપો. ૫

રા.—કેહું જોઈએ કે મહર્ષિઓને તો વસ્તુતત્વનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોય છે, તેથી તેમની અમૃત જેવી સત્વગુણમય ખોદશક્તિ કદાપિ પણ અન્યથા હોય નહિ એટલે તે ઉપર શંકા થાયજ નહિ.

(નેપથ્યમાં.)

૧૦

હા આર્થપુત્ર! હા કુમાર લક્ષ્મણ! હું કમંડુડી એકલી અને અશરણ આ અરણ્યમાં પ્રસવવેદનાથી પીડાજીધું! હાય! હાય! મારી આગળ પાછળ આ મુખ્યાં વાઘ વરે વીંટાઈ વળ્યાં! શું કરું! મારા બળ્યા ઝળ્યા જીવને લેઈને ભાગીરથીમાં પડવું નાંખું.

લક્ષ્મણ—(મનમાં) રે! આ તો કાંઈક ખીજુંજ જણાય છે! ૧૫

સૂત્ર.— (અનુષ્ટુપ.)

વિશ્વંભરાત્મજ દેવી રાજાએ તજું મહાવને,
તેથી પ્રસવકાલે તે ગંગાદેવી વિષે પડે.

૧.

(જાય છે.)

રા.—રે દેવિ! દેવિ! લક્ષ્મણ! જો, જો. સંભાળ. ૨૦

જ.—આર્ય! આ તો નાટક છે.

રા.—હા દેવિ! દુઃકારણ્યવાસપ્રિયસખિ! રામને લીધે આ તારી દુર્દશા!

જ.—આર્ય! પ્રપન્ધની ચતુરાઈ તો જુઓ.

રા.—હું વજ્ર જેવો તૈયારજ છું. ૨૫

(પછી જાળામાં એકેક ખાલક લેઈને ભગવતી પૃથ્વી અને ભાગીરથી સ્ત્રીતાને લેઈને પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—વત્સ લક્ષ્મણ! કેઈ વાર ન દીઠેલા એવા અંધારામાં હું અકસ્માત્ આંધળો ભીંત ખની રહ્યો છું, તેથી મને ગાલીલો.

દેવીઓ—

(અનુષ્ટુપ.)

શાન્ત થા રે તું કલ્યાણિ ! વૈદેહિ ભાગ્યશાલિ ! તેં

રઘુવંશધુરંધારી સુત મે જલમાં જણ્યા.

૨.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવતી) અહો મે બાલકોનો પ્રસવ થયો! હા આ-

૫

ર્યપુત્ર ! (મૂઠ્ઠા પામે છે.)

જ.—(પગે પડીને) આર્ય ! ઈશ્વરની કૃપાથી રઘુવંશનું કલ્યાણ

થયું. (નિહાળતાં) હા ! ઉપરાઉપરી ખરતાં આંસુથી વ્યા-

કુળ થઈને શું આર્ય મૂઠ્ઠામાં પડી ગયા છે ! (વા નાખે છે.)

પૃથ્વી—વત્સે ! ધીમી પડ, ધીરજ ધર.

૧૦ સી.—(શુદ્ધિમાં આવીને) ભગવતિ ! તમે તથા આ કોણ છો ?

પૃથ્વી—આ તારાં સાસરાનાં દેવી ભાગીરથી.

સી.—ભગવતિ ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

ભાગીરથી—તારાં સહર્મથી સંમિત થયેલી કલ્યાણસમ્પત્તિ તને પ્રાપ્ત થાઓ.

૧૫ જક્ષ્મણ—અમારા ઉપર અનુગ્રહ થયો.

ભાગી.—આ તારાં માતા વસુંધરા.

સી.—હા માડિ ! તેં મને આ વળે જોઈ !

પૃથ્વી—આવ ખેટા ! આવ પુત્રિ !

(સીતાને આલિંગન દેતાં મૂઠ્ઠા પામે છે.)

૨૦ જક્ષ્મણ—(હર્ષથી) સદ્ભાગ્યે પૃથ્વી અને ભાગીરથી આર્યોની સહાયે આવ્યાં છે !

રા.—(જોઈને) આ તો કાળજી કાપી નાંખે એવું જણાય છે !

ભાગી.—વિશ્વંભરા પણ મુઝાય છે ત્યારે અપત્યસ્નેહજ મોટા કહોતો

જોઈએ; અથવા કોઈ પણ ચેતનવાળાં પ્રાણીએ છુટી ન શકાય

૨૫

એવા મોહમાયાની ગાંઠથી ધીંગો થયેલો, અંતઃકરણમાં રહેલો એ

સંસારતંત્ર સર્વેને સાધારણ છે. વત્સે વૈદેહિ ! દેવિ વિશ્વંભરા !

ઉઠો, ધીમાં પડો.

પૃથ્વી—(શુદ્ધિમાં આવતાં) સીતા જેવી પુત્રીને જણીને ધીમી તે જ્યાં

પડું ! એકતો,

(ઈંદ્રવજ્રા.)

લાંબા થયો રાક્ષસધેર વાસાં ને આ બીજો દુઃસહ કરૂં ત્યાગા!
માર્ગી.—તૈયાર દેવા ફૂલ હોય દેવ, તો દ્વાર તેનાં ન કરાય બંધ. ૩.

પૃથ્વી—ભાગીરથીના જેવુંજ બોલ્યાં! અથવા રામબદ્રને તો આટલું
ફેલુંજ જોઈએ કે એ બાલકે,

૫

(મીતી.)

બાલાપણમાં ગ્રાહ્યો હસ્ત ગણ્યો નવ લગાર તે મનથી,

કે, હું, અભિ, જનક, વા, ગર્ભદુઃખ નવ, સૌતા ન વન બટકી! ૪.

સી.—હાય હાય! મને આર્યપુત્ર મંભારી આપ્યા!

પૃથ્વી—બેશ બેશ, જોયા તારા આર્યપુત્ર!

૧૦

સી.—(લજવાતી અને રોતી) હાજ તો, તમે કહો તે અરે.

રા.—હું ધૃત્વીમાતા ! આ રહ્યો હું મને ફરીથી જુઓ.

માર્ગી.—બગવતિ વસુન્ધરે! ક્ષમા કરો, તમેતો બધા સંસારનું શરીર
છો, ત્યારે નજાણતાં હો એમ જમાઇના ઉપર અકળાએ છો શું!

(મંદાકાન્તા.)

૧૫

લોકે વાધ્યો અપયશ; કરી વનિહતાથી વિશુદ્ધિ

લંકાદ્વીપે, યમકર્ષી અહીં તે જનો લે સ્વીકારી ?

ધક્ષ્યાદુનું કુલધન ઈર્ષ્ય જે પ્રજા રંજવાનું,

જાણા માડિ! ગહન બહુ તે, ત્યાં કરે બાલ એ શું? ૫.

જ.—દેવતાઓથી કોઈનાં અંતઃકરણ ઢાંક્યાં રહેતાં નથી વિશેષે ૨૦
હરીને ગંગાદેવીથી, તેથી હું દેવિ ! તમને આ નમસ્કાર
કરું છું.

રા.—હે માતા ! ભાગીરથીના વંશ ઉપરતો તમારી મૂલથીજ
કૃપા છે.

પૃથ્વી—હું નિત્યે તમારા ઉપર પ્રસન્ન છું, પણ મારી લાડકડીનું દુઃખ ૨૫
મારાથી જોઈ શકાતું નથી. રામબદ્રને એના ઉપર કેવો પ્રેમ હશે
તે તો હું જાણતી નથી, કેમ કે,

(ગીતિ.)

દેવથોગયકૌ પુત્રી તહું મમ, મનમાં પીડાય બહુ પોતે,
લોકિક ધીરજ ધરીને, પ્રજપુણ્યપર તથાપિ પલુ જીવે ! ૬.

રા.—પોતાનાં છોકરાંઉપર માખાપને વિશેષ દયા આવેજ.

૫ સી.—(રાતી, નમન કરીને) માતા! મને તમારામાં સમાવી દા.

રા.—આથી શું બીજું બોલે !

ભાગી.—અમા કરે તને, વલુ સમાયે હજાર વર્ષ સુધી જીવતી રહે.

૪૬૩—પુત્રિ ! તારે તારા પુત્રની સંભાળ લેવાની છે.

સી.—હું અનાય એમને શું કરું ?

૧૦ રા.—અરે હૃદય ! વજ્રમયજ છે.

ભાગી.—તારે નાય છતાં તું અનાય ક્યાંથી થઈ ?

સી.—હું કર્મકુટી કેવી એક સનાય છું તે તો જણાય ત્યારે !

દેવીઓ— (અનુષ્ટુપ.)

જગન્મંગલ આત્માને હલકો ક્યમ તું ગણે ?

૧૫ વધે છે ને તણા સંગે અમારીએ પવિત્રતા. ૭.

જ.—આર્ય ! સાંભળો.

રા.—લોકોને સંભળાવ.

(નેપથ્યમાં ગડબડાટ થાય છે.)

રા.—કાંઈક અર્જુન ચમત્કાર છે !

૨૦ સી.—અહો ! આપ્તું અન્તરીક્ષ સળગવા ક્યમ લાગ્યું !

દેવીઓ—સમજાવું,

(ગીતિ.)

કૃશાચ, કૌશિક, ત્યાંથી રામ, એમ ને તણા ગુરુક્રમ છે,
જૂઝળકાચ સહ ચચો તેનાં તે ફરી પ્રકટ અહીં થાય. ૮.

૨૫ (નેપથ્યમાં.)

(અનુષ્ટુપ.)

નમો દેવિ ફીતે ! તારા પુત્ર પુરો કર્યા અમિ,
મિત્ર જોતાં કહેલું છે દેવે ને રધુનન્દને. ૯.

સી.—અહો મહુભાગ્યે આ તો અસ્તદેવ જળપ્રી રહ્યા છે!

જ.—આર્યે કહ્યું હતું ખરું કે એ હવે સર્વથા તારી સન્તતિની સેવામાં રહેશે.

દેવીઓ—

(ગીતિ.)

નમોઽમે પરમાસ્ત્રોને સધવકર દિપ્તિ રહ્યાં પવિત્ર તમે,
ધ્યાન ધર્યે જટ ધાગો બાલક બેને, તમારું ભદ્ર થજો. ૧૦.

૫

રા.—

(ગીતિ.)

પ્રમોદ વિસ્મયનાથી મિશ્ર કંઠજ્વરસર્ગર્ભ રહ્યાં ઉછળી,
દશા ખની કરી મારી તેથકી તે નવ શકું લગાર કળી. ૨.

દેવીઓ—વત્સે! હવે તારા દેવાનો શોક દૂર કર. તારા બે પુત્રો રામ- ૧૦
ભદ્રના જવાજ થયેલા છે.

સી.—ભગવતિ! એમને ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કોણ આપશે?

રા.—

(ગીતિ.)

વશિષ્ઠ ગુરુ પરિરક્ષિત રઘુકુલકેરી વૃદ્ધિકરી તેને,
હાય! હવે સીતાને સંસ્કર્તા નિજ પુત્રતણા ન જડે! ૩. ૧૫

મા.—પુત્રિ! તેની પ્રીત કરીશ મા. આ બે બાલકોને ધાવણ મુકાવ્યા પછી ભગવાન વાલ્મીકિને સોંપી આવીશ, તે એમના ક્ષત્રિયોચિત સર્વ સંસ્કાર કરશે.

(અનુષ્ટુપ.)

અંગિરા ને વશિષ્ઠાદિ, તેવા છે કષિ વાલ્મીકિ,
જનકો ને રઘુઓનાં કુલના ગુરુ મૂલથી. ૨૦

૧૧.

રા.—ભગવતીએ ઠીક વિચાર કર્યો.

જ.—આર્ય! ખરેખાત જમ જમ વધારે સાંભળતો બહુધું
તેમ તેમ કુશ અને હિવજ મનમાં રમી રહેતા બપે.

(અનુષ્ટુપ.)

જન્મથી સિદ્ધ છે અસ્ત્રો, વીર એ વાલ્મીકિ થકી
પામ્યા છે શુદ્ધ સંસ્કાર, વય છે વળી ખારની. ૪.

૨૫

રા.—વત્સ! એજ વિચારમાં માણું મન પણ ઘોળાયાં જાય છે,
તથાપિ કાંઈ સુજ પડતી નથી.

પૃથ્વી—આલ પુત્રિ! સ્નાતલને પાવન કર.

રા.—હા પ્રિયે! ક્યાંની ક્યાં ગઈ!

૫ સી.—માતા! મને તમારામાં સમાવી દો, હું આવી અવતાર કાઢી
શકનારી નથી.

રા.—જેઘએ પૃથ્વી શું કેહુ છે ?

પૃથ્વી—વત્સે! ધાવણ મુકતા મુધી તો આ પુત્રોની સંભાળ રાખ
એવી મારી આમા છે, પછી તારી મરજીપ્રમાણે કરીશ.

૧૦ ગંગા—હા, એમજ.

(પછી, ગંગા, પૃથ્વી અને સીતા જાય છે.)

રા.—શું વૈદેહિ સમાઈજ ગઈ! હા દેવિ દણ્ડકારણ્યવાસપ્રિય-
સખિ! દેવતાતુલ્ય ચરિત્રવાળી! લોકાન્તરમાંજ જઈ વસી ?
(મૂછા પાતે છે.)

૧૫ જ.—ભગવન્ વાલ્મીકે! ધાઓ, ધાઓ! આ તે તમારો
કાવ્યાર્થ કેવો ?

(નેપથ્યમાં.)

હવે રંગભૂમિનો પ્રયોગ બંધ કરો! રે રે સ્થાવર જંગમ જૂતમાત્ર
સમેત મર્ત્યજનો! ભગવાન્ વાલ્મીકિની આમાથી થતું આશ્ચર્ય જુઓ.

૨૦ જ.—(જોતો.) (ગીતી.)

મથન કર્યા થકો ઉછળે ત્યમ જલ ભાગીરથીનું ઉભરાય!

દેવ ઋષિગણનાથી અંતરીક્ષ ખંધું છવાઈ આ જાય! ૫

પવિત્ર ગંગા પૃથિવી લેઈ દેવતા ઉભય નિજસાથે,

અહ્મત! જલ થકો નિકળે આર્યા દેવી સીતા ઉપર આજે! ૬.

૨૫

(ફરી નેપથ્યમાં.)

(અનુષ્ટુપ.)

અરે-ધતિ! જગદ્-દ્યૌ! ગંગા પૃથ્વી અમે છીએ;

બર્મશીલ વધૂ સીતા તમને સોંપીએ અમે.

૧૨.

જ.—આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આર્ય! જુઓ જુઓ! (જોઈને) હા!

અઘાપિ પણ આર્યને મૂછાં વળી નથી!

(પછી અકન્ધતી અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

અરુ.—

(ગીતિ.)

ચાલ ચાલ ઝટ બહેલી, તજ તુજ મન થકી તમામ લજ્જાને, ૫
જીવાડ વત્સ તું મારો, ફેરવો કર અતિ મિઠો શરીર એને. ૬.

સી.—(ગાભરી ગાભરી પાસે જઈ રામનાઉપર હાથ ફેરવતી)
આર્યપુત્ર! ઉઠો.

રા.—(શુદ્ધિમાં આવીને, આનન્દથી) અહો આ શું!! (જોઈને,
હૃદય અને આશ્ચર્યથી) અહો દેવી અકન્ધતી, તથા અરુ- ૧૦
શૃંગ અને શાન્તા સહવર્તમાન સર્વે ગુરુજનો ડયાંથી!

અરુ.—વત્સ! આ પ્રસન્ન થયેલાં ભગવતી ભગીરથગૃહદેવતા
ગંગા.

મા.—જગત્પતે રામભદ્ર! હે માતા! સીતાને પુત્રી અકન્ધતી
જેવી ગણીને એનું કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેજો, ૧૫
એમ ચિત્તદર્શન સમયે તે મારાપ્રતિ કહેલું તે વિચારી જો.
આ એ કાણમાંથી હું મુક્ત થઈ.

અરુ.—આ તમારાં સાસુ ભગવતી વસુન્ધરા.

પૃથ્વી.—પુત્રીનો ત્યાગ કરતી વખતે આયુષ્માને કહેલું હતું કે
ભગવતિ વસુન્ધરે! સ્વાધ્ય દુહિતા જાનકીની સંભાળ ૨૦
રાખજો, તે હવે મેં તમારું વચન રાખ્યું.

રા.—અહો! મારા જેવા મહા અપરાધ કરનારા ઉપરપણ
તમે ખત્રે દેવતા દયા લાગ્યાં! (પ્રણામ કરે છે.)

અરુ.—રે રે પૌરમહાજનો! આ સૂર્યકુળની વધૂ દેવયજ્ઞનસંભવા
સીતાદેવી ભગવતી જાનહવી અને વસુન્ધરાએ પ્રસ્તુત ૨૫
પ્રભાવપૂર્વક મને અકન્ધતીને સોંપી છે, વળી એની પવિત્ર-
તાનો નિર્ણય ભગવાન્ વૈશ્વાનરે પણ આગળ કરેલો છે;
પ્રજ્ઞાદિસર્વ દેવો એની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે, ત્યારે એનો

અમે આજ અંગીકાર કરીએ છીએ તે વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

૫ જ.—આ પ્રમાણે આર્યા અરુન્ધતીએ જરા ખખડાવેલી સર્વ પ્રજા સહિત બધું ભૂતગ્રામ આર્યાને નમન કરી રહ્યું છે, અને દેવતા તથા સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે.

અ.—જગત્પતે રામભદ્ર !

(ગીતિ.)

સૂવર્ણ-મય મૂર્તિની પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મેચારિણી પ્રિયા,
યથાધર્મ ગૃહિ તેને, યજ્ઞવિષે તુજ સાથ રાખ તું હવાં. ૭.

૧૦ સી.—(મનમાં) સીતાનું દુઃખ વિસરાવવાનું તો આર્યપુત્રને શિખવતું પડે તેમ નથી.

રા.—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

જ.—હવે મને ટાઢક વળી.

સી.—મારા જીવમાં ફરી જીવ આવ્યો.

૧૫ જ.—આર્ય ! આ લાજવિનાનો લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

સી.—વત્સ ! એવોજ તું ચિરંજીવ.

અ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! સીતાની કુખમાં પાડેલાં રામભદ્રનાં પેલાં કુશ અને લવ રજ લાવો. (વાલ્મીકિ જાય છે.)

રા. લક્ષ્મ.—પ્રભુકૃપાએ પેલું એમજ જણાય છે !

૨૦ સી.—(રહતી સાભિપ્રાય) મારા પુત્ર ક્યાં છે !

(પછી વાલ્મીકિ અને કુશ, લવ પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—વત્સ કુશલેવ ! આ તમારા પિતા રઘુપતિ; આ તમારા નાના કાકા લક્ષ્મણ; આ તમારાં માતૃશ્રી સીતા, અને આ તમારા માતામહુ રાજર્ષિ જનક.

૨૫ સી.—(હર્ષ અને કંઠજાથી આશ્ચર્યપૂર્વક જોતી) શું તાતપણ અહીંજ છે !

કુ. જવ.—હા પિતા ! હા માતા ! રે માતામહ !

રા.—(હર્ષથી ભેટતાં) અરે પુત્રો ! મારાં પુરાં પુણ્યે તમે પ્રાપ્ત થયા છો !

સી.—આવ ખેટા કુશ! આવ ખા લેવ! આમ આવો. આ તમારી નવે અવતાર આવેલી જનેતાને ખુબ ભેટી પડો.

કુ. લવ.—(તેમ કરતા) અમારૂં ધન્ય ભાગ્ય!

સી.—ભગવન્ ! પ્રણામ કરું છું.

વાલ્મીકી.—આ તારૂં સૌભાગ્ય ચિરકાલ રહો. ૫

સી.—અહો પિતાજી, કુલશુક, આર્યા, ભર્તાસહિત ખેલેન શાન્તા તથા લક્ષ્મણસહિત સુપ્રસન્ન આર્યપુત્રના ચરણારવિંદ, ને વળી કુશ અને લવ, એ બધાંને જોઈને મારો આનંદ ઉભરાઈ જાય છે !

(નેપથ્યમાં ફોલાહલ થાય છે.)

૧૦

વાલ્મી.—(ઉઠીને જોતા) લવણનો સંહાર કરનાર મધુરેશ્વર પધારે છે.

લ.—ઉપરાઉપરી આનંદજ થતો ચાલે છે !

રા.—આ સર્વ નજરે દેખતાં છતાં પણ મારૂં મન માનતું નથી, અથવા અભ્યુદયનો એ સ્વભાવજ છે. ૧૫

વાલ્મી.—રામભદ્ર ! આ ઉપરાંત ખીલું શું પ્રિય કરૂં તે કહો.

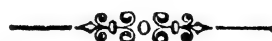
રા.—આથી પ્રિય તે શું હોય? તથાપિ આટલું થાયો,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ટાળો પાપ, સુવૃદ્ધિ શ્રેયની કરો, આ તે કથા રામની,
મંગલ્યા, સુમનોહરા, જગતની માતાશી, ગંગાસમી,
ભાળો માનથી પહિડતો, અભિનયે જે આ દીસે દીપતી,
શબ્દપ્રભવિજાણુ પૂર્વકવિની બુદ્ધિભરી ભારતી. ૮.

૨૦

॥ इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

૧૫

॥ इति श्रीकृष्णकुलदीपकभवभूतिविरचितं उत्तररायचरित
नाटकं समाप्तम् ॥

ટિપ્પણ.

૧. ૨. માહતી માધવ પા. ૧. જીઓ.

૧. ૪—૭. વાહ્મીકિઆદિકવિ કહેવાય છે; મોટેજ પૂર્વકાલે એટલે ધણા જીના વખતમાં થયેલા પૂર્વચુક ગણાય છે; જીઓ પા. ૨૫. વ્યાસ પણ અહારે પુરાણના કર્તા તથા 'બ્રહ્મમૂત્રના રચનાર પૂર્વચુક ગણાય છે. એવા પૂર્વ કવિજનોને નમન કરીને ભવબૂતિ પોતાની વાણીમાં રસિકતા, વિશદવાદિક માગી લે છે, તેમજ વાહ્મીકિ રામાયણના પ્રથમ રચનાર છે, અને ભવબૂતિ પણ રામનીજ ઉત્તર કથાનું વર્ણન આદરે છે, મોટે તેમની આશિષ પામે છે. સરસ્વતિને 'બ્રહ્મનો અંશ, કહેલી છે તે વિષે વિષ્ણુપુરાણમાં પણ એવીજ કથા છે, જેમાં શબ્દને વિષ્ણુનું ૩૫ ગણે છે. કાવ્યાલાપાશ્રયકેચિદ્વતિકામ્ય-લિલાનિચ । શબ્દમૂર્તિધરસ્યેતદ્વર્ણવિષ્ણોર્મહાત્મનઃ ॥ મીમાંસક વિચાર પ્રમાણે શબ્દ, નિત્ય છે, તેથી શબ્દની અધિષ્ઠાતા સરસ્વતીને પણ નિત્ય માનીને તેને 'બ્રહ્મ૩૫, નિત્ય, પૂર્ણ, આનંદ સ્વ૩૫ માનેલી છે, ને એક કવિ પોતાની પ્રતિભાવાચક શબ્દાધિષ્ઠાત્રી ભારતીને એવી માનેજ.

૧. ૧૧. ૫૬ વાક્ય પ્રમાણ.—વિભક્ત્યંત શબ્દ કે સમાસ તે ૫૬, એવાંને ક્રિયાસહવર્તમાન સંપૂર્ણ સંબંધ તે વાક્ય, એ બધાંના સાધુત્વને જાણાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણશાસ્ત્ર, તેના તત્વને સારી રીતે જાણનાર, અર્થાત્ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય, મીમાંસાદિકમાં નિપુણ.

૧. ૧૪—૧૭. દ્વિજવર-શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ. સરસ્વતી ભવબૂતિની પુત્રે કૃત્તી કરતી હતી, એમ કહીને ભવબૂતિ પોતાની સ્તુતિ કરે છે પણ એના જેવા મહાન્ કવિની એ આત્મસ્તુતિ યથાર્થ ફરવાધી અબાધ છે.

માહતી માધવમાં પણ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,—

છે યત્ન આ નહિ કદી મમ નિન્દકાર્યે,
તેઓ બધા કંઈ કંઈ મનમાંહિ જાણે;
છે કે સમાન મમ કે પછી કોઈ થાશે,
પૃથ્વી વિશાળ વર્ણી કાળ નિરંત ભાસે.

અરેઅર કવિનું પાકું હાર્દ સમજવાને સમજનાર પોતાની સમાનજ
જોઈએ. પ્રથમ એ પંક્તિમાં અલંકાર પૂર્ણપમા છે. લક્ષણ જુઓ
મા. મા. પા. ૧૨. નોટ. ૧. વચનચક્રી વચ થયેલી-અબલા, વચ-
નચી-પ્રેમવિનોદ માધુર્યાદિકની સંપત્તિથી-એવી વચ થયેલી કે અ-
બળા યદને, પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્યપ બલ ભુલીને, પોતાના કાન્તની
પુડેજ ઢળી જતી રહે, તેમ સરસ્વતી પણ રસપૂર્ણ સાધુ વાક્યના બલે
મોહીને ભવભૂતિની વાણી પુડે અબળા યદ-અર્થાત્ ભવભૂતિની
વાણીમાંથીજ પોતાનું સ્વરૂપ ઉપજાવી લેતી યદ-હમેશ તાવેજ
રહ્યાં જતી.

૧. ૨૦. ધૂમકેતુ-પૂછડીઆ તારો. જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો એમ અભિપ્રાય છે,
કે જ્યારે જ્યારે પૂછડીઆ તારાનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે રાજ્યને
તથા પ્રજાને દુઃકાળ, પરરાજ્યાગમ, વગેરે ઉપદ્રવ થાય; એમ રામ-
ચંદ્રની ધૂમકેતુના ઉદયથી રાવણના આપ્તા કુલને ઉપદ્રવ થયો,
છેવટ વિભીષણવિના સર્વનો સંહાર થયો, ધૂમકેતુ દૂર રહે રહે પણ
એટલો ઉત્પાત કરવાને સમર્થ છે, તેની સાથે સરખાવીને રામચંદ્રનાં
દુષ્ટને કંવાવનારાં અતુલ પરાક્રમ અને મહિમા બતાવેલાં છે. રામ-
ચંદ્ર સર્વને શાન્ત સૂર્ય સમાન મુખકર છતાં રાવણ જેવા દુષ્ટના
ધૂમકેતુ છે.

૧. ૭. વશિષ્ઠ-રઘુકુલના ગુરુ; અકુન્ધતી તેમનાં પત્ની.

૧. ૯. રાણીઆ, રામ માતાઆ, એ એ એકજ વિભક્તિમાં છે, સમાનાર્થ
વિભક્તિ છે. (Case in apposition). કૌશલ્યા, કેકેયી, સુ-
મિત્રા વગેરે.

૧. ૧૪. શાન્તા=રામચંદ્રની બેહેન, અને દશરથની પુત્રી. રામાયણમાં
કથા છે કે અંગરાજા લોમપાદ અપુત્ર હતા, તેમણે દશરથરાજા પાસે
શાન્તાપુત્રી માગી લીધી ને પછી ઋષ્યશૃંગ સાથે તેને પરણાવી.

૧. ૨૨. શુદ્ધસ્તોત્ર.—શુદ્ધ એટલે કોઈ રીતે દૂષણવાળી ન હોય એવી
સ્તોત્ર એટલે સ્તુતિની પદ્ધતિ, સ્તુતિનો પ્રકાર, શોધી કાઢો.

૨. ૨૫—૨૮. જગત્ના વ્યવહારમાં દૂષણ શામાં ન આવ્યું? માણસો
જેમાં ને તેમાં દોષ કાઢ્યાંજ જાય છે; પછી વિચારે કે અવિચારે.
તેમાં મુખ્ય કરીને નારીના અને વાણીના-કવિતાના-ગુણની
પરીક્ષા કરતાવેળે તો જે સજ્જન હોય છે તે પણ દુર્જનજ બની

જાળને તપાસ કરે છે, કેમકે તેના ગુણનું વિવેચન કરવાને બદલે તેમાં ન હોય તેવા દોષ પણ ઉપજાવી લેઈને બેળે બેળે કાંઈ નિન્દા કરાય એવું ઝાણી કાઢે છે. આમ છે ત્યારે શુદ્ધ પદ્ધતિ તે ક્યાંથી મળે ? આ ઠેકાણે ભવબૂતિએ પોતાનો ખરો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમાં ખુબી એટલી છે કે હવે નાટકમાં જે પાત્ર પ્રવેશ કરનાર છે તેનું યુક્તિથી વાચનારને જ્ઞાન કરાવેલું છે. પ્રસંગે કહીએ છીએ કે નાટકની આખ્યા ભરતમુનિએ આમ આપી છે. નાટકંદ્ર્યાત વૃત્તંસ્પાત્ । કોઈ જાણીતી-અતિહાસિક-વાત ઉપર રચાય તે નાટક. એ નાટકાદિક-દૃશ્ય કાચના પાત્રના પ્રવેશ સંબંધે નિયમ એવો છે કે ॥ નાસૂચિતંત્રિવેશેત્પાત્રં ॥ સૂચના કર્યાવગર કોઈ પણ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવેલો નહિ. આ નિયમ ભવબૂતિએ મહામહેનતે માલતી માધવમાં વગર ચુકે પાળ્યો છે. આ ઠેકાણે ભવબૂતિએ જે સ્વાભાવિક રીતે સીતાની વાતની સૂચના કરી દીધી છે તે ખરા કવિત્વની ઉચ્ચી નીશાની છે. કાલિદાસના શકુન્તલામાં પણ દુષ્યન્તને સૂત્રધાર પાસે આમ દાખલ કરાવ્યો છે,—

મોહ પામ્યું હવું મારું ચિત્ત ગાયન રાગથી,

જેમ દુષ્યન્તરાજનું વેગવાળા મૃગે યકી.

૩. ૧૦. સર્વથા દેવ અને.—એમ કહીને નાટકનો શો અરિણામ આવશે તે સૂચવેલું છે.

અંક. ૧.

૪. ૮. ગૃહસ્થનો ધર્મ સંકટપૂર્ણ છે. પરણ્યા પછીથી જે અગ્નિ પરણવામાં સાક્ષી હોય તેનેજ સ્થાવી રાખવામાં આવે છે. તેમાં નિત્ય ત્રણ વાર હોમ કરવો પડે છે, ને તેજ અગ્નિથી મુવે બળવું પણ થાય છે. આવો અગ્નિહોત્ર ગૃહણ કરવાથી ઇચ્છાનુસાર ફરવું હરવું જનકથી બનતું નથી.

૪. ૧૫. રામબદ્ધ.—એમ બોલીને શરમાવાનું કારણ એટલુંજ કે રામચન્દ્ર હવે તો રાજ થયા હતા એટલે મહારાજ એમ કહીને બોલાવવા જોઈએ, તેને બદલે પ્રથમના પરિચયને લીધે કંચુકીના મોંમાંથી રામ-

ભદ્ર (આપણામાં જેમ ટુંકારીને બોલાવવાનો રીવાજ છે, રામનારા-યણુને રામા કહીએ છીએ, તેવા ભદ્ર પ્રત્યય પરિચય અને પ્રીતિ-વાચક છે) એમ નીકળી ગયું.

૪. ૧૭. ઉપચાર=અહારનો વિનય (formality.)

૪. ૨૭. સોમપીત્રી=સોમપાન કર્યું છે જેણે એવા, 'શ્વેતવૈવર્તપુરાણમાં
॥ બ્રહ્મહત્યાપ્રશમનંસોમયાગફલંમુને ॥ 'શ્વેતહત્યાના પાપથી પણ
મુક્ત કરનાર સોમયમ કહેલો છે, તે કયો છે જેણે એવા.

૫. ૫—૮. વિશ્વંભરા—પૃથ્વી. (વિશ્વને ધારણ કરનારી.) પ્રભપતિ=શ્વેત્વા.
(સર્વના પોષણકર્તા વેદપારંગત પ્રભપતિ.) સીતા પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન
થયાં છે, દેવ યજ્ઞન—વેદી—યમભૂમિ—એડતાં તેમાંથી નીકળી આ-
વ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ઠુનિ સૂર્યકુલના મુક છે, અને સ-
વિતા (સૂર્ય) તો મૂલથીજ છે. આ શ્લોકમાં કહેવાની મતલબ
એવી છે કે પૃથ્વી જેવાં તારાં માતા છે, વિદેહરાજ જનકરાજર્ષિ જે
પ્રભપતિ જેવા તે તારા પિતા છે, ને વળી પ્રખ્યાત સૂર્યમુક અધિ-
ષ્ઠિત કુલની તું વહુ થઈ, જે કુલના અમે પણ મુક છીએ, એટલી
એટલી તારામાં સૌભાગ્યસંપત્તિ ભેગી મળી ત્યાં અમે તે શી આ-
શિષ્ આપીએ? જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪-૧૫.

૫. ૧૨—૧૩. લૌકિક એટલે લોકમાં રહેનારા, સંસારી, જે સાધુ પુરુષ છે
તેમને તો અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલવી પડે છે, એટલો તે-
મનો પ્રભાવ એવો; પણ વશિષ્ઠૃષિ જેવા જે આદ્યૃષિ જનો છે
તે તો અર્થનો વિચાર કર્યાવિનાજ જે માંમાંથી બોલે છે તેમાંજ
અર્થ ને—વાણીની સફલતાને—પેસવાની ફરજ પડે છે, તેજ પ્રમાણે
થાય છે, એટલી તેમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ. અર્થાત્ આદ્યૃષિ-
એની વાણીમાં વિશ્વક્રમ ફરવી નાંખવા જેટલી પણ મોટી સત્તા
રહેલી છે તેથી એમણે જે આશિષ્, વીર પુત્રની માતા થને એવી,
આપી તે મોટે એમનો મોટો અનુગ્રહ—ઉપકાર—થયો.

૫. ૧૫. દોહૃદ=ગર્ભિણી સ્ત્રીએને અભાવા થાય છે ને પછી જે વિવિધ
દઃસ્થાએ થાય છે તે. અદ્યાવક સાથે આમ કહાવીને સર્વેએ સીતા
ઉપર પોતાની પ્રીતિ જણાવેલી છે.

૫. ૨૧—૨૨. નભસંગ પણ આ પ્રમાણે કહીને ખીજે રૂપે આશિષ્જ
આપે છે.

૧. ૧—૫. અમ્, વશિષ્ઠાદિ ને તારૂં રાજ્ય યથાધર્મ ચલાવરાવી શકીએ તે તો અહીંયાં, જગ્યશુંગના યમમાં, રોકાયા છીએ; તું હજુ બાલક, પ્રજાપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એકજ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્તર રહેજે—એજ મહા ધન છે. આ આમા રામે કેવી સુદૃઢ રીતિથી આપા નાટકમાં પાળી છે એ દાખલો લેવા લાયક છે; સાંભળતાં તરતજ રામ ને વિચાર દર્શાવી પોતાની તત્તરતા ખતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કબુલત આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રધુવંશના ધુરંધર ગણી અભિનંદન આપે છે એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રજાહિતપર આસંગિત બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવે છે. છંદ, ઇન્દ્રવંશ અને ઇન્દ્રવંશના સંકરરૂપ વિષ્ણુપણતીય છે.

૧. ૨૧. ૨૪. લક્ષ્મણે કહ્યું કે સીતાને અભિદેવે શુદ્ધ કર્યા ત્યાં સુધી ચિત્ર આવેલું છે. કથાપ્રસંગ એવો છે કે રાવણની પાસે રહેલાં સીતાને રામે અંગીકાર કરવાની ના કહી, અને જ્યારે તે અભિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઈ નીકળ્યાં ત્યારે તેમને સ્વીકાર્યા. લક્ષ્મણજી બોલવું આ વાતને અનુસરીને થયું. પ્રેમમાં લીન થયેલા રામ એ વાતને ગણકારતા નથી અને કહે છે કે એને પવિત્ર કરી શકનાર કાંઈ નથી; બહે તીર્થની—ગોદાવરી, ગંગા આદિક તીર્થોની—તેમજ અભિની પણ એનાથીજ પવિત્રતા યાય છે. જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪-૧૫. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોકમાં રામગિરિનાં જલને ॥જનકતનયાસ્નાનપુણ્યં॥ જનકની પુત્રી—સીતાના—નહાવાથી પવિત્ર થયેલાં ગણ્યાં છે. રામે પ્રથમ શુદ્ધિ કરાવેલી, ને હાલ આવું બોલે છે તેનો પરિહાર પા. ૭ માની લીટી ૨—૯ સુધીમાં કર્યો છે.

૭. ૨—૯. અશિવ=અક્ષેપ, અપેક્ષ, અનુચિત; અભિમાં શુદ્ધ થઈને આવે તોજ રાખું એવું. એમ કહેવાનો માત્ર બાહ્યદેવ-લોકને રાજી રાખવાનોજ-જણાવેલો છે; ખરેખર તો તું તેને પાત્ર નહી, તું તો જન્મથીજ પવિત્ર છે. છેલી બે લીટીથી વળી વિશેષ કહે છે કે સુગંધીમાન કુલને તો તે નીપજ્યું ત્યારથીજ માથે બેસવાનો હક છે. તે મટિજ તે જન્મજ્યું છે, કાંઈ પગતળે ચગદાવા નથી પેદા થયું. આ શ્લોકોમાં રામની સીતા ઉપરની અગાધ પ્રીતિ, ને પ્રીતિના આ-

વેશમાં હૃદયની અવસ્થા જાણવેલી છે. આ શ્લોકના પંદરેલાં યમ-
જૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવિ! એમ લખીને પણ સીતાની અ-
તિથય પવિત્રતા, અને દોષનો અનવકાશ સ્પષ્ટ થયો છે. યમજૂમિમાંથી
નીકળવા વિષે રામાયણમાં સીતાએ અનસૂયાને આ પ્રમાણે કહી-
યું છે, જનકરાજ જૂમિ ખેડતા હતા તેવામાં આકાશને વિષે રૂપથી
ઝળકી રહેલી મેનકા અસૂરાને ઉડી જતાં દીઠી. એમના મનમાં
એમ થયું કે મારે પ્રજા નથી ત્યારે આ સ્ત્રીના પેટનું મારે કાંઈ
છોકરું થાય તો કેવું સારું? તેવીજ આકાશવાણી યહ કે તને એના
જેવું સંતાન મળશે. પછી યમમંડળમાંથી હજી ચાલ્યું તેવીજ હું
એકદમ નીકળી આવી.

૭. ૧૧. સરહસ્ય જૃમ્ભકાસ્ત્ર=સરહસ્ય—રહસ્ય—ગુપ્તવાત—મંત્ર—તે સ-
હિત, જૃમ્ભક-જૃમ્ભા ઉત્પન્ન કરનાર અસ્ત્ર,=જૃમ્ભક નામનાં અસ્ત્રો,
તેમને મુકવાના, અને પાછાં વાળવાના મંત્રો સહિત.

૭. ૨૧. આ વાક્ય આગળ ઉપર (અંક. ૫. ૭.) સંકલ યાય છે.

૮. ૧. મિથિલા-સીતાના (પતા-જનકનું) નમર, ત્યાંનો વૃત્તાન્ત, સીતા
અને રામનું પાણિગ્રહણ.

૮. ૬. જનકની પાસેનું શિવનું આપેલું ચાપ, રાવણાદિક પણ ભાંગી શક્યા
નથી, અને વશિષ્ઠયુગ્મને જોવા માટે તેડી આણેલા બાલક રામે
તે સહજ ભાંગી નાખ્યું છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. જે એ ધનુષ
ભાંગે તેનેજ સીતા પરણાવવી એવી જનકરાજની પ્રતિજ્ઞા હતી.

૮. ૮. આર્યપુત્ર=પતિ, આર્ય (મોટા, સસરા) ના પુત્ર.

૮. ૧૧. ગોતમસ્ત્રનુ=ગૌતમ. ગોતમસ્ત્રનુ તેજ જનકના કુલયુગ્મ. એમને
તથા શતાત્નંદને સાથે લેઇને આ તમારા તાત જનક, વશિષ્ઠાદિ-
કની પૂજા કરે છે.

૮. ૧૬. કૃશિકનંદન=કૃશિક *પિતા પુત્ર-કૌશિક=વિદ્યામિત્ર. એ મહા
પવિત્ર ધ્રુવવિદ્યુષિ, જ્યાં કન્યા દાન દેનાર અને લેનાર છે, એવા
જનક અને રઘુકુલનો સંબંધ કોને પ્રિય ન હોય? સર્વને હોયજ.
વિદ્યામિત્ર કાંઈ ખરેખર કન્યાદાન દેનાર લેનાર હતા નહિ, પણ જનક
અને રઘુ બન્ને કુલમાં વિદ્યામિત્ર પૂજ્ય મનાતા, તેમનીજ આસાથી
કન્યાદાન અને કન્યાગ્રહણ થતું હતું, મટિજ તેમને દાતા ને ગૃહિતા
બંન્ને માત્રથીજ કહેલા છે.

૮. ૨૪. જે વેળે સીતાને હાથ રામના હાથમાં અપાયેલા તેજ સમય જાણે ફરી આપ્યા હોય એમ લાગે છે. શંકરધનુષના ખંડનથી માંડીને વશિષ્ઠાદિકનો આપકાર, વિશ્વામિત્રની પૂજા, જે ચારે ભાઈઓનું ગોદાન આદિક મંગલકાર્ય એ સર્વે સૂચવવાથી પાણિયહણના સમયની સ્મૃતિપરમ્પરા પૂર્ણ થાય છે; જે સીતા પણ કેહે છે કે તેજ સમયે જે તેજ કાલે ઉભી છું; તથા રામ પણ એનું એજ કેહે છે. એ સ્મરણમાં રામ સીતા પ્રેમથી ગળી જાય છે, જે નાનાવિધ વિનોદ ઉપજી રહે છે.

૮. ૨૫. માહડતી—રામના ઓરમાઈ ભાઈ ભરતની પત્ની જે જનકરાજના ભાઈ કુશધ્વજની મોટી દીકરી. સુતકર્તિ.—રામના ભાઈ શત્રુઘ્નની પત્ની, જે કુશધ્વજની નાની દીકરી. આટલું કેહે છે જે પોતાની પત્ની ઉર્મિલા—જનકરાજની ઓરસ પુત્રી—ની વાત ધ્રુવાવી દેછે, ત્યારે સીતા વિનોદથી બોલાવવાનું કરે છે; લક્ષ્મણ એ વાત ખીલકુલ ઉડાવી દેછે જે ખીજી જ કાંઈ બતાવે છે.

૯. ૪. ભાર્ગવ=ભૃગુરુપિતા પુત્ર, પરશુરામ. રામે ખંડિત કરેલા ધનુષનો ટંકારવ સાંભળી ધાઈ આપ્યા હતા તે. એમના પિતાને કોઈ ક્ષત્રિય રાજાએ મારી નાંખ્યા મઠે તેમણે સર્વ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવાનું પણ લીધું હતું, તેથી રામ જેવા ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ થઈ સાંભળી તે ધાઈને લઈવા આપ્યા. રામ, સીતાને પરણીને પાછા આવતા હતા ત્યાં વચ્ચેમાં જ સંગ્રામ થયેલું છે જે ભાર્ગવ નમી ગયા છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે.

૯. ૯. રામ, આ વાડ્ય ચોડાઈને બોલે છે તે એથી કે એમને પોતાનાં વખાણ સાંભળવાં ગમતાં નથી. આગલા વાડ્યમાં લક્ષ્મણ રામની મોટાઈ જણાવવા સાથે બોલવા જતા હતા કે આ એમને (ભાર્ગવને) આપેં (રામે) હરાવી દીધા. એ વાત પડતી મુકાવવામાં ખીજો પણ હેતુ કદી શકાય કે સીતાએ મને ખીડીક લાગે છે (ભાર્ગવને સંભારવાથી) એમ કહ્યા છતાં પણ લક્ષ્મણ એની એજ વાત ચલાવ્યાં જાય છે, ત્યારે રામ અટકાવે છે. આ સર્વ વાર્તાને સીતાનું વચન લાગુ પડે છે. આવા વિનયના (આત્મસ્તુતિથી અજગા રહ્યાના) ચુલુથી તમે બહુ શોભા છો; અથવા આવા પ્રેમ વિનયથી તમે બહુ રૂડા—પ્રીતિકર—લાગો છો.

૯. ૧૫. ૧૬. તાતપાદ-એ આપણે જેમ પૂજ્ય તીર્થસ્વરૂપ પિતા કહીએ છીએ તેવું છે; તાતના ચરણકમલ જીવતાં. તાતપાદના જીવતાં એ માત્ર કાલસૂચક વાચ્ય છે, તથાપિ તાત અને માતા એ બેનો શાબ્દ વિરોધ છે. તાતના જીવતાં પણ આપણી ચિંતા માતાને રહેતી એ વિરોધ. માતાને બાલકો ઉપર જે આધારણ પ્રીતિ હોય છે તે આપણાં માતામાં એટલી બધી હતી કે તેજ પોતેજ આપણી શીકર રાખતાં એમ અર્થ ધરાવવાથી એ વિરોધનો પરિહાર. મારી પાસે રાત્રિ દિવસ લાગેલ કરતા આ રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન ચારે હવણાંજ, નવીજ દારાઓ પરણી લાવ્યા, તે હવે ધર કેવું એક માંડશે, એવી આપણાં માતા ચિંતા કરતાં એ આપણા લાડના દિવસ તો વીતીજ ગયા! છોકરાનું ધરસૂત્ર સારું થયેલું જોવાની માની ઉત્કંઠા જગત્ પ્રસિદ્ધ છે.

૯. ૧૮-૨૨. જનકીનાં અંગોનાં સુખ મા (કૌશલ્યા) વારણું લહે (લેતાં) એમ અન્ય છે. વિરલ=આછા આછા. કુંતલે=લટ (તેથી). દશ નકલિએ=દાંતની કલીઓથી. આછી આછી લટા ગાંભે લટકે; દાંત ત્રીણી કલી સમાન ખીલી રહે; એ સુગંધવતી નિશાની છે. એ-થીજ જેનું મોં નાનું-બાલક જેવું-મુગ્ધ-લાગતું હતું એવી જનકીનાં. જ્યોત્સ્ના=ચંદ્રનું અજવાળું, તેવાં ઉજળાં અને શીતલ. અકૃતિમવ.=ધરેણું, લુગડાં વગેરેના કૃતિમ-ખનાવટના-વિભ્રમ-રત્ન દીપક લટકા-તેથી નહિ, પણ માત્ર સ્વાભાવિક કાન્તિમાન શરીરનાજ વિભ્રમથી મધુર-મીઠાં-સ્પર્શથી, મિષ્ટતા-આનંદસ્સ્વાદ ઉપજવતાં, કોમલ અંગ. આ શ્લોક ઉપરથી જનકીનું સર્વાકાર હૃદયગમત્વ, અને આકારણુ પણ પક્ષપાત-પ્રીતિ-ઉત્પન્ન કરાવે એવું લાલિત્ય, સૂચવ્યાં છે.

૯. ૨૩. આ પ્રમાણે સીતાના અને કૌશલ્યાના પ્રેમ સ્નેહના વર્ણનમાં રામ ગરક થયેલા છે, તેમાં લક્ષ્મણ મન્યરા-કૈકેયી-જેને લીધે રામને ને પ્રેમમર્તિ સીતાને વનવાસ કરવો પડ્યો-તેનું નામ સંભારે છે. તેને રામ ન સાંભળ્યું હોય એમ પડતું મુકી, શી રીતે વન જવા નીકળવું પડ્યું એ વાત અતિ દુઃખ કરનારી હોવાથી દાખી દહને, વન જતાં જ્યાં નિષાદપતિ ગુહરાજાની સાથે મેલાપ થયો હતો ત્યાંથી વાત ઉપાડે છે; અને આ પ્રેમવિહારને પોષક

જે જે સીતા સાથે અનુભવેલા વનમાંના પ્રેમવિલાસ તે તે ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપે છે.

૧૦. ૩. જટાસંયમન=જટા બંધન (વનવાસ કર્યાનું ચિન્હ.)

૧૦. ૫. ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓએ જે વ્રત વૃદ્ધ થયેલા ત્યારે ગ્રહણ કરેલું તે આર્યે—રામે—બાલાપણમાં જ લીધું એટલી એમની મહત્તા.

૧૦. ૧૦—૧૩. રામાયણના બાલકાણ્ડમાં કથા છે કે મગરરાજન અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા. એ માર્ગે ૫૬ લેઠ લેશે એવી ઇન્દ્રને ઇર્ષ્યા થઈ તેથી તેણે અશ્વમેધના ધોડાને પાતાલમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા તેમની પાસે બાંધ્યો. મગરરાજને ૬૦,૦૦૦ પુત્ર હતા, તે એ ધોડાને શોધતા શોધતા કપિલપાસે ગયા, ને ધોડો ત્યાં દેખી કપિલને ચોર ધારી તેની સાથે લુદ્ધ કરવા તત્પર થયા. કપિલમુનિએ ક્રોધથી મર્વેને ભસ્મ કરી નાંખ્યા, તે મર્વે પ્રેત થયા. પછી મગરના પુત્ર અમરમંજ થયા, તેમના પુત્ર અંશુમાત્ થયા, તેમના પુત્ર દિલીપ થયા, ને દિલીપના પુત્ર ભગીરથ થયા. ભગીરથે હજારે વર્ષ સુધી તપ કરીને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી આણ્યાં, ને તેમના જલથી પેલા ૬૦,૦૦૦ પ્રપિતામહની ભસ્મને નવરાવી ત્યારે તેમની મુદ્ગતિ થઈ. આ કારણથી ભાગીરથી (ભગીરથે આણેલી) રઘુકુલદેવતા મનાય છે. છંદ હરિગીત છે, પહેલાં બે ચરણમાં બંને માત્રા એાછી છે, પણ તાલ બરાબર છે માટે નિર્દોષ છે.

૧૦. ૧૫. આ વાક્ય આગળ મુદ્ગ થાય છે.

૧૦. ૨૩—૨૬. તારાં રસ્તે ચાલવાના અમથી, યાત્રી ગથેલાં, લુલાં, રમણીય અંગને હું ખુબ દાખી દાખીને ચોંપતો, પ્રેમથી, તોપણ તે ચુંથાવાથી કરમાઈ ગયેલી પોયણી જેવાં હીલાં ને શિથિલ લાગતાં, તેનેજ તું મારી છાતિઉપર મુકીને યાત્રી જવાથી ઊંઘી જતી—એ તે કેમ વિચારાય? આ કવિતાથી આગળ બીજી પણ એવીજ આશ છે તે તમામમાં રામે અનુભવેલા વિલાસનું વર્ણન છે. પૂર્વના પ્રીતિસંસ્કાર મનમાં દૃઢ જડાઈ રહેલા તેનું ચિત્ર જોતાં ફરી સ્મરણ થાય છે.

૧૧. ૨. વિરાધ—એ નામનો રાક્ષસ હતો.

૧૧. ૧૦. વૈખાનસ—વાનપ્રસ્થ, વનવાસ કરી રહેનાર (ઋષિ વગેરે.)

૧૧. ૧૨. ૧૩. જો કે એક મુકી સામાથીજ એમને સંતોષ વળતો એવા

ત્યાગી હતા, તોપણ અતિથિપૂજન વગેરે આચરવાથી તે ગૃહસ્થ મનાતા.

૧૧. ૨૪. અહીંથી લક્ષ્મણે જે સહાય કરેલી તે કહી બતાવે છે. લક્ષ્મણ આપણી હરેક રીતે મરણ ઉઠાવી લેતો, તેથી આપણે તો નિરંતર પ્રીતિ વિહાર વિનોદનું સુખજ અનુભવ્યાં કરતાં.
૧૨. ૪—૧૦. એમાં રામ અને સીતાની રાત્રિએ સુવાની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગાલ ઉપર ગાલ સુક્રીને, ધીમેધીમે ધ્વનિ—વાતની હેલિ—રેલ ચલવીને, તે ફેવી રીતે કે ગમે તેમ કાંઈ પેહેલી છેલી વાતના ક્રમનું ટેકાણું મળે નહિ એમ, મોટેથી કાંઈ કાંઈ પણ નજરમાં આવે તેવું એકેક પ્રતિ બોલતાં ને ગેલ કરતાં, અશિથિલ આલિંગનથી—રમત ગમત ક્યૌં જતાં. એમ કરતાં રાતનો એક પોહાર પણ ધ્યારે વીત્યો એની આપણને ખબર પડતી નહિ પણ રાત્રિ પોતે જ જાણે લાંબા લાંબા પોહાર પોહાર સુધી ઉભી રહી રહીને થાકતી હોય, ધ્યારે આમના વિહાર પતી રહે ને હું જાઉં એમ રોકાઈ રહેતી હોય, તેમ કંટાળીને જતી રહેતી—પૂરી થઈ જતી. માણસના હૃદયના ઊંડા અભ્યાસનું ઉદાહરણ આથી વધારે ઊંચું ન હોઈ શકે. નહિ પૂર્વાપર વ. તથા રમત ગમત વ.—એ એ વિચાર કવિની પૂરી પ્રેમાવગાહન આતુરી બતાવે છે. એ એ વાચ્યથી રામસીતાનું પ્રેમમાં એટલું ગરક થઈ જવું, તથા પ્રેમ મિલાય અન્ય રસનું તે વેળે ભાનજ નહિ એવું અંગેઅંગ તેમાં ડુબવું સૂચવે છે.
૧૨. ૧૩. રામના વિયોગનો ત્રાસ સીતાના મનમાં એવો સજ્જડ બેસી ગયો છે કે ચિત્ર જોતાં પણ ચમકે છે. આજ તેની પ્રેમાળ કોમલતા સૂચવે છે.
૧૨. ૨૦. અંતે વ.—સીતાનો વિયોગ, તેપરથી રાવણ સાથે યુદ્ધ વગેરે જે થયું તે વીતિ ગયું, તોય આજ સાહે છે.
૧૨. ૨૩. વિકલ—સર્વ ઇન્દ્રિયોને શિથિલ કરી નાખે તેવું, ગાત્ર ગળાવતું, અને કડણા—દયા—ભર્યું—દયા ઉપજાવતું.
૧૨. ૨૪. દશદ—પત્થર. રાવણે મરીચીને સોનાનો મૃગ કરી નસાડ્યો અને સીતાએ તેના ઉપર મોહ પામી રામને તેની પાછળ મોકલ્યા, તથા, છેવટ સીતાના રક્ષણ માટે મુકેલા લક્ષ્મણને પણ રામની સહાયે જવું પડ્યું, અને રાવણ આવીને સીતાને લેઈ ગયો—એ કથા પ્ર-

સિદ્ધ છે. સ્ત્રીતાના વિયોગથી રામે ઐટલો શોક કર્યો કે જેથી પથરા પણ રડવા લાગ્યા ને વર્જનાં હૈયાં પણ ઐગળવા લાગ્યાં,

૧૩. ૨—૫. વાઘૌધ=વાઘ (આંસુ) નો ઐધ (દગલો); આંસુની ધાર. રામચંદ્રને સ્ત્રીતાનો વિયોગ તાદૃશ જોવાનું યાદ આયો તેથી રોવા લાગ્યા. રામનાં આંસુ ઐટલાં ઉપરાઉપરી પડ્યાં જાય છે કે જાણે માતીની લટ ટુટી હોય ને તેનાં માતી ઐક પછી ઐક પડ્યાં જતાં હોય. નાસા=નાક. અધર=હોઠ. પેટેલાંનો વિયોગ અને તેથી થયેલું દુઃખ, તથા સ્ત્રીતાને વીતેલી પીડા યાદ આવવાથી રામ શોકાતુર થાય છે, શોક હૃદયમાં દાખ્યો રહેતો નથી તેથી અશ્રુ રૂપે બહાર વહી જાય છે. આ જોઈને લક્ષ્મણ આશ્ચર્ય પામી પુછે છે.

૧૩. ૭. તે કાલ—જ્યારે સ્ત્રીતાનો વિયોગ અરુપર થયો હતો ત્યારે. હૃદયમર્મવિષે=હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં, પ્રણ=ચુમકું, આંદી. હૃદયના અતિ ઊંડા અને તેથીજ ઘણા આજા ભાગમાં પડેલું પ્રણ જેમ બાહ્ય કરે ને ઉપાયગ્રાહ્ય થાય નહિ તેમ આ વિયોગ ફરી ફરી અચર્યા કરે છે.

૧૩. ૧૨. સ્ત્રીતા પણ ચિત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિમાં ઐવાં ગરક થઈ ગયાં છે કે રામનો વિલાપ અને વિયોગ આંભળી, જાણે રામ પાસે ન હોય ઐમ ભાન જૂલી ગયાં; ને દુઃખમાત્રજ સ્મૃતિમાં રમી રહેવા લાગ્યું.

૧૩. ૧૫. રાવણ સ્ત્રીતાને હરિને જતો હતો તેને જગ્યાપે રોડ્યો ને યુદ્ધ કર્યું, તથા રાવણે તેને ધાયલ કરી નાંખ્યો ત્યારે પણ તે રામને અપર કેહેવા સુધી જીવ ધારણ કરી રહ્યો ઐવું દશરથરાજની મૈત્રીને લીધે કરેલું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૪. ૨—૫. સ્ત્રીતા કેહે છે કે પમ્પા સરોવર આગળ રામ બહુ રોયા હતા. ત્યારે રામ કેહે છે કે ઐ સરોવર બહુ રમણીય છે; કારણ કે ત્યાં મદકલ (મદથી કલ—મધુર સ્વર કરતાં) મલ્લિકાકૃષ્ણ (જૂરા પગ અને આંચવાળાં ઘોળાં પક્ષી વિશેષ) ઘોળાં કમળના ઉપર ખેંચીને પાંખા ફૂડાવતાં તેથી કમલો ઝુકી રહેતાં; ને ઐ જ્વમિના ભાગ, મારી આંખમાં આંસુ અરી જઈને ફરી ભરાય—તેવા તેવા વખતમાં, જૂરાં કમળથી છવાયલા, મને દેખાતા. ઘોળાં કમળવાળા છતાં પણ જૂરાં કમળથી છવાયલા જણાતા ઐમ કેહેવાથી રામની આંખમાં આંસુનો

પ્રવાહ જરા પણ ખંડિત નહિ થતો એમ સૂચવેલું છે, વળી આંસુ ખરી જઘને ફરી આવે તેવા તેવા વખતમાંજ એ પ્રદેશ દેખાતા, બાકી આંસુ ચાલે ત્યારે તો એટલાં વેહુ કે કાંઈ દેખાવજ નહિ, તેમ એક ટીપુ જમ ને ખીજી આંસુ આવે તે વચ્ચે જે વખત જમ તેમાં પણ આંખ કેવળ ખાલી ન રહેતી, નહિ તો ઘોળાં કમળ તે વેળે તેજ બૂરાં જણાવાને બદલે ઘોળાંજ જણાય; એ વગેરે કહીને પણ રામની આંખમાંથી અત્યંત શોકને લીધે ઝરતો અખંડ અશ્રુપાત સૂચવ્યો છે. ઘોળાં કમળવાળા પ્રદેશ, ઋણઋણીયાં ભરેલી આંખોથી, બૂરા પગવાળાં ઘોળાં પક્ષી તે કમલ ઉપર ખેડેલાં હોવાને લીધે, બૂરાં કમલથી છવાયલા લાગે એ સાધારણ છે.

૧૪. ૧૦—૧૧. દિષ્ટા=પ્રભુકૃપાએ; એ શબ્દ આશિર્વાચક છે; અણ-ચિત્તવેલું કોઈ કાર્ય થાય ત્યારે જેમ આપણે ઇશ્વરકૃપાએ થયું એમ કહીએ છીએ તેવા એ ખોલ છે. અંજના (હનુમાન્તી મા) ના આનંદને વધારનાર=હનુમાન્. વીર્ય=પરાક્રમ. કૃતી=કૃતાર્થ, રામસીતાના સંયોગથી કરીને કૃતાર્થ.

૧૪. ૧૨. તાંડવ—એક પ્રકારનું નૃત્ય; એ નૃત્ય શિતને બહુ પ્રિય ગણાય છે.

૧૪. ૧૯—૨૨. રૌભાગ્યુન વ.—તે આ રૌભ (પર્વત) અગ્નિન જાતનાં કુલથી ગન્ધવાન્—સુગન્ધીવાળો—માલ્યવાન્ નામનો. લક્ષ્મણ સીતાને એ પર્વત ઓળખાવે છે, તેથી પોતાની સ્થિતિ જે સીતાએ વર્ણવી તેનું તેમજ તે સ્થલના અનેક ખીજ પ્રસંગોનું સ્મરણ થઈ રામનું હૃદય ભરાઈ જાય છે; ને એથીજ કરી લક્ષ્મણને કહે છે કે હવે એટલેથીજ ચિત્ર જોવાનું બંધ કર; કેમકે જનકીનો—સીતાનો વિયોગ મારા ઉપર ફરીથી આવ્યો; જે વિયોગ પેહલાં થયો હતો ને તેથી જે દુઃખ થયું હતું તેનું તેજ દુઃખ મને હાલ થવા માંડ્યું. રામના ક્રોધને અને પ્રેમાલ અંતઃકરણની આ પણ નિશાની છે.

૧૫. ૨૩—૨૫. અમથી—ચિત્ર જોવાના તથા વિવિધ પ્રકારની શોક ચિંતાના અમથી. ઇન્દુમણિસ્તજ=ઇન્દુ (ચન્દ્ર) મણિની માલા. એ મણિની પ્રકૃતિ એવી છે કે ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શથી કરીને તેમાંથી પાણી ગળ્યાં જાય છે.

૧૬. ૨—૫. તારા અંગના એક એક સ્પર્શથી કરીને મારી બધી ઇન્દ્રિયો જડ—બાનવિનાની—પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ—થાય છે, અને

મારા હૃદયમાં કોઈ એવો—ન સમજી શકાય એવો—વિકાર પસરી રહે છે, કે તે વિકારને લીધે મારું ચેતન—ચેતન્ય—આત્મા—ભ્રમી જાય છે—બેભાન થઈ જાય છે, અને તેને તેજ વેળે પાછું પ્રકટ-આનંદમાં ગરક-થઈ રહે છે, તારી પ્રીતિના રસનું જ ભાન થયાં જાય છે, તેથી મારાથી સમજાવું નથી કે હું ઊંઘું છું તેથી મારું ચેતન બેભાન થાય છે અથવા જાગું છું તેથી આનંદમાં લેહેરાય છે, અથવા સુખમાં પડ્યાથી આનંદ છે, કે દુઃખમાં પડ્યાથી ભાન બુલે છે, અથવા એવી વિપરીત અવસ્થાઓ થયાં જાય છે ત્યારે શું હું કોઈ જાતના નશામાં છું કે એવું થાય છે, અથવા શું મને વિષ ચઢી ગયું છે કે હું આસ્તે આસ્તે જ્યમ વિષ વિશેષ વ્યાપ્તું જાય તેમ તેમ ભાન બુલતો બુલતો છેકજ ભુલી બેભાન થઈ જેમ વિષમાં કૂંટા ધમધોર ઝણઝણાટ રહે છે તેમ પ્રેમાનંદમાં જ લીન બની જઈ છું? આવી પ્રેમવૃત્તિને ઘટતો જ સીતાનો જવાબ પણ છે.

૧૬. ૧૧. રસાયણથી કરીને જેમ શરીરના સર્વ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ આ વચનરૂપી રસાયણથી પ્રેમવૃત્તિથી હલટા તમામ ચિત્તવિકાર નિવૃત્તિ પામે છે, પ્રેમ માત્રજ તેમાં છવાઈ રહે છે. અંતઃકરણ પ્રેમમય થવું એજ તેની નીરોગી અવસ્થા છે.

૧૬. ૧૯. ૨૦. વ્રત—એકપત્નીવ્રત. ઉપધાન—તકીયો, ઉશીકું.

૧૬. ૨૮. એનું સીતાનું શું શું વહાલું નથી? બધું છે. ધરની એ લક્ષ્મી છે, આંખનું અમૃતાંજન છે, શરીરને એનો સ્પર્શ અંદન છે, કંઈને એનો બાહુ માતીની માલા જેવો છે, એમ એનાં સૌભાગ્ય, દર્શન, સ્પર્શ, બાહુ સર્વ વહાલું છે; વહાલો નથી માત્ર એનો વિશેષ, જો તે અસહ—ન ખમાય એવો કહણ ન નિવજતો હોત તો એના સંબંધની સર્વે જાણશ વહાલી છે એમ ગણાત, એટલી સીતા પ્રિય છે.

૧૭. ૨૬. આ કેકાણે સીતાની અશુભ વાત કેહેવા મોટે દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે તે જોવા જેવું છે. રામ જે વેળે સીતાના પૂર્ણ પ્રેમમાં જ ગળી ગયા છે, તેજ વખતે દુર્મુખ આવીને એથી કેવલ અવળી વાત કેહે છે. તથાપિ પણ રામજેવા પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાજાની દૃઢતા ડગતી નથી અને આટલો ગાઢ પ્રેમ પણ સીતાને વનવાસ મોકલવાનો વિચાર અટકાવી શકતો નથી!

૧૮. ૪. આમ, આમ, મતલબ કે સીતા રાક્ષસને ઘેર રહી ત્યાં એનું સતી-વ્રત સંચલાવું નથી.

૧૮. ૫. વાગ્યજ્ઞ=વાણીરૂપી વજ્ઞ.

૧૮. ૧૧. અદ્ભુત.—અભિવડે શુદ્ધિ કરાવેલી એવા અદ્ભુત.

૧૮. ૧૩. મત્તધાન.—હડકાથેલા કુતરાના ઝેરની પોંડે બધે (પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ) પસરી ગયું. એ વાત સર્વ હામ આપી ગઈ.

૧૮. ૨૦. દશરથરાજા રામને વનવાસ મોકલ્યા પછી થોડે દિવસે એના એજ દુઃખથી મરણ પામ્યા હતા એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. મને અને પોતાના પ્રાણને બંનેને તજીને પણ જે વ્રત પિતાએ પાળ્યું છે, તે મારે પાળવું જોઈએ. મને અને પ્રાણને સાથેજ તજ્યા એમ કહેવાથી રામ ઉપર દશરથની અતિશય પ્રીતિ જણાય છે.

૧૮. ૨૭. સ્વજન્મમાનુગ્રહ પવિત્ર વસુન્ધરે—સ્વજન્મ (ના) અનુગ્રહ (થી) પવિત્ર (પવિત્ર કરી છે) વસુન્ધરા (પૃથ્વી) જોણે એવી. જોણે સીતા-એ પૃથ્વીમાંથી જન્મ લીધો એજ તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેમ છે એવી સીતા પવિત્ર છે.

૧૯. ૫—૬. અપુણ્ય—અપવિત્ર; રાક્ષસને ઘેર રહ્યાના દૂષણને અપવિત્ર અપવાદ. તારાવિના હું જીવી શકું તેમ નથી તેથી તું જીવે છે તોજ આ જગત્ ધણીઆણું છે, એમ આપ્યા જગતને તું ધણીઆણું કરનારી છતાં પણ પોતે નહિ ધણીઆણી છે, હું—રામ—પ્રજાની મરજી મુજબ ચાલનાર છું તેથી તારૂં રક્ષણ કરી શકતો નથી, મારે તું ધણીવગરની આમ પીડાય છે.

૧૯. ૮. આમ, આમ, મતલબ કે સીતાને વનમાં મુકી આવો.

૨૦. ૮. તું આમ ઊંઘી ગયેલી છે, આટલી મને વહાલી છે, વળી ગર્ભથી દુઃખી છે, એવીને પણ તજવાને હું તૈયાર થયો છું એ મારૂં કર્મ અપૂર્વ—આગળ કોઈએ ન કરેલું એવું—ઘાતકી, નીચ, પાપી છે, મારેજ હું ચાંડાલ છું. હું મુઘે—એમ કહીને સીતાની કેવલ પ્રેમમય વૃત્તિ, તથા રામ તેને તજી દેશે એવી લેશ પણ શંકાનો અભાવ, અને વિષવૃક્ષને ચંદનવૃક્ષ જાણીને વળગી રહી છે એવું તેનું આણુજાણુપણું, સૂચવેલાં છે.

૨૧. ૨. ૫. રામ નીચ અને પાપી કેમ યર્ષ ગયા છે તેનું આ શ્લોકમાં વિશેષ કારણ છે. જે વિદ્યાસથી ઊધે છે તેને કપટથી તજવાથી વિદ્યાસઘાત, ગૃહિણી જે ગૃહની શોભા છે તેને તજવાથી અધર્મ અને સાહસ, કંઠિત એટલે પરિપૂર્ણ થયેલો જેનો ગર્ભ સ્વપ્નના વિ-

કારથી ધૂળ રહેલો છે ને તેથી જે બહુ મન્દ થઇ ગયેલી છે તેને વાઘ વડે ઇત્યાદિક પ્રાણીને (વનવાસ કાઢવાથી) બલિ, ભોગ, આપવાથી રાક્ષસી વૃત્તિ, એવાં વિવિધ પાપ રામને માથે લાગવાથી આગળનો ૫૩ માં શ્લોક સાર્યક થયો.

૨૧. ૧૫. લવણ—એક રાક્ષસ હતો; તે ઋષિઓના યજ્ઞમાં ભંગાણુ પાડતો.

૨૧. ૨૦. આ વાક્ય આગળ સૂક્લ થાય છે.

૨૨. ૧. મારા આત્માનું ભાન,—આ વાક્યથી સ્ત્રીતાનો અગાધ પ્રેમ જણાય છે. રામની સમક્ષ પ્રેમવિના ખીજા ભાવનું જો ભાન રહેશે તો ખીજુશ, અર્થાત્ ખીજું ભાન રહેનારજ નથી.

અંક ૨ જો.

૨૩. ૨. તપોધના—તપ એજ છે ધન જેનું તે તપોધન, તેનું સ્ત્રીલિંગ તપોધના.

૨૩. ૪. અર્ધ્ય—પૂજનિ સામગ્રિ, જલ, ચંદન ને પુષ્પ ફાંદા પૂજ્યને ભેગાં કરી ચઢાવીએ છીએ તે.

૨૩. ૯. અશન—ભોજન, ખાવાનું.

૨૩. ૧૦. ફલ, મૂલ એ વગેરે જે જે કાંઈ તમારા તપ સારું થાય ભોજન હાય તે બધું પારકું છે એમ ગણી આપેતોજ લેવું એવી વાટ જોવી નહિ, બધું તમારું જ છે, યથેચ્છાએ તેનો ઉપભોગ કરવો.

૨૩. ૧૫—૧૮. આથી ઉલટો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ પા. ૯. બધાં ને દેખાડી વગેરે.

૨૩. ૨૬. ઉદ્ગ્રીયવેત્તા—ઉદ્ગ્રીય એવો સામવેદનો એક વિભાગ છે, તેને ભણનારા, અર્થાત્ તે ભણાવનારા.

૨૪. ૩. બ્રહ્મવાદી પ્રાચેતસ—વેદાન્તમાં વર્ણવેલા પરમાત્મા—બ્રહ્મ—નો ઉપદેશ કરનાર તે બ્રહ્મવાદી; પ્રચેતસ નામના બ્રહ્મપતિના પુત્ર તે પ્રાચેતસ—વાલ્મીકિ. બ્રહ્મપારાયણાર્થે—વેદ, વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા માટે.

૨૪. ૨૧. સૂડાકરણ સંસ્કાર—ત્રિજ વર્ષે એ સંસ્કાર કરવાનો કહ્યો છે; સૂડા એટલે શિખા, તે કરવાનો—રાખવાનો—સંસ્કાર. પોતાના

કુલના રિવાજ પ્રમાણે એક, ત્રણ, કે પાંચ લટ રાખીને ખાકીનું માથું મુડી નાંખે છે. રધુ કુલમાં પાંચ શિખા રાખવાનો રિવાજ હતો. જીએમ્સ શ્લોક ૨ પાને ૭૬ મે.

૧૪. ૨૩. ગર્ભાધાન.—એ પણ ૧૬ સંસ્કારમાંનો એક છે. જ્યારે ગર્ભ ફરકે છે ત્યારે એ સંસ્કાર થાય છે, ત્યારથી માંડીને ૧૧ મે વર્ષે ઉપનયન (જનોઈ દેવાનો, મૌનજનો) સંસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રનો નિયમ છે. આ બાલકો બ્રાહ્મણનાં નહતાં માટે ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન કર્યું. ઉપનયન થયા મિત્રાય ઋક્, યજુષ્, ને સામ એ ત્રણ વેદ ભણાવાય નહિ માટે પછીથી ભણાવ્યા છે.

૨૫. ૧૫—૧૬. હે નિષાદ ! પારધી ! તું કદાપિ પણ પ્રતિજ્ઞા—નિરાંત, સુખ—મા પામતો, પામીશ નહિ; કેમ કે આ ક્રૌંચ પક્ષીનું જોડું જે કામથી, રતિથી, મોહિત—ગાંડું થઇ રહેલું, પ્રેમમગ્ન થઇ રહેલું હતું તેમાંના એકને તે અકાગણ મારીને ખીજીને વિશેષ પાડ્યો. આ શ્લોક રામાયણમાં પણ આવે છે; ને એના એજ શ્લોકનો અર્થ રાવણ તથા રામને પણ લગાડી શકાય છે. કેહેવાય છે કે આ શ્લોક એકદમ અકસ્માતજ વાદ્દમીકિતા મોંમાંથી નીકળી ગયો તે પહેલાં તેને કવિતા રચતાં આવડતી નહતી. એ શ્લોક બોલ્યા પછી કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (પદ્મચોનિ) બ્રહ્મા વાદ્દમીકિ પાસે પ્રકટ થયા વગેરે વૃત્તાન્ત જીએમ્સ લીટી ૧૯—૨૬.

૨૫. ૨૨. માનના આર્પ ચક્ષુની જ્યોતિ—અધિઓનું તે આર્પ, જીનુ. વાદ્દમીકિ અંધ હતા માટે એવો આશિર્વાદ કહ્યો છે કે તમારા માનનાં ધૃક્ ચક્ષુની જ્યોતિ વ.

૨૫. ૨૪. ૨૫. શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ—વેદાન્તસાર નામના ગ્રંથમાં વિવર્તનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે ॥ વસ્તુનઃસ્વરૂપાપરિણામેનસ્વરૂપાંતરેણમિથ્યાપ્રતીતિઃ ॥ મૂલ વસ્તુ બ્રહ્મ તે પોતાનું રૂપ તજ્યાવિના ઓછી રીતે અન્યરૂપે ભાસે તેનું નામ વિવર્તભાવ; જેમ દોરડું પોતાનું રૂપ તજ્યાવિના ઓછીજ રીતે કોઇને સર્પ જેવું ભાસે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ વિવર્તભાવવડે કરીને જગત્ની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે, અહીંયાં શબ્દને બ્રહ્મ માન્યો છે, તો શબ્દબ્રહ્મ તે એકજ તેનામાં વિવર્તભાવે કરીને પુરાણ, ભાગવત, કાવ્ય વગેરે ભાસ માત્ર થાય; તેવા વિવર્ત ભાસમાં અદ્વાપિ બગી

રામાયણુ એવો ભાસ થયેલો નહિ, તેથી શબ્દપ્રજ્ઞના પ્રથમજ વિવર્ત રૂપ રામાયણુ એમ લખ્યું છે.

૧૬. ૧. રામાયણુ જેવા પ્રેમમય દૃઢ વ્રતના ઇતિહાસથી સંસારને અરેખર શોભા મળશે. વનદેવતા આ પ્રમાણે માત્ર અભિપ્રાયજ્ઞ દર્શાવે છે, એ બોલવાને આત્રેયીનું જે બોલવું થાય છે તેની સાથે સંબંધ નથી.

૨૭. ૧૪. એવો પ્રમ કરવાનું કારણ એટલું જ કે અધમેધ યમ કરવા માટે પત્નીની જરૂર છે.

૨૭. ૨૦—૨૧. લોકમાત્રજ છે પ્રિય જેને એવા મહાત્માઓનાં ચિત્ત કળી શકાતાં નથી; તે વજ્રથી પણ વધારે કઠણ છે—સીતાને વનવાસ કાઢી એવાં દયાહીન છે; અને કુલથી પણ વધારે ક્રોધલ છે,—સીતાના વિશોગથી પીડાઈને તેની સૂચ્યમય મૂર્તિ બનાવી એવાં કઠણ બની છે.

૨૭. ૨૨. મેલ્યાધ—અધમેધ યમમાં હામવાનો ઘોડો.

૨૭. ૨૫. ચતુરંગ.—હસ્તિ, અધ, રથ, અને પાલા એવાં ચાર અંગની સેના.

૨૯. ૬—૭. રામનો હાથ શુદ્રમુનિને મારતાં અટકી જાય છે ત્યારે કહે છે કે તું શા માટે અટકે છે, દયાથી અટકતો હોય તો તે દયા તો તારામાં હોયજ નહિ, કેમકે પ્રાણપ્રિય સીતાને વનવાસ કાઢી શક્યો, ને તેપણુ વળી ગર્ભના અમથી ક્ષીણ થયેલી તે વેળે એવા નિર્દય રામનું તું અંગ છે.

૨૯. ૧૪. શ્રેય—કલ્યાણ, મોક્ષ.

૨૯. ૨૧. તેજસપ્રજ્ઞલોકે—જે પ્રજ્ઞલોક આ મર્ત્યલોકની પેઠે પંચબૂતના બનેલા નથી પણ માત્ર તેજોમયજ છે, ત્યાં.

૩૦. ૧૬. રાવણુનો દૂત અરુણુ કરીને હતો તેને ત્રણ શિર, માથાં હતાં.

૩૦. ૨૫. પ્રોત્યંડ સત્ત્વ સ્વને—સત્ત્વ એટલે પ્રાણી, બાહ્યાદિક અરુણજન્મના પ્રોત્યંડ, અતિ ઉગ્ર, સ્વત—શબ્દથી કરીને.

૩૧. ૨. પ્રતિસૂર્યક—પક્ષી વિશેષ છે. એ પક્ષી અજગરનો પરસેવો પિંચે છે એમ કહીને અજગરની સ્થૂલતા, એ પ્રદેશની ઉષ્ણતા, અને જલની દુર્લભતા સૂચ્યાં છે.

૩૧. ૧૦. મધુગન્ધિ—વૃક્ષોના મધુની વાસથી મુગન્ધિમાત્ર થઈ રહેલાં.

૩૧. ૧૨—૧૩. આ શ્લોક તથા આગળના શ્લોકથી રામ સીતાના અન્યોન્ય પ્રેમનું આગાધપણું સૂચ્યું છે. કાંઈપણ—બાહ્યોપચાર—ઉપકાર—ન

કરે તોયે માત્ર દષ્ટદષ્ટ માળ્યાથીજ પ્રેમે પાવેલાં જનો સુખ માને છે, ને તેથીજ સીતા, તમારી માયે હું વનમાં આરીશ ને રહીશ, એટલું માનીનેજ રાજી થતી. જે જેના મનમાં વસે છે તે તેના મનમાં કાંઈ —હજારો પ્રેમ વિનોદ વિલાસ વિચારથી વીંટાયલું કાંઈક, કહી ન શકાય—પણ અનુભવથીજ સમજાય એવું છે.

૩૧. ૨૧. વાતીર—એક જાતની વેલ થાય છે.

૩૨. ૧-૨. શક્તી અથવા સક્ષી એ વૃક્ષની જાતિ છે. એનો એ શ્લોક માલતીમાધવ પા. ૧૨૦ મે જુઓ.

૩૨. ૮-૧૧. તેજ વન મેં આજ ફરીથી દીધું, જ્યાં પેહેલાં દીર્ઘકાલસુધી વસતાં એમે (રામ સીતા) સ્વધર્મ—પિતાની વનવાસ જાઓ એવી આમા પાલવાનો ધર્મ—ઝાલીને, આરણ્યકવ્રતી, અરણ્યમાં વસનાર વાનપ્રસ્થનું વ્રત પાલતાં. તેમજ અન્થોન્થની માયે સંસારના સાર-રૂપી રસ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ચલાવતાં.

૩૨. ૧૪. કડાણામય ઉલ્લાસ—અસલનાં સ્થલો જોવાથી ઉલ્લાસ, એને સીતા હાલ સમીપ ન હોવાથી કડાણા—દયા—શોક.

૩૨. ૨૪ મિત્ર—જટાણુષ્—તેના વિચોગથી—તે હાલ ત્યાં ન હોવાથી.

૩૨. ૨૬. ગૃધ્રરાજ—ગૃધ્રનો રાજા—જટાણુષ્.

૩૩. ૨. શ્યામતરૂશ્રીભાસ—તરૂશ્રી—વૃક્ષની શાખા—લક્ષ્મી—તેનો શ્યામ ભાસ—શ્યામ પ્રતિબિંબ.

૩૩. ૧૧-૧૪. મારો શોક નવોજ હોય—હવણુંજ થયો હોય એવો વધીને મને પ્રમથી—બહુ મધી, નાંખે છે. તે શોક હૃદયમાં કેવો સંતાપ રહ્યો હતો કે કાંઈ વિષવિકાર અંગમાં પેડો હોય પણ જોર ન કરતો હોય તેવો, અથવા એક કાંટો વગર હાલવે લાગી રહ્યો હોય તેવો અથવા સર્વ રક્તાદિક ઢાંકી દેઈને હૃદયતા છેક ઊંડા મર્મમાં એક વ્રણ—ચાંદી—ગંદાઈ ગઈ હોય તેથી પીડા ન કરતો હોય તેવો. એ ગુપ્ત શોક, જેમ વિષનું જોર થવાથી વિષ ચરીવળે છે, અથવા હલાવ્યાથી કાંટો ખટકે છે, અથવા ઘણું રક્તાદિક ભિયું થવાથી ગાંઠ ફુટે છે ને પીડા કરે છે, તેમ હાલ આ પૂર્વના પરિમિત પ્રદેશ જોવાથી ચઢી વાગ્યો છે ને દમે છે.

૩૩. ૨૭. તેની—સીતાની. તે દિન—વનવાસમાં રહ્યાં હતાં તે દિન.

૩૩. ૨૮. જે પંચવટી સંખંધીની વાત ધરમાં—અચોદ્યામાં—વનમાંથી

પાછાં આવ્યા પછીથી અમે જ્યારે ત્યારે ફરી ફરી કરી કરીને વખત ગાળતાં, એટલા અમને એ પંચવટીના વિહાર યાદ આવ્યાં કરતા ને તેમના સ્મરણથીજ સુખ મળતું, એમ વનવાસના દુઃખને પ્રસંગે પણ જે પંચવટી અમને કેવળ સુખકર થઈ હતી તેને વ.

૩૪. ૨. કેમ જોઈ શકશે?—નહિજ જોઈ શકે, કેમકે સીતા, જેને લીધે પંચવટી સુખકર નીવડેલી તે સાથે નથી, અર્થાત્ પંચવટીનું કેવલ દુઃખ કરવાપણુંજ હાલ તો રહેલું છે. અથવા જેમાં એટલું એટલું સુખ લીધેલું એવી પંચવટીને છોડી પણ કેમ જવાય? નજ જવાય.

૩૪. ૧૮. ધન-ધાડ-કુંજ—વૃક્ષઘટામાં ધુધુકાર ગુંજ કરતો ધુવડના ટોળાનો પરિવાર વસે છે; વૃક્ષોની કુંજો એટલી ધાડ કે દિવસે પણ રાત્રીનો આભાસ થવાથી તે ધૂવડો ધુધુકાર કરવા માંડે છે ને તેથીજ, કીચક વૃક્ષના ગાળાને ગુચ્છ જેમાં કાગડા રહે છે તે કંપવા માંડે છે.

૩૪. ૨૭. ફણિધર—સાપ.

અંક ૩ જો.

૩૬. ૮. પુટપાક—જે ફાડીયાની વચમાં કાંઈ ધાતુ વગેરે મુકી તેને કપડાંજાંલુ કરી દેવતામાં જાડું ભારવામાં આવે છે, એવા સંપુટનું નામ, પુટ, ને તેમાં જેમ સીજાઈ, સીજાઈ ને ધાતુ રંધાતી જાય, પણ બહાર અબ્બર ન પડે, એ પાક. રામનો કૃણારસ—વિરહવ્યાધિ—આ પુટ પાક જોવા છે. પુટને વિષે જેમ જાડી રહીને શાન્ત —બહારથી શાન્ત જણાય એમ—અંતરમાં ગૂઢ રીતે ધાતુ રંધાય છે તેમ રામનો કૃણારસ પણ એમનું કાળજીનું અંતઃકી શેષમાં જાય છે.

૩૬. ૨૧. વીચી—માભ, કલ્પોલ.

૩૬. ૨૨. પદ્મકિંજલક ગંધે—પદ્મ—કમલ—નાં કિંજલક—કેશર—ની ગંધથી.

૩૬. ૨૩. મોહુ મોહુ—જ્યારે જ્યારે વિપ્રલંભનું દુઃખ ન વેઠાવાથી રામ મૂર્છાવશ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે.

૩૭. ૧૩. સરયુ—અશોકના પાસે નદી છે.

૩૭. ૨૫. પ્રસવિતા—જન્મ આપનારા, મૂળ પુરુષ.

૩૮. ૧. -૬૬—ધરે, (પાણીનો).

૩૮. ૮—૧૧. જેનું મુખ વિરહવ્યથાના દુઃખથી શ્રીકા અને કુબલા કપો-

લથી પણ સહજ રમણીયતાને લીધે દીપી રહેલું છે, જેના માથા ઉપરથી બરાબર સમાધાવિનાના છુટા કેથ કુલી રહ્યા છે, એવી વિપ્રલંબજન્ય કંટાણામય સ્થિતિમાં હોવાથી, શરીરી—યથેલી—શરીર ધારણ કરી ઉભેલી,—વિરહસ્થિત જેવી દીસતી, કંટણારસનીજ મૂર્તિ જેવી, આ સીતા વનમાં આવે છે.

૩૮. ૨૨. ખંડ—કડકો, વિભાગ. એનાં અંગનો, એક ભાગ પણ અભંગ —વિરહસ્થિતી પીડાયા વિના—આખો, ટાર, નથી.

૩૯. ૧૦. શલ્લકીપત્રવેલું—કરિશિશુ. શલ્લકીનાં પત્ર ખાવાને ધણું આતુર જેને શલ્લકીપત્ર ધણું ભાવતાં એવું. દેવીએ—સીતાદેવીએ. રાણીને દેવી એવા માનભર્યા નામથી બોલાવવાનો અસલ રીવાજ હતો.

૩૯. ૧૬. પુત્રક—માની લીધેલો પુત્ર.

૪૦. ૧૮—૨૦. આ શ્લોકમાં અનુસ્મૃતિ અવસ્થાનું વર્ણન છે. અ. ભિલાષ અને ચિંતન એ રામના વ્યાપી રહેલા પ્રેમમાં હોય નહિ મોટે અનુસ્મૃતિથી કવિએ શુર કર્યું છે. સર્વ પ્રકરણના નાના વિધ ભાવ આ આખા અંકમાં ઉન્માદાવધિ આવશે. દશા. એના વ્યાખ્યાન મોટે જુએ માલતીમાધવ પૃ. ૧૩. ટીકા ૧.

૪૧. ૪—૫. આ હૃદયમાં છુપાઈ રહેલો દુઃખામિ આજ આ પ્રિયા સાથે રહી પરિચિત થયેલાં સ્થલ જોવાથી ઘણો ઉત્ર થઈ સળગી ઉઠનાર છે, તેનું પ્રથમ ચિન્હ એ થાય છે કે જેમ ધુંધવાઈ રહેલા અમિ-માંથી ભડકો થતા પેહેલાં ધૂણીના ગોટે ગોટા (રાશિ=દગલા) ઉડવા માંડે છે, તેમ આ દુઃખામિની ધૂણીરૂપ મોહ-મૂર્છા-મને વીઠી વળવા મંડ્યો છે.

૪૧. ૧૮—૧૯. ત્રિલોકના—સર્વ ભુવનના—પતિને પુંજ જીવાડ, ખીજથી એ જીવનાર નથી. ત્રણ લોકના નાય છતાં પણ તારા કરસ્પર્શ ઉપરજ—તારા પ્રેમ ઉપરજ—એમનું જીવિત ટકી રહ્યું છે. એટલા મોટે જે કર ઉપર આ જન—રામ—અંધાયલા છે—જે કર આધીન એમનું જીવિત છે—તેજ કરનો સ્પર્શ એમને ઘણો પ્રિય—સુખકર—જીવાડનાર છે. તત્રૈવનિયતોભવઃ એ પાઠ અનુચિત જણાયાથી યત્રૈવનિરતોજનઃ એ પાઠનો અંગીકાર કર્યો છે.

૪૨. ૨—૫. હરિચંદન—હરિચંદન એ એક દેવતાનું નામ છે. ધન્દુ-કરંદલ—ધન્દુ, અન્દ્ર—ના કર—કિરણ—નું કંદલ—સમૂહ. પરિ-

તર્પણાર્થે—સંતોષવા માટે, ઠાઠો પાડવાને. સંજીવનૌષધિરસે—
સંજીવન કરનારી ઔષધિના રસથી.

૪૨. ૧. ૯. આ સ્પર્શ મને પેહુલેથી પરિમિત છે, મેં એ સ્પર્શનું સુખ બહુ
બહુ વાર અનુભવેલું છે, એજ મારું જીવન છે, એજ મારા મ-
નને ગાંડુ બનાવી દેનાર, પ્રેમનશો પાનાર છે, જેનાવડે કરીને વિરહ
બ્યાનાના સંતાપથી થયેલી મૂર્છા નિવૃત્ત થઇ, અને તેને બદલે આ-
નંદ—પ્રેમ હર્ષ-થી થતી જડતા—એભાન, મૂર્છા—મને ફરીથી થઇ.

૪૨. ૨૪. આ વૃત્તાન્ત—સીતાને વનવાસ કાઢવા રૂપી વૃત્તાન્ત.

૪૩. ૯—૧૦. આશા તજીને—ફરીથી હવે સંયોગ થનારજ નથી, રામ મને
કદાપિ પાછી યોલાવનાર નથી એમ નિરાશ થઇને. તજવાયકી—
કારણવિના તજવાથી રાપ ભર્યું. દીર્ઘકાલના ક્રોધવાર નહિ મટે
એમ માનેલા વિયોગમાં એકાએક મળવું થયાથી આશ્ચર્ય અને
હર્ષવડે જડ.

૪૫. ૨—૫. બિમ્બકળિસમાબ્જાલદંતાંકુરેથી—બિમ્બ (મૃણાલ, કમલદંડ)
ઉપરની કલિ જેવા દાંતના નાના અંકુરેથી. બાલઅંકુર એમ
કહીને દંતાંકુરની મૃદુતા, સ્નિગ્ધતાદિ સ્વચ્ચાં છે. તે કાને આ-
બૂધણુ મોટે લવલીપત્રો લટકાવેલાં તેને એણે ખાવામાર્ગ તાણી
લીધાં; એવો તે દિવસે (આપણે વનમાં રહેતાં ત્યારે) બાલક અને
કાચી સમજનો લાડકો હતો, તે આજ મોટા મદોન-મત હાથીને
પણ જીવનારો થઇને, યુવાવસ્થાને ઉચિત જે પ્રિયાના સમાગમનું
અવર્ણ્ય સુખ તે તારો પુત્ર ભોગવે છે.

૪૫. ૧૧—૧૫. આ શ્લોકની મતલબ નકારયુક્ત રૂપમાં, ઠપકા તરીકે માલતી
માધવ અંક ૯, પાને ૧૩૧ મે જીએ.

૪૫. ૨૫. કાકશિખંડ—બાબરી. સુખ પુંડરીક—સુખરૂપી ધવલ કમલ.

૪૫. ૨૬. પ્રસાદ—કૃપા.

૪૬. ૫. છોકરાં થયાં એ સ્નેહની છેલી સીમા છે. પરા—મોટી, છેલી, દૂરની
—કાશી—સીમા, હદ.

૪૬. ૮—૯. બન્ને, સ્ત્રીપુરુષ અન્યોન્ય સાથે અસાધારણ સ્નેહ રાખે તેથી
કરીને અંતઃકરણના તત્વની—અંતઃકરણના ઊંડામાં ઊંડા મર્મની,
છોકરાં રૂપી આનંદની એકજ ગાંઠ કદાપિ ન છુટે એવી બંધાય છે.
અર્થાત્ દંપતીના અન્યોન્ય પ્રેમનું મધ્યબિન્દુ અપત્યજ છે, તે
થવાથીજ બન્નેનો પ્રેમ સફળ થઇ વિશેષ દૃઢ અને આનંદકારક થાય છે.

૪૬. ૧૪—૧૫. તે આ—પેહુલાં અમે જોયેલા, ઉછેરેલા. મદતાણડવ વ.—
મદથી—હર્ષથી કરેલા નૃત્યરૂપી ઉત્સવ પુરે થતાં, ગજવે, ઐટલે
ચબ્દ કરીને પોતે તથા પોતાની પ્રિયા અને ગજવી મુકે.

૪૬. ૨૦. સ્મરણુજ—તારું સ્મરણુ, તારા નૃત્યનું સ્મરણુ, મારા મિત્રમાં
ધોળાય છે.

૪૬. ૨૧. તે સમય—અમારી પાસે તારા નૃત્યનો સમય.

૪૬. ૨૩. નયનમંડલ—આખી આંખ. સ્ત્રીતાની આખીએ આંખ જ્યાં
જ્યાં તું નાચતો નાચતો જાય ત્યાં ત્યાં ફરે, ને હર્ષથી મલકાતી
જાય, તેમજ તને ઉત્તેજન આપતાં અથવા મને તારા તરફ જોવાનો
આણુઆરો કરતાં હર્ષથી ધોળાવા માંડે.

૪૭. ૨. વલ્લભ—પ્રેમાલ, મારા પ્રેમમય મનથી મારા પુત્રસમાન તું ને તારું
નૃત્ય અને વિચરતાં નથી.

૪૮. ૨—૫. જ્યારે જ્યારે તને ઇચ્છા થતી ત્યારે ત્યારે તું નિત્યે રામને
નિહાળી શકતી, તોપણ પ્રયેકવાર તને એમનાં શ્યામ કમલના પત્ર
જેવાં ચોકળા અંગેમાં નવી નવી ખુખી જણાયાં જતી; તેના તેજ
રામ આજે અંગે વિકલ—ગતિહીન, દીન—વિરહવ્યથાથી શ્રીકા ને
દુખળા થઇ ગયા છે, અને જો કે એમનું શરીર એટલું બદલાઈ
ગયું છે કે એ એના એ હોય કે નહિ તેની ખાત્રી સહજ થઇ આ-
વતી નથી, તો પણ નજરને રીઝવે છે એવા રમણીય છે. તું નિત્ય
જોતી તથાપિ પણ ખુખી જણાયાં જતી એવો તારો પ્રેમ હતો, ત્યારે
તું આજ આવી દુઃખી દશામાં આવી પડેલા રામ તરફ કેમ જોતી
નથી? અથવા, જેને તું નિરંતર જોતી તોપણ તને ખુખીઓ
જડ્યાંજ જતી, તેને આજ આવી દુર્દશામાં જોઇશ તો તારા મનને
કેવા કેવાએ વિકાર થશે, તને રામનામાં બહુ જોવાનું મળશે,
એમ છે ત્યારે કેમ જોતી નથી?

૪૮. ૧૫—૧૮. પૂર વ.—અશ્વની ધાર એટલી પડે છે કે જાણે પૂર પેહુલા
લાગ્યું. હર્ષશોકે—પ્રિયને નિહાળ્યાના આનંદનો હર્ષ અને એમની
પાડિત દશા જોયાનો શોક, તેથી. દર્શનની અત્યંત ઉત્કંઠાથી નયન
લાંબાં થયેલાં એટલે કાળી કીકી દબાઈ ગયેલી તેથી કુવલ ધાલી
એવું વિશેષણ છે. કુન્ધકુલ્યાસી—કુન્ધ—કુન્ધ—ની કુલ્યા—નદી
—ના જેવી. પ્રિયપતિને તારી દષ્ટી નયરાવે છે એમ કહીને સ્ત્રીતાની

રામને મોઠે અત્યંત ઉલ્લંઘા અને તેમના દુઃખથી દુઃખ સૂચવ્યાંછે.
એવીજ મતલબનો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ અંક ૩, પાને ૫૩
મે શ્લોક ૧૬.

૪૮. ૨૧. વિક્રમકમલા વ.—ખીલેલા પ્રકૃત્ત કમલના પરાગની મુગંધીથી.
વનાનિલ—વનના (કુસુમાદિકની મુવાસથી પૂર્ણ) અનિલ—વાયુ.

૪૯. ૨—૫. ૬૪૬—૫૨૪. પ્રથમ બે પંક્તિમાં યથાસંખ્યાલંકાર છે.
મૈથિલી=મિથિલાના રાજની પુત્રી, સીતા.

૪૯. ૬. સૌમિત્રી—સુમિત્રાના પુત્ર સૌમિત્રી—લક્ષ્મણ.

૪૯. ૨૦. તેનેજ—પછી વાસન્તી એમ કહેવા ધ્વજ્જતા હતા કે તેનેજ તમે
તજ દીધી; પણ તેમ વાક્ય પુરૂ ન કરતાં એમ ખોલી ગઈ કે, શાન્ત,
અહિંથા ચુપજ રહું, વધારે ખોલવાની શી જરૂર છે ? રામ, જે કહે-
વાનું છે તે સમજી ગયા છે.

૫૦. ૨. જે કાંઈ કારણ હોય તે એજ જાણતા હશે, હું તો જાણતો નથી,
એમણે પોતાના અવિચારથી કાંઈ કારણ ઉભું કર્યું હશે, એ ઠપકો.

૫૦. ૪—૫. લોકોમાં અપયશ ન કહેવાય મોઠે સીતાને કાઢી મુકી એવી રા-
મની મતલબ સમજીને વાસન્તી કહે છે કે હું નિર્દય ! જો તને યશ
વહાલો હોય, તો સીતાને વનવાસ કાઢી—પોતાની જીવરૂપ અર્ધા-
ગનાને અકારણ દુઃખી કરી—એથી ખીજો મોર અપયશ કેવો હોય ?

૫૦. ૭. સીતા વનમાં મરણ પામી હશે એ મારાથી તો ખોલી શકાવું કે
વિચારી પણ શકાવું નથી, પણ તમે કઠોર, નિર્દય, છો તેથી કહી
શકશો, મોઠે કહેા.

૫૦. ૧૩—૧૬. પ્રથમ બે પંક્તિ, “તેની” એના વિશેષણ રૂપ છે. ને ત્રીજી
લીટી “વેલ” નું વિશેષણ છે. ત્રસ્તખાલ વ.—ભયથી ભડકી
રહેલા નાના મૃગલા જેવી.

૫૧. ૨—૫. જગત્ની યથાધર્મ પ્રતિપાલના કરવાની ચિન્તા તો રામને છેજ,
ને તેમાં વળી કુસુમને—કુલને—જેમ ધમકતો તાપ મુકવી—કર-
માવી નાંખે છે, તેમ સીતાના વિયોગના શોકરૂપી અભિની આગથી
જીવ પણ કરમાયાં જાય છે; એટલા એટલા દુઃખનું નિવારણ
કદાપિ વિલાપ કર્યેથી થાત, પણ પોતે હાથેજ તજીને સીતાને વન-
વાસ મોકલી છે એટલે વિલાપ પણ શરમના માર્યા કરી શકાતા
નથી; ને અંતરની આગને જાડી જાડી દાખી રાખી અંદરથી મુઝાઈ

મુઝાઈને બળવું પડે છે. આવી તરહની અંદરની ગુપ્ત આધિયો તેમજ બહારની વ્યધિઓથી પીડાઈ રહેલું રામનું શરીર પડત, પણ માત્ર રડવાથીજ એમનું હૃદય હલકું થાય છે, ને એમના જીવવા-રૂપી લાભ નીપજે છે.

૫૧. ૮—૧૧. જીઓ માલતી માધવ અંક ૯, શ્લોક ૧૨ અને તેના ઉપ-રની ટીકા.

૫૧. ૧૩. પૌરમહાજનો—પુરનું—નગરનું—તે પૌર, પુરમાં રહેનાર—પૌર—મહા—મોટા—જનો. રામ પોતાની પ્રજાને મોટા જનો એવું એટલા સાચું કહે છે કે તેમની નારાજ થવાથી પોતે સીતાને વનવાસ આપ્યા એટલા પોતે તેમને તાપે છે.

૫૧. ૧૮. સીતાને પાછી ઘેર લાવવા દેવા રૂપી સામું જીઓ, સીતાને લાવવા દેવાની દયા કરે.

૫૨. ૨—૩. સીતા કહે છે કે આર્યપુત્રનાં વચ્ચનોથી મને મોહ થાય છે, ત્યારે એ વચ્ચનો પ્રેમ ભર્યાં મિઠાં છે એમ સીતા સમજી હશે એવું ધારીને તમસા કહે છે કે સ્નેહરસવડે શીતલ અને શોકથી ઘટ્ટણ આ વાણી પ્રેમ માત્રથીજ ભરેલી છે એમ નથી, પણ એ તો વિ-ષથી મિત્ર મધુની ધારા જેવી પ્રેમશોકની ધારા તારા ઉપર પડે છે, અર્થાત્ એ વચ્ચનોથી તને પ્રેમમાત્રનો હર્ષજ થતો હશે એમ નહિ, પણ રામનો આટલો બધો શોક જોઈને તારા દુઃખનો પણ પાર નહિ રહેતો હોય. એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને વગેરે જે ઉત્તર ૩૫ વાચ્ય સીતા પછીથી ચોલે છે તેનો આડો સંબંધ આ શ્લોક સાથે પણ છે.

૫૨. ૬—૮. અંતરમાં અંગારનો—અગ્નિના બળતા અંગારાનો—શલ્ય—કાંટો—ફકત વાગ્યોજ ન હોય, પણ જડાઈ રહ્યો હોય, અર્થાત્ નિરંતર બાળી બાળીને પીડા કર્યો કરતો હોય, અથવા વિષયુક્ત દંશ થાય—તે વિષને લીધે હમેશા કોણાં જાય ને પીડા કર્યો જાય; એવી જાતનો ઊંડું અને કારી દુઃખ દેનાર શોકશંકુ—શોકનો કાંટો—તીણો હોવાથી હૃદયના છેક ઊંડામાં ઊંડા મર્મમાં કળી જનાર કાંટો—પણ મેં શું વેચ્યો નથી? વેચ્યો છે. વાસન્તિએ રામને ધીરજ ધરવાનું કહ્યું ત્યારે “દેવી શૂન્ય થયું” વગેરે કહીને રામ પોતાનું છેક નિર્દયતા જેવું ધૈર્ય ને કંઠારપણું બતાવ્યાં છે, તેના ઉમેરામાં કહે છે કે આવા પ્રજાળી મુકતો કાંટો પણ મેં મુગે મોઢે

વેક્યાં કયો છે એ શું મારું અત્યંત સહનશીલપણું અને ધીરજ નથી બતાવતું ? બતાવેછેજ. આ ઉપરથી સીતા જે, રામ કેવું કેવું દુઃખ ભોગવતા હતા તે પુરૂ જાણતી ન હતી, તે પણ હાલ સાંભળીને પોતાની જાતના ધિક્કાર પૂર્વક બોલે છે.

૫૨. ૧૪. આવેગ—પીડા, અનહદ દુઃખ, ઉન્માદ.

૫૨. ૧૬—૧૯. કોષઁષ્ટક અવર્ણ્ય વિકાર મારા આખા હૃદયમાં પ્રસરી રહીને એટલો પ્રબલ થઇ જામી જાય છે કે મને ખીજા કોષ વિચારનું ભાન રહેતું નથી—ખીજા સર્વ વિચારને હાંકી કાઢી પોતેજ આવી રહે છે. મારાં ક્ષુબ્ધિત—ઉશ્કેરાઇ રહેલાં—પ્રિયાની સાથેના પ્રેમવિહારનું સ્મરણ કરાવતી વસ્તુઓ જોવાથી વ્યાકુલ થઇ રહેલાં—કરણ—અંગ, ઇન્દ્રિય, તેનો, લોલોહલોલ (લોલથી પણ વિશેષ લોલ ઉદ્દલ—લોલોહલોલ=અતિશય વધી ગયેલો, બેહદ સદી વાગેલો) ઉદ્વેગ યોભાવવા મટે જે જે ચત્ત કશું છું તેને પણ કહેલો વિકાર ટકવા દેતો નથી; અને જેમ જળનો ઉન્મત્ત થઇ ઉછળી વેહેતો પ્રવાહ, તેને અટકાવવા સારું બાંધેલા રેતીના પુલને સહજમાં ભેદી નાંખીને વેલ્લો જાય છે તેમ મારો વિકાર આ ઉદ્વેગને મટવાના પ્રયત્નને જામવા દેતો નથી અને પોતેજ ઉત્તરોત્તર વસ્ત્રાં જાય છે. અહીંથી રામની ઉન્માદાવસ્થાનો આરંભ થાય છે.

૫૩. ૩—૬. તે—પેહેલાં જ્યાં આવા પ્રકારના વિવિધ વિનોદ થયેલા તે—લતામંડપ—આ. આજ લતાગૃહમાં તમે ખેડા હતા અને, સીતા ગોદાવરીના સૈકત (રેતી ભરેલો કિનારો, બાડું) ઉપર હંસનાં ટાળાં આમ તેમ દોડતાં ફરતાં હતાં તેમને નિહાળીને પોતાના મુગ્ધભાવથી વિનોદ કરવે સદી ગઇ, તેથી એકાણેથી એને આવતાં વાર લાગી તેથી તમે ધણી વ્યાકુલ વ્યાકુલ થઇ ગયા અને હું પાસે હતી તેને તમારો મનોભાવ ન જાણાવવાનો પ્રયત્ન કરવા ગયા તોપણ તમે આનુરતાથી ઉત્સુક આંખે સીતાને આવવાને રસ્તે જોવા લાગ્યા તેથી હું સમજી ગઇ. વળી મને વિશેષ ખાતરી એ થઇ કે, તમે એમ જોત્ત હતા એટલામાં સીતા પાછી આવી, ને તેણે આવતે આવતેજ તમારું મન શૂન્ય જેવું જોઇને—સમજીને, અંખાઇ જઇ—પોતાની ધણી વાર રહ્યાની બૂલ થઇ તેથી શરમાઇ જઇને, (એવો નમારો બનેનો અગાધ એકતંત્ર પ્રેમ કે અન્યોન્યનાં મન આંખે

થઇને વંચાઇ ગયા) પોતાના નાના રૂપાળા હાથ જોડી, રાતાં કમ-
લની મીચાયલી કલી જેવી અંજલી (જોડેલા હાથને અંજલી
કહે છે) તમારી ક્ષમા માગવા માટે કરી. આ પ્રમાણે તમે છુપા-
વા ધારેલી વાત મેં કળેલી તેજ લતાગૃહ આ. વાસંતી આવી
શુભ વાત રામને સંભારી આપીને પોતાનો અતિશય પ્રેમભાવ સૂ-
ચવી રામને પ્રેમથી આશ્વાસના કરવા જાય છે.

૫૩. ૧૪—૧૭. એવીજ મતલબનો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ પા. ૧૨૫
શ્લોક ૨૦ તે ઉપરની ટીકા પણ ત્યાંજ જુઓ.

૫૪. ૫—૮. બહારથી અને અંદરથી અતિ શ્રેષ્ઠ રસવાળા અમૃતના લેપથી
જે મારા શરીરની ધાતુને—શરીરના તત્વને—જાણે લીધી લેછે, તે
આ સ્પર્શ કાંઈપણ કારણવિના મારામાં એકદમ ફરીથી જીવ મુકીને
જે આનંદ ઉપજાવે છે તેનાથી, મારી મૂર્છામાં જે મોહ મને થતો
હતો તે કરતાં જુદીજ તરફનો મોહ થાય છે.

૫૫. ૧—૨. હિમકરકથા—હિમ (ઝાકળ) તથા કરક (કરા, વર્ષાદના પાણી
ભેગા બરફના જેવા કડકા પડે છે તે) ના જેવો શીતલ. લવલી
અંકુર—લવલી નામની વેલ થાય છે તેના અંકુર જેવો મૃદુ.

૫૫. ૧૨—૧૩. ઉન્માદ મિશ્ર જડતા અવસ્થા છે.

૫૫. ૨૦. જેને અંગે સાધવસને લીધે સ્વેદ, હર્ષથી રોમાઝ્ય અને પ્રેમાહ્વા-
રથી કંપ થયેલાં છે, જેનાં અંગ રોમાંચિત થઇ ગયાં, સ્વેદિત
થઇ ગયાં અને કંપવા લાગ્યાં.

૫૬. ૧૩. વિપ્રલંબ—વિરોગારૂંગાર, વિરોગાવસ્થાને પણ વિપ્રલંબ કહી છે;
વળી વિપ્રલંબ એટલે છેતરવું તે—છેતરવંડી; સીતાના વિરોગથી
દુઃખ થાય છે, ને સીતા આવી ન આવી એવા ભ્રમ થાય છે ને
હું છેતરાઈ છું.

૫૬. ૧૮—૨૧. પૌલસ્ત્ય—પુલસ્ત્યનો પુત્ર પૌલસ્ત્ય—રાવણ. પિશાચમૂખ
પિશાચના જેવાં છે મૂખ જેનાં એવા ખર (ગવિડા) જે રાવણના
રથને જોડેલા હતા તે. કંકાલ=હાડપિંજર. ઘણા કાલથી આજ
સુધી પડી રહેલાં માટે મૂકાં. જટાયુ પુત્ર રાવણની સાંભો થયો ત્યારે
તેની અડગથી પાંચા કાપી નાંખીને ક્રોધથી અને સત્યવ્રતથી બળતી
હાય એમ તેજિત થયેલી સીતાને, અરિ (શત્રુ)—રાવણ—લઇને
આકાશમાં ઉડ્યો; તે ધણી વ્યાકુલ થઇ ચમક ચમક કરી રહેલી વિ-

જળી જેમાં મંકેઆઈ રહી હોય એવા રયામ અને વિકરાલ અ-
બુદ-વાદલા—જેવા દેખાતો હતો.

૫૭. ૩—૬. મુઘાક્ષી—સીતા—નો તે—પેહેલાં દણ્ડકારણ્યમાંથી રાવણના
હરી જવાને લીધે થયેલા—વિરહ હું ખમી શકતો હતો મોટા પ્રલાપ
(રડવું વગેરે) કરતો ન હતો. એ વિરહ ખમાવાનાં ત્રણ કારણો જ-
ણવેલાં છે, રાવણને કેમ મારવો, સીતાની કેમ શોધ મેળવવી વગે-
રેની સામગ્રી અને ઉપાય તૈયાર કરવામાં અવિરત—કદાપિ પણ
અટકે નહિ એવા—વિનોદથી એ વિરહ રસિક લાગતો હતો, પ્રિય-
જનની કોઈ પણ આકરી કરવાના પ્રસંગથી ખુદ રસભર નિવડ્યો
હતો; વળી લક્ષ્મણ, હનુમાન્, નલ, નીલ, સુગ્રીવઆદિ વી-
રનાં વિરહ મટાડવા મોટાં થનાં અગ્રણ્ય પરાક્રમથી આપું જગત્
અદ્ભુતાર્થ પામતું એવું જે વિરહના મંખંધે અમને કદાપિ ન
થયેલું એવા પરાક્રમનું મહામાન મળતું; એ સર્વ ઉપરાંત વળી
રિપુ—રાવણ—નો ધાત—મૃત્યુ—થશે કે એ વિરહ મટશે એવી દૃઢ
આશા ઉપર હૃદય ટક્યાં જતું; એ સર્વ કારણોથી એ વિરહ મને
ઝાઝો લાગતો નહિ, પણ આ વિરહ જેમાં વિનોદ, ઉત્સાહ, આશા
કે કાંઈ પણ નથી તે રજ્યા વગર હું શી રીતે ખમી શકું? મારું
અંતઃકરણ એ પ્રિયાના મંખંધની શી ક્રિયા કે વસ્તુ ઉપર નિર્ભર
કરી ટકી રહે? કંઈજ નહિ? રડી રડીને દુઃખ મટાડ્યા સિવાય
રસ્તો છેજ નહિ.

૫૭. ૧૦-૧૩. કૃતીન્દ્ર—સુગ્રીવ—જેની મૈત્રીથીજ પેહેલાં સીતાને પાછી
આણી શક્યા હતા તેની સહાય પણ હાલ સીતાને લાવવામાં ચાલે
તેમ નથી; તેમજ જે વાનરોના સૈન્યે રાક્ષસોનો મંહાર કરેલો તે
હરિ (વાનર) થી પણ કાંઈ ઉપજે તેમ નથી; ઋક્ષપતિ—જામ્બવાન્-
જેણે લંકા જીતીને સીતાને પાછી આણવી એમ બુદ્ધિ સ્વયંલેલી
તેની બુદ્ધિ પણ અહીં ચાલે તેમ નથી; વાયુના પુત્ર હનુમાન્ જે
સમુદ્ર ઉલ્લંઘવાનું અસાધ્ય જેવું કાર્ય સાધી સીતાની ભાળ લાવ્યા
હતા તેમની પણ જ્યાં ગતિ પોહ્યાથી શકતી નથી; વિશ્વકર્માનો સુત-
નલ—જેણે સમુદ્રઉપર સેતુ બાંધી વાનરસૈન્ય પાર ઉતાર્યું તે પણ
હાલ પુરું જ્યાં છે ત્યાં સુધી રસ્તો રચવાને સમર્થ નથી; તેમ મૈત્રિની-
લક્ષ્મણ—ના—શર—આણ—ને પણ જ્યાં સુધી પાત-પડવું—થઈ શકે તેમ

નથી. જ્યાં સુધી લક્ષમણ જેવા યોદ્ધાનાં અચુક ખાણુ જે વડે તને ખબર આપી હતી તે પણ હાલ જ્યાં તું છે ત્યાં પોહ્યામી શકતાં નથી;—એવા કીયા ઠામમાં હું પ્રિયે! તું વસી છે? મારા મિત્ર, બાઈ, સહાયકારકો પણ આટલા આટલા પરાક્રમી છતાં મારે માટે જ્યાં કાંઈ કરી શકતા નથી.

૫૮. ૨. હવે આપનું રૂપ વ.—તમારે એક પત્નીવ્રતરૂપીનો ખરે પ્રેમ દૃઢ સ્વભાવ તમે હવે—મારી સ્વર્ણમય મૂર્તિ કરી પણ ફરી પરણવાનો તુચ્છ વિચાર તો મનમાં એ લાગ્યા નહિ એમ કરીને—પ્રકાશ્યો; તમને મારાઉપર કોઈ જાતનો રોષ નથી, મને તમે પેહેલાંના જેટલીજ વહાલી ગણો છો. મને તજી છે પણ તેથી મારે લાજવાનું કાંઈ રહ્યું નહિ.

૫૮. ૧૯—૨૦. પતિ—રામને—જોવાની અતિશય તૃણુથી વિસ્તાર પામી દીર્ઘ થયેલાં તારાં અશ્રુ તે જાણે તારા નાથમાં રોપાઈ જાય છે—ચોરીજ ગયાં છે; જે, હજુ એ એ જનારા થયા, ને આપણે પણ જનારાં થયાં તોયે—તું તારા હૃદયના હીરને કાપી નાંખે એવાં પાછાં તાણી લેવાનાં ચત્ન કરે છે તથાપિ પણ ઉખડતાં નથી. એવી તારા નાથને જોવામાં ગરક થઈ ગયેલી તું “ચાલો” એમ કહે છે, પણ શી રીતે આવનારી છે?

૫૮. ૨—૫. આ એકલો કડાણુરસજ—શોકજ—નિમિત્તના ભેદથી (જુદાં જુદાં કારણને લીધે, જેમ એકજ જાલ, રાત્રી ઘોળી સપાટી લીધે લાલ ઘોળું જણાય, તેમાં નિમિત્ત સપાટી છે.) ભિન્ન ભિન્ન શૃંગાર, અદ્ભુત, વગેરે રસ હોય એમ લાગે છે, ને જુદા જુદા રસના વિવર્તરૂપે બાસે છે; (વિવર્ત માટે જુઓ નોટ પાને ૨૫ મે લીટી ૨૫ મી ઉપરની) પણ એ અવિકૃત કડાણુરસજ આપી રહેલો છે. નિમિત્તના ભેદથી જુદા જુદા વિવર્ત કેવી રીતે બાસે છે તેના ઉદાહરણમાં કહે છે કે જેમ પાણીના આવર્ત (પાણીમાં વમળ થાય છે તે) બુદ્બુદ (પરપોટા) તરંગ એવા વિકાર (ફેરફાર, રૂપાંતર, જેમ કુદનું દહી) બાસે છે તથાપિ તે સર્વે છે તો પાણીનું પાણીજ તેમ. કહેવાની મતલબ એવી છે કે રામને એકલો બધો શોક થઈ ગયો હતો કે આ આખા અંકમાં એમનું જે જે બોલવું થયું છે તે કદાપિ અન્ય રસરૂપે બાસ્યું હશે પણ તે બાસમાત્રજ, ખરેખરે તો એ

તમામ કૃણ્ણારમ્ભ છે. આવા વિચિત્ર વૃત્તાન્તને માટે તમસા કેહે છે કે અહો રચના ! (વાહ શો આ વૃત્તાન્ત બન્યો !) કવિ, તમસા પાસે એમ બાલાવીને પોતાના નાટકની આ પ્રમાણે અન્યરસરૂપે ભાસતા કૃણ્ણને જામવ કરવાની રચનાની પણ આડે માર્ગે સ્તુતિ નિરૂપે છે.

૫૯. ૯-૧૨. અવનિ (રામનાં માસુ, સોતાનાં માતા પૃથ્વી), અમરસિંધુ (ગંગા—રામના કુલનાં દેવી—સીતાનાં માસુ), મારા જેવાં—તમસા નદી અને વાસત્તી વનદેવતા જેવાં, તથા તમારા કુલપતિ વાહ્મીકિ જે મૂલ અનુષ્ટુપ્ છંદના ઉત્પન્ન કર્તા છે તે (શુભ્રા અંક ૨ પા. ૨૫) તથા પોતાની સતી પત્ની અરૂંધતી સહિત યુગ્ વશિષ્ઠ એ સર્વે તમને (તમસાપક્ષે સીતાને, વાસત્તોપક્ષે રામને) મંગલ પ્રાપ્ત થવા માટે, તમારા મંગલાર્થે, ભદ્ર—આશિષ્—વરમાયો—આપો.

અંક ૪ થો.

૬૦. ૨. અતિથિ-પરોણા.

૬૦. ૬. નીવારોદનમંડ—નીવાર નામના ભાતનું મંડ—કુધ અને દહીનું કાંધ ભાત સાથે આવા જેવું બનાવે છે તે.

૬૦. ૯. કર્કંધૂક્લ—ખોર, કર્કંધૂના વૃક્ષનું ફલ.

૬૦. ૧૧. અનધ્યાય—ન ભણાય કે ભણાવાય એવો દિવસ. વશિષ્ઠ જનક વગેરે આવેલા હતા તેથી ભણાવાનું બની શકે તેમ નહતું.

૬૦. ૨૫. સ્તુતિ=વેદવાક્ય.

૬૦. ૨૬. શ્રોત્રિય અભ્યાગત—(જન્મનાત્રાહ્મણોજ્ઞેયઃસંસ્કારૈર્દિજનઽચ્યતે ।

વિદ્યાયાયાતિવિપ્રત્વંત્રિભિઃશ્રોત્રિયઽચ્યતે ॥ 'પ્રાહ્મણુને પેટ જન્મ થવાથી 'પ્રાહ્મણુ કેહેવાય, તેને સંસ્કાર મળે ત્યારે તે દ્વિજ કેહેવાય, વિદ્યાસંપન્ન થાય ત્યારે તે વિપ્ર કેહેવાય અને એ ત્રણે જોનામાં હોય તે શ્રોત્રિય કેહેવાય) સર્વ સંસ્કાર પામેલો વિદ્વાન્ 'પ્રાહ્મણુ અભ્યાગત—અનાહત આવી ચઢેલો, પરોણા.

૬૦. ૨૭. ધર્મસૂત્રકાર—ધર્મસૂત્ર—ધર્મનાં વાક્ય, નિયમ (કુટુંબમાં ધણે) અર્થ સમાવેલાં વાક્ય તે સૂત્ર—ગૃહ્યસૂત્રાદિકના રચનાર.

૬૧. ૯. વાનપ્રસ્થાશ્રમ—પ્રતિગૃહસ્થે લેવાનો ત્રીજો આશ્રમ. 'શ્રદ્ધાચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ છે. જનક રાજાએ ગૃહસ્થાશ્રમ તજીને વાનપ્રસ્થ (વનવાસ) ગ્રહણ કરેલો છે.

૧૧. ૨૬—૨૭. જેમ વનસ્પતિ (ઔષધિ) અન્તરમિ—અંતઃના, અંદરના, શરીરમાં ગુપ્ત રહેલા, ન દેખાતા, અભિ—થી ગુપ્ત રીતે બાબમાં જાય છે, તેમ સીતાના દુઃખનો શોક જે એમના હૃદયમાં નિરંતર લાગી—સળગી—રહેલો છે, તેની ગુપ્ત લાહે વડે એ તથા, બબ્બાં જાય છે.

૧૨. ૫—૮. પુત્રી—સીતા—નું જે આણું તીવ્ર, અને વસતું—દુસ્તર, ટળી ન શકે એવું—દુરિત—લોકાપવાદથી વનવાસ જવારૂપ અનિષ્ઠ-યજું તે મારા હૈયાને નિરંતર શર્ચી કરે છે ને મને દમે છે; અને તે અનિષ્ઠનો વિચાર થતાંજ મારા મનમાં થઇ આવેલા ક્રકચ—આડી-યાસરખો મારો અવિચારી રામ અને તેની અમર્યાદ પ્રજાઉપરનો ક્રોધ શમતો નથી. શમતો નથી એટલુંજ નહિ પણ પીડા કરે છે. આડીયું જેમ પડુ—દૃઢ, ખીજા કશાથી ખશેડી ન શકાય એવું—થઇને ચોટી રહે તેમ આ ક્રોધ ક્રોધ ઉપાયથી કે વિચારથી ખસતો નથી, આડીયું જેમ ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન વહ્યાં જાય ને વેહેરતાં આટકે નહિ તેમ આ ક્રોધ મારા હૃદયને નિરંતર વગર આટકયે કાપ્યાં જાય છે, આટલા આટલા વખતથી સીતા વનવાસ ગઇ ત્યારથી કાપણું આડીયું કદાપિ નરમ પડ્યું હશે પણ તેમ ન થતાં જાણે આ-જજ લાગ્યું હોય એવું નવું ને દુઃખકર્તા રહે, તેવો મારો ક્રોધ પણ ત્યારથી અદ્યપિ જરાએ નરમ થયો નથી ને હવણાંજ પેદા થયો હોય એમ સતેજ છે, એ સર્વ ઉપરાંત વળી હૃદયમાં ફરણું આડીયું જેમ હૃદયનાં મર્મને છેદી નાંખે તેમ આ ક્રોધ, ક્રોધના કારણ રામ ઉપર નીકળી ન શક્યાથી મારા હૃદયના મર્મનેજ રોજ છેદતો રહે છે.

૧૨. ૧૦. પરાક્ર સાત્તપત—દ્વાદશાહોપવાસેનપરાક:પરિકીર્તિત: ॥ આર દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવાનું તપ તે પરાક; ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિ:કુશોદકમ્ । એકૈકંપ્રસહંપીત્વા અહોરાત્રમભોજનમ્ ॥ કચ્છ:સાન્તપનોનામસર્વપાપપ્રણાશન: ॥ ગાયનું મૂત્ર, છાણુ, દુધ દહિ, ઘી અને દર્ભનું પાણી એટલું વારા ફરતી એકેક દિવસ પીવું ને દિવસે કે રોજે ભોજન કરવું નહિ એનું નામ સાત્તપત.

૧૨. ૧૩. વાજસનેય સંહિતાના ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે અસૂર્યાનામતેલોકા અન્ધેનતમસાવૃતા: । તાંસ્તેપ્રેત્યાભિગચ્છન્તિયેકેચાત્મહનોજના:॥

તેમ જો નરકમાં ન પડવું પડતું હતા તો હું આત્મઘાત કરીને પણ આ દુઃખથી છુટત.

૧૨. ૨૧—૨૪. જીઓ માલતીમાધવ પાનું ૧૪૨, અંક ૧૦, શ્લોક ૨.

૧૩. ૨—૩. ભારતીએ—સરસ્વતીએ—જેમ વિદ્યાને જણી છે, તેમ તમે એને જણી છે, અર્થાત્ એટલી એ શુદ્ધ, પવિત્ર, મંગલકારી છે; જે વળી તમે, અમિ, મુનિ, અક્રન્ધતી, ગંગા, સૂર્ય એ બધાના જેવીજ દેવતા છે, એટલીજ પવિત્ર છે, તેવી પુત્રીનો વિવાહ-વનવાસ મોકલવું તે તું હું પૂછિવ! કેમ સાંખી શકી? એને કલંક લાગી શકે તેમ હું નહિ. એમ છતાં સાંખી શકી ત્યારે કેહેવું જોઈએ કે તું કદાચ કાળજની છે, માટે, ઘડણી! એમ કહ્યું છે.

૧૩. ૧૦—૧૩. ખેલાં—દશરથના જીવતાં—જે દશરથનાં લક્ષ્મી સમાન પત્ની હતાં, અથવા સમાન એમ ઉપમાન શાને કેહેવું જોઈએ લક્ષ્મીજ હતાં એમ કેહેવું જોઈએ; તે આજ-સીતાના સંકટથી—કોઈક, ન ઝાળખી શકાય એવો—અન્ય જીવ—ખીજોજ અવતાર—કેવલ દુઃખમાત્રનોજ ધડેલો—હાય તેના જેવાં દિસે છે. અરેરે! દેવચોગથી શી વિપરીત—ઉલટી—દશા!

૧૩. ૧૬—૧૭. પૂર્વે—પૂર્વે સારું હતું ત્યારે—એ, કૌશલ્યા મારે મન મહાત્મવતી મૂર્તિ જેવાં હતાં, એમને જોવાથી મને મહાઆનંદ થતો; તેનુંજ દર્શન જ્યમ ધા પડેલો હાય તેમાં મીઠું છોટે ને પીડા થાય; તેટલું પીડા એને એકદારક આજ થઈ પડ્યું! તેને જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે ધામાં મીઠું પડે એવો અચરાટ થવા લાગે છે.

૧૪. ૨—૫. સ્વપ્નધુ—પ્રેમી સંબંધી, મિત્ર—ના વિચોગથી ઉત્પન્ન થતાં, જનોનાં દુઃખ જો કે નિત્ય ધારારૂપે, અખંડ, વહ્યાં જાય છે—કદાપિ બંદ પડતાં નથી—તોપણ પોતાનાં જે ખીજાં પ્રિયજન-મિત્ર વગેરે—હાય તેને દુઃખતાં તે દુઃખ એટલાં બધાં વધી જાય છે, કે હમેશા ધારાની પૈઠે વહેતાં હતાં તે બદલાઈને હજારો સ્રોતસ્—નદીઓ, ઝરા—ભિગા થઈને જેમ ઉછળવા માંડે તેમ ઉછળી ઉછળીને દુઃસહ, ન ખમાય એવાં યથ જાય છે; ખમી શકતાં નથી એટલી પીડા કરે છે. એ પ્રમાણે જનકને જોતાં, સીતાના વિચોગથી પીડાતાં કૌશલ્યાને થયું. છંદ વિષ્ણુપદ્મતીય.

૧૪. ૯. તવ શ્લાઘ્યસંબંધી—તમારા અતિ પ્રશંસા—પ્રેમી હૃદયને લીધે—કરવા ચોગ્ય મિત્ર, સુહૃદ્ધ. કૃષ્ણદ્વહ—જનકકુલના ધુરંધર.

૬૪. ૧૫. સીરધ્વજ—સીર-હળના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા. વૈદેહ-વિદેહના રાજા, વૈદેહ—જનક.

૬૪. ૨૧. ઉષસ દેવી—ઉષસ્—પ્રાતઃકાલ પેહલાનો, ને રાત્રીના અંત પ-છીનો વખત, અકુણ્ણાય. સર્વે જે પ્રાતઃસંધ્યા—ઉષસ્—ને વન્દન કરે છે તે સમાન સર્વવન્દ્ય હે ભગવતિ !

૬૪. ૨૫. પ્રજાને ખુશી કરવામાંજ તત્પર, પછી વિચારે કે અવિચારે. પ્રજાએ ગમે તેવી જુઠી ગપ સીતાને માટે ચલાવી તો પણ તેની તુલના ન કરતાં સીતાને વનવાસ કાઢી એટલા પ્રજાઉપર વગર વિચારે વળગી રહેલા એ કપકા છે, ને જરા આડી સંકોધ મસ્કરી છે. કૌશલ્યાને પણ પોતાના પુત્રને માટે મેહંસુ છે.

૬૫. ૮. રામે વગર કારણ સીતાને વનવાસ કાઢી, ને તેમ કરવામાં પોતાના પિતાનો મિત્રવર્ધ હું તેની પણ દરકાર ન રાખી અને મારા કુલને અકારણ લાંછન લગાડ્યું એ તિરસ્કાર. અગ્નિ સીતાને શુદ્ધ કરે એમ બોલનાર રામના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે તેથી તથા જે સીતામાં કલંક કે અશુદ્ધતા સંભવી શકતાં નથી તેનામાં તેની સંભાવના કરે છે માટે તેવા માણસોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

૬૫. ૧૩--૧૬. તું શિશુ-બાલક-હો, મારા આગળ બાલક જેવી હોવાથી મારે માન આપવા યોગ્ય ન હો, અથવા મારી શિષ્યા હોવાથી તેમ હો, પણ તે બધું એક બાજુપર, હું તેનો વિચાર કર્યાવિનાજ તારી અતિશય, અતુલ પવિત્રતા જોખને તારી ભજત બની રહી છું; તું મોટી વયનાંએ ન નમવું જોખએ એવી બાલક હો અથવા શાસ્ત્રમાં નમનાનહું અધમ દરાવેલી સ્ત્રી જાતિમાંની હો, પણ તું એ લોકા-ચાર અને એ શાસ્ત્ર બંનેનાથી મોટી છે, સર્વ જગત્ને પૂજવા યોગ્ય છે, સર્વેએ તને નમવું જોખએ. કેમકે જે ગુણવાત્ છે તેના ગુણનીજ પૂજ થાય છે, કાંઈ તેની વયની કે જાતિની પૂજ થતી નથી. આ પ્રમાણે સીતાનાં પૂજ્ય અકુન્ધતી પણ સીતાને પોતાની પૂજ્ય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ બોલ અરેખર એના (વત્સા—બાલકી, સીતા) પ્રતિ હલકોજ છે.

૬૫. ૨૪—૨૫. પોતાના પ્રિયપતિ દશરથરાજના મિત્ર તમે તેને જોખને એમના મનમાં દશરથરાજ, તે વેળાનું સુખ વગેરે સંભરી આવ્યું. પણ તમે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને ક્રો-ધથી અનાદર કરવા માંડ્યો તેવી ધોર દશા દેખીને મારાં પ્રિયસખી,

કૌશલ્યાને એમ એાહું આજુ ને મારું સર્વ હવું ન હવું થઇ ગયે
મારા મિત્ર પણ કોયે ભરાઇ તિસ્કાર કરે છે, તેથીજ મૂઝા પામી
ગયાં. હે રાજાજી ! પુરન્ધ્રી—કુલસ્ત્રી—નાં હૃદય કુલ જેવાં કૌમલ
હોય છે, જરા પણ ચોળાચોળ કે તાપ વેઠી શકતાં નથી, મોટેજ પ્રિ-
યસ્ખી તમારી આવી કુઃસહ ચાલ જોઇ બાન બુલી ગયાં.

૬૬. ૨—૫. શ્રીમાન્ દશરથ મહારાજ એવા ગુણવાન્ હતા કે એમના જેવા
સગા જો મળતા હોય તો સર્વે માગી લે, તે મારા સંબંધી મિત્ર
હતા, પ્રિયસ્ખા હતા, મારું હૃદય પણ એજ હતા, અંગ માત્રજ
જુદાં હતાં, હૃદયમાંના પ્રેમ આનંદની અખાંડ મૂર્તિ હતા, આનં-
દથી પણ અધિક સર્વ જીવિતનું ફલ—દેહ ધારણ કર્યાથી જે ફલ—
પુણ્યાદિક—પ્રાપ્ત થાય તે હતા, તે ઉપરાંત મારે દેહ પણ એમને
આધીન હોવાથી દેહપણુ એ હતા., પ્રાણ પણ એજ હતા, ને તેથી
પણુ અધિક જે કાંઇ પ્રિય હોઇ શકે તે એ હતા, અરેરે ! દશરથ
મહારાજ મારે શું શું ન હતા ? એવા મારા પ્રિયમિત્ર તો ગયા, પણ
તેમનાં અર્ધાંગનાને તો મીઠી નજરે જોઈ.

૬૬. ૮—૧૧. એનાથી કૌશલ્યાથી, કે પતિથી—દશરથથી—વિજને—એકા-
ન્તમાં, પ્રેમવિન્યાદ કરતાં હોય ત્યાં—કશો અધિક વાંક થતો તો એ
બન્ને જુદે જુદે વખતે મારાઉપર અવળો દોષ મુકતાં : કૌશલ્યા
કેહેતાં કે જુઓ તમારા મિત્રે આજ આમ આમ કર્યું, દશરથ કેહેતા
કે જો તારી સખીએ આજ આમ આમ કર્યું, એવી એ બન્નેની
મારાઉપર અગાધ, અવિચ્છિન્ન, સમાન પ્રીતિ હતી; તેની વળી વિ-
શેષ નિશાની એ કે એમ મારા આગળ કહ્યા પછીથી એમને બન્નેને
સલાહ કરાવતી—પ્રસાદ—ખુશી—કરાવતી—કે લડાવવાં એ મારા
હાથમાં રહેલું, એવો હું એમનાં બન્નેનાં હૃદયનો અધિષ્ઠાતા હતો—
અરેરે ! તેજ આ કૌશલ્યા ! અથવા એ વાત ન સંભારીજ સારી,
કેમકે સંભારવાથી કાળજી બાળી નાંખે છે.

૬૬. ૧૬—૧૮. જુઓ માલતી માધવ પા. ૧૧, અંક ૪, શ્લોક ૭.

૬૭. ૨. પાંચ—રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, શાન્તા.

૬૭. ૩. સુબાહુઘનુ—સુબાહુ નામના રાક્ષસના શત્રુ—રામ. એવું વિશેષણ
આપીને રામ પોતાના પરાક્રમને લીધે તથા લોકપ્રકાશિતને લીધે
વિશેષ પ્રિય હતા એમ સ્પષ્ટ છે.

૧૭. ૫. તનૂજ—પુત્રી.

૧૭. ૧૧—૧૨. એવા મારાઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખતા તે તમે કાલને માટે પડ્યા—મરી ગયા—ને આપણા સવિશેષ સંબંધનું ખીજ—સીતા—તે પણ ગદ્ય, વનવાસ દુઃખમાં પડી, ત્યારે મારા આ વિધ—જગત્—રૂપી નરકમાં જીવવાને ધિક્કાર છે, તમે ને સીતા ગયા પછી જગત્ નરકતુલ્ય દુઃખદાયક છે.

૧૭. ૧૭. આ તો—સીતાને વનવાસ કાઢવાનું.

૧૭. ૨૩—૨૪. સિદ્ધ—જાણી તો, જ્ઞાનસિદ્ધ—છે જ્યોતિર્મય બ્રહ્મ જેને એવા એ—વશિકારિક—બ્રાહ્મણોની વાણીમાં જોઈ લાવવો નહિ, એ સફલ નહિ થાય એમ સમજવુંજ નહિ.

૧૮. ૧૦. યુદ્ધ કર્ણામૃત—સીતાને જે પુત્ર થયા છે એવી યુદ્ધ અને કાનને અમૃત જેવી મીઠી વાત.

૧૮. ૧૩—૧૬. આ કાળાં કમલનાં પાંદડાં જેવા ચીકણા ને સહજ શ્યામ રૂહવાળો, માયાપરની બાબરીથી શોભી રહેલો, પોતાના રૂપથી કરીને બધાં છોકરાંના ટોળાને દીવાવતો, અને ફરીથી જેમ રામચન્દ્ર બાલક અવસ્થા પામી ગયા હોય તેવો રામના રૂપને મળતો આવતો જણાતો, આપણી નજરે પડતાંજ અમૃતથી આંખોને ઠારે છે તે કાણ હશે ?

૧૮. ૨૦—૨૩. ચૂડા (ચોટલી) થી ચુંખિત છે કંકપત્ર (તીરની પાછળ જે પીછાંના કડકા ધાલેલા હોય છે તે) જેનાં એવાં શરના—જે તીરનાં પીછાંને એની ચોટલી અડે છે એવાં તીરના—જે ભાથા પુરે બાંધ્યા છે; છાતીએ ભરમ કરી છે, ને ૩૩ નામના મૃગનું ચર્મ એાદ્યું છે, ઘાતીયું ભગવું પેહેયું છે પણ તેને મૂર્વી—પણુછ—ના જતથી બાંધી લીધું છે; હાથમાં પીપળાનો દંડ, જપમાળા, ને વળી ચાપ—કામદું—પણુ આવી રહ્યું છે. એવાં બ્રાહ્મણનાં ને ક્ષત્રિયનાં બેનાં ચિન્હ એનામાં મળ્યાં છે.

૧૯. ૫. રૂપાળાં માણસ ધણું કરી સારાં આચરણવાળાં હોય છે, અહીંયાં એ વૃદ્ધ જનોની આચાર્ય પ્રમાણે કરવું એ સંસ્કૃતિ કેહેવાનો હેતુ છે.

૧૯. ૧૧—૧૨. આ છોકરાના બાલાવણથી અને મુગ્ધત્વથી વધી ગયેલો જે મિંઠો અને પ્રીતિકર એનો મહિમા, એની શક્તિ, છે તે એવા અનુભવથી જાણીતા માણસવિના ખીજ સમજી શકે તેમ નથી.

૬૯. ૧૪. અયસ્કાન્ત—લોહચુંબક, લોહચુંબકનો કડકો જયમ લોહાના ટગ-
લાને ખેંચે છે તેમ આ બાલક મારા—વૃદ્ધના—ઘણા સંસ્કારથી
વિસ્તૃત ને કંકણ થયેલા હૃદયને પણ ખેંચે છે, પીગળાયે છે, તેમાં
પ્રેમ ઉપભવે છે.

૭૦. ૯. કંઈ કંઈ—આ છોકરો રામનો છે એવું.

૭૦. ૧૪. મહજ તે વ.—મહજ—અકૃત્રિમ—જન્મથીજ મળેલી પવિત્ર વૃત્તિ
અને દેખાવ; જોવા માત્રથીજ જેની પવિત્રતાનો નિર્ણય થાય
એવો ભાવ.

૭૦. ૨૩—૨૪. જુઓ પાને ૨૭ મે લીટી ૨૩—૨૪.

૭૧. ૯. દોહિત્ર—દીકરીનો દીકરો.

૭૧. ૧૦. કથાપ્રાવિણ્ય-કથા—રામકથા-માં પોતાની પ્રવીણતા—હૃદયમારી.

૭૧. ૨૦. નૃત્ય, ગાયન, ને વાદ્ય એ ત્રણના યથાચોગ્ય યોગનું નામ તૌર્ણ-
ત્રિક, તેનાં પ્રથમ સ્ત્રોતા—નિયમના—રચનાર મુનિ ભરત કેહે-
વાય છે.

૭૨. ૧૬. આવી—અકારણ વનવાસ જવા રૂપી

૭૨. ૨૬—૨૭. આવું—સીતાને અકારણ વનવાસ જવા રૂપી—ધોર વર્જ
મારા ઉપર ઉતર્યું—પડ્યું—(વર્જ કહીને એ વૃત્તાન્તની કુઃસહ
ક્રોધરતા અને નિર્દયત્વ સ્પષ્ટ છે) તે સંભારેલું, ત્યારે સર્વદા
મારા ક્રોધ ભર્યા હૃદયમાં ગુપ્ત કુઃઅકર્તા અગ્નિને ધપવાનો—
ભડકે બળી બહાર પડવાનો—પ્રસંગ મે રીતે આવ્યો જણાય છે:
કાં તો આપથી—કમાનથી—હું રામસાથે ને એની અમર્યાદ પ્રજ્ઞ
સાથે યુદ્ધ કરું, અથવા તો એમને શાપ દેઈ.

૭૩. ૨—૩. હે રાજાજી! જ્યારે માની માણસોનું માન ખંડિત થાય છે
ત્યારે તેમનું મન આમ—તમારા જેવું સંક્રોધ રહે છે, એતો કુદ-
રતિ નિયમજ છે, પણ તમે વિશેષ વિચારવાનું છે. મોટે વિચારવું
જોઈએ કે રામ તો તમારું છોકરું છે ને જે લોકને પાલવા જોઈએ
તે દીન—ગરીબ—અણુસમજણ છે. તમે એ બેમાંથી એકે ઉપર
ક્રોધ કરવાને લાયક નથી.

૭૩. ૪. એ—આપ અને શાપ.

૭૩. ૯. પશુસમા.—“અમ્” એ શબ્દ પશુ—યજ્ઞમાં હોમવાનું પશુ—
તેને લગતા શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યો છે, ને યુદ્ધનો અમ્ એવું યુદ્ધ

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે તેથી આ કૃપા છે તે કહ્યું. આ ઠેકાણે લવ પોતાનું કૃતજ્ઞત્વ બતાવે છે.

૭૩. ૧૩. ચારની ચાર—ચાર પગે ચારજ, ખીજાંની પૈઠે આઠ નહિ.
૭૩. ૨૫. વાદમીકિ એમ કહેવાના છે કે મારા રમેલા નાટકને પ્રશંગ થનાર છે તે જોવા સર્વને નોતરે અને રંગભૂમિની ગોઠવણ કરાવો. જુઓ અંક ૭.

૭૪. ૧૬—૧૭. ધોડાની સાથેના માણસો આ પ્રમાણે બોલે છે. સાત લોક—સાત ભુવન—માં જેના સમાન ખીજો થૂર નથી એવા સમલોક એક થૂર, દશાસ્ય (દશમોઢાંવાળા—રાવણ) ના કુલના રિપુ (સંહાર કરનાર) શ્રીરામચન્દ્રનાં આ અશ્વ અને આ પતાકા (જયદ્વજ) છે, અથવા એ બન્ને એમના અતુલ વીર્ય, પરાક્રમની, ખ્યાપના છે, એમના સમાન કોઈ નથી એમ બતાવવાની નિશાની છે. અશ્વઘેઘ કરવાનો એજ પ્રચાર છે કે જ્યારે કોઈ રાજ સર્વ ક્ષત્રિયને જીતી રહે ત્યારે તે એક અશ્વને છુટા મુકી દે. તેને જેનામાં સામા થયાનું સામર્થ્ય હોય તે બાંધી રાખે તે બધાં પાસેથી મુકાવી લાવીને પછી તે અશ્વને હામી દે. આટલા માટે કહે છે કે આ અશ્વ ને પતાકા રામનાં અતુલ પરાક્રમની ખ્યાપના છે.

૭૫. ૭. અરિવિમર્દન—અરિ—શત્રુ—ને રાણી નાંખે એવા પ્રતાપવાળા.

૭૫. ૧૪. દર્પવીર્ય—ગર્વનું—ગર્વિષ્ટ જનોનું—વીર્ય, પરાક્રમ તેનું અંડન કરવા.

અંક ૧ મો.

૭૬. ૫. સુમંત્ર—રામનો જુનો સારથિ; લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુની સાથે પણ તેજ આવેલો હતો.

૭૬. ૬. જવથી—તરાથી, ઉતાવળથી.

૭૬. ૭. કાષ્ટદ્વજ—કોવિદાર નામના વૃક્ષના લાકડાની બનાવેલી ધજા.

૭૬. ૧૪. રામના કુલના રીવાજ પ્રમાણે પંચશિખા ધારણ કરવાવાળો આ સમર—યુદ્ધ—ને મોખરે ઉભેલો છે એવો પરાક્રમી, અને નાનો છતાં પણ હિંમતવાળો છે.

૭૬. ૧૫. કોટિ—છેડા; જે ધનુ—કમાન—ના છેડા ધણુ ધણુ એમ ઉપરાઉપરી બાણ ફેંકવાને લીધે ગાજતા રહે.

૭૬. ૧૬. અમ્—સેના.

૭૬. ૧૮—૨૧. કરિશિય—હાથિનાં માથાં. નવરધુકુલ ૧૦—રધુકુલનો—
રધુવંશનો—અપ્રસિદ્ધ, આજસુધી સાંભળવામાં પહોં ન આવેલો
એવો અને, નવીનજ કોઈ છોડ (પ્રેરોહ) ઉછરી આવ્યો હોય, કોઈ
રધુવંશનો આણુભર્યો પહોં નવીન બાળક હોય એટલો પરાક્રમી.
કુતુહલ—આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

૭૬. ૨૪—૨૭. સુરદાનવનાથી—સુર, દેવ અને દાનવ, રાક્ષસ તે બંનેના
કરતાં પહોં વધારે. કૌશિકયમ—વિદ્યામિત્રનો યમ. રધુવર—રધુ
કુલમાં વર, એટલે, સર્વથી જાણી, રામ. ધનુર્ધર—ધનુષ્ ધારણ
કરેલા, લડવા માટે ધનુષ્ લેઈને ગયેલા.

૭૭. ૬. મેગળમેઘમાલ—મેગળ—હાથી—તે રૂપી મેઘ—વાદળાં—ની માલા
—હાર, ટોળું.

૭૭. ૨૧. દ્વંદ્વયુદ્ધ—બે પક્ષોનો એકેક સમાનવયપરાક્રમવાળો યોદ્ધો લડે તે.

૭૭. ૨૩. ઇક્ષ્વાકુ—રધુવંશના મૂળ પૂરૂષ.

૭૮. ૧. આખ્યાયકો—યુદ્ધ સમયે ઉભયપક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાનાં નામ વગેરે
કહી બતાવવા નિયમેલા માણસ; ભાટ વગેરે.

૭૮. ૧૧—૧૨. જેમ મદોન્મત્ત, ગર્વયુક્ત, સિંહનું અચ્યું, દ્વિરદ—હાથી
—ના સાથ, ટોળા, ને વિદારવાના કામમાંથી મેઘની ગર્જના સાં-
ભળીને પાછું વળે છે, તેની સામે લડવા જાય છે, તેમ આ બાલ
વીર પાછો વળે છે. અંદ્રકેતુને મેઘ સાથે ને લવને સિંહ સાથે
સરખાવીને ઉભયના પરાક્રમની સમાનતા સાચવી છે.

૭૮. ૧૪. ઐક્ષ્વાકુ—ઇક્ષ્વાકુના. તું ઇક્ષ્વાકુનો વંશ, જે ઘણો પરાક્રમી
કહેવાયો છે તે વંશનો છે એટલે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં વડાઈ
રહેલી છે.

૭૯. ૧૯—૨૨. કોઈ દિવસ ન દીડેલા એવા અદ્ભુત ગર્વથી—પરાક્રમના
આવેશથી—મારા સામી, મને ગણકારતો ન હોય એમ, દષ્ટિ કરીને
ઉભો, એટલામાં સેનાના માણસો એની પુઠે પડ્યા તેથી ધનુષ્ તા-
ણતો તેમને સંહારવા તેમની તરફ રૂંધો. આ પ્રમાણે બે તરફ
વારાકરતી કરતાં એ કેવો દેખાય છે તે બીજી બે પંક્તિમાં કહે છે.
દ્વિધા—બે તરફ, સામસામી દિશામાં—વાતા મડત્—વાયુથી,
હીંદાળે મરી રહેલા—આ તરફ ને પેલી તરફ ધસડાતા—અંદ્રસાપ

ધર—ધન્દનું આપ, ધનુષ, ધન્દધનુષ જેમાં ઝળકી રહ્યું છે એવા
મેધ—વાદળા—ની રમ્ય લક્ષ્મી—શોભા—ધારણ કરે છે. પોતે
હાથમાં ધનુષ બાંધેલું છે ને આમ તેમ ફરે છે તેથી ધન્દધનુષક્રુત
મેધ (રામના કુલના સર્વે સહજ શ્યામ વર્ણ હતા માટે મેધ જેવો)
જેમ જેવડા વાયુથી આમતેમ ઘસડાયાં જાય તેવા એ દીસે છે.

૭૨. ૨૩. વિરમય—લવના અનુલ પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું આશ્ચર્ય.

૮૦. ૪. કાલક્ષેપ—વિલંબ.

૮૦. ૧૧—૧૪. આ—અજવાળું—વિજળીનો ને અંધારાનો ભયંકર શોગ
થઈ ગયો તેનું છે શું? કે તેનાથી એકદમ ઝંખાઈને આંખ
મીચાઈ ગઈને, ફરી ઉઘડી તોપણ કાંઈ દેખી શકતી નથી એટલુંજ
નહિ પણ ઉલટી દુઃખે છે. બુધું સૈન્ય, જૃમ્ભકાસ્ત્રો—જૃમ્ભા=
બગાસું, ઊંધ, ઉત્પન્ન કરનાર અસ્ત્રો—ના બળથી ઊંધી જઈને સ્તબ્ધ
થઈ એવું દેખાય છે કે જાણે ચિત્રમાંનાં પુતળાં હોય છે. આતું
થાય છે ત્યારે ખરે, જૃમ્ભકાસ્ત્રોજ, અજિત—ન જીતાય એવા—
બળવાળાં જૃમ્ભકાસ્ત્રોજ ઉડી રહ્યાં હોવાં જોઈએ.

૮૧. ૨—૩. એ—જૃમ્ભકાસ્ત્રો—કૃશાશ્વ ઋષિના પુત્ર (તનય) છે, એમણે
મૂલ પેદા કરેલાં છે, તેમની પાસેથી વિશ્વામિત્રને મળ્યાં છે, તેમણે
સમપ્રદાય—ચુક સમપ્રદાય—થી રામચંદ્રને આપ્યાં, તેમની પાસે
આજ પણ રહેલાં છે.

૮૧. ૪. અતિ ઉગ્ર છે સત્વગુણનો પ્રકાશ જેનો તે અતિ ઉગ્ર સત્વ પ્રકાશ
વાળા—રજોગુણ કે તમોગુણ વિનાની માત્ર સત્વગુણમય પ્રકૃતિવાળા,
મન્ત્રદૃષ્ટા—મન્ત્રને જોનાર—મન્ત્ર રચનાર ઋષિઓ. બહુ તપ
કરીને કેવલ સત્વગુણ પ્રાપ્ત કરેલો એવા ઋષિઓ જૃમ્ભક જેવાં
દિવ્ય અસ્ત્રોને પોતાના તપના પ્રભાવથીજ, ચુકસમપ્રદાય વિના પણ
મેળવી શકે.

૮૧. ૧૩. ગુણગ્રામ—ગ્રામ પ્રત્યેક સમૂહ વાચક છે; ગુણનો સમૂહ. એ
(લવ પક્ષે ચન્દ્રકેતુ, ચન્દ્રકેતુ પક્ષે લવ) મારી નજરે પડતાંજ માફ
હૃદય એકરસ—પ્રેમરસ—નાજ દયાનમાં યુદ્ધના સર્વ વિચાર સુકી
દબને, લીન થઈ જાય છે, તેનું શું કારણ હશે? અમે આમ માન્યા
તેથી, એના ગુણથી, કે પૂર્વજન્મના સંબંધથી, કે પ્રીતિના પરિ-
ચયથી, કે મારા જાણવામાં નહોત્ય એવા કોઈ ગુણસંબંધને લીધે,

ઐતી સાથે યુદ્ધ કરવા ઉભા છું તેવેળે ઐથી ઉલટાજી ભાવ—પ્રીતિ—
યધ આવે છે! જવ અને ચન્દ્રકેતુ ભાઈ થાય છે તેમની સ્થિતિનું
વર્ણન કવિએ કેવી યુક્તિથી કર્યું છે તે જોવા લાયક છે.

૮૧. ૨૦. તારામૈત્રક—તારાની—ગૃહની—મૈત્રી—અનુકૂલતાને ક્ષીણે ય-
થેલી મૈત્રિ.

૮૧. ૨૧. ચક્ષુરાગ—જોવા માત્રથીજ પ્રીતિ યધ આવે તે.

૮૧. ૨૪—૨૫. જે અકારણ—કોઈ પણ બહારના કારણ સિવાય—અતર-
માંથી ગ્રામ પ્રેમનો ઉભરો કોઈના ઉપર ઉભરાઈ આવે તેવી વૃત્તિને
અટકાવા ધારે તો પણ અટકાવી શકાતી નથી. ખરો, અને શુદ્ધ પ્રેમ
તો ઐજ છે. એ રોહરૂપી ગ્રામ તંત્રથી કરીનેજ બેનાં—જેનામાં
પ્રીતિ ઉત્પન્ન યધ હોય તેનું અને જેને માટે પ્રીતિ યધ હોય તેનું—
અતર—હૃદય—શીવાઈ જાય છે—એક યધ જાય છે, જુદાં નથી
પડી શકતાં—એક તરફ આકર્ષાય છે.

૮૨. ૨—૩. રાજપદ—એક જાતનો મણિ થાય છે, તેના જેવાં મુંવાળાં,
કામલ. સાયક=તીર, ખાણ.

૮૨. ૯. મેં યુદ્ધ કરવા શસ્ત્ર એટલું છે તથાપિ પણ હું વિમુખ—યુદ્ધથી વિ-
મુખ—યુદ્ધવિનાના ખીજાજ (પ્રેમના) વિચારમાં છું તેથી એ (મારા
સામે થયેલો) મને શું કેહેશે, મારા પરાક્રમ વિષે શું ધારશે. મને
પ્રીતિ થાય છે તેથી મેં પ્રહાર યધ શકતો નથી, તેથી એ મારા વી-
ર્યની શંકા લાવશે. એકેકનું હૃદય જાણી શકતા નથી તેથી બન્ને
કુમાર આમ ધારે છે એ જોવા જેવું છે.

૮૨. ૧૪—૧૫. મતલબ એવી છે કે સીતા—વનવાસ જવાથી મરણજ
પામી હશે, એટલે પુત્રની તો આશાજ ઝ્યાંથી!

૮૨. ૨૪. સાહસેકરક્રિયા—સાહસ ઐજ છે એક રસ જેનો એવી ક્રિયા,
અત્યંત સાહસિક કામ, જવ જેવા અતુલ વીર્યવાન જોડે દ્વંદ્વયુદ્ધ
કરવાનું.

૮૩. ૧૧—૧૪. જે ખાલક—લક્ષ્મણ—ધન્વન્તર જેવા મોટા ચોક્કાને વગર
મેહેનતે મહજ જીતી શક્યા તે તારા પિતા હે વત્સ! કાલેજ જન્મ્યા છે,
મારા મોઢા આગળ તેજ હજી તો છોકરા જેવા છે, તેનો છોકરો
તું તે તો મારી નજરમાં છેકજ છોકરું—વીરચરિત્ર પાળવાનું સમજે
પણ નહિ એવો હોજ તેમાં શી નવાઈ? તથાપિ પણ મેં એમ ધારેલો

તું વીરચરિત્ર—અરા રામ જેવા વીર પુરુષોને પાળવા ચોખ્ખ ચરિત્ર—
અહીંયાં, લવ પગે ચાલે છે મોટે તેની સાથે પગે ચાલીનેજ લઢવું
એવો સમાનતાનો યુદ્ધ ન્યાય—પાળે છે તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયોશું.
અને એમ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રથી કરીને તારા પિતામહ—
દશરથ—નું કુલ પ્રતિષ્ઠા—પ્રખ્યાતિ પામ્યું; એ કુલની મહત્તા તા-
રાવડે રામલક્ષ્મણાદિકના પછી પણ ચાલુ રહી. ભવિષ્યને બદલે
રહી, પામ્યું એવો જૂનકાલ વાપરે છે તેની મતલબ પોતાની પુરેપુરી
આત્રી થઇ ગઇ તે બતાવવાની છે.

૮૩. ૧૭—૧૮. મારા ખીજા ત્રણે—લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન—તાત, રઘુ
જ્યેષ્ઠ—રામ—ને પુત્ર નથી ત્યારે આપણા કુલની પ્રતિષ્ઠા જ્યમ
રહેશે એવા દુઃખથી નિરંતર બળ્યાં કરે છે.

૮૩. ૨૧. પોતાનામાં પ્રીતિ અને વીર્ય બે ઉદ્દીપ્ત થયાં છે મોટે રસનું મિશ્રણ
થયું કેહે છે.

૮૩. ૨૨—૨૬. અંદ્રતા ઉગવાથી જ્યમ પોયણી મલકી રહે છે તેમ આને—
અન્દ્રકેતુ—ને જોઇને મારી આંખ પ્રસન્ન—પ્રીતિભરી—થઇ રહી છે;
એમ છતાં પણ મારે આ વિક્રમવીર—પ્રકટ વીરરસ ભર્યો ને શૂરથી
ઉછળી રહેલો હાથ, કલહ—યુદ્ધ ધરે છે, ને ઝણઝણાટનો કૂર
(પ્રીતિરસથી વિપરીત) ધ્વનિ (શબ્દ) કરતા ગુણ—દોરો, પણછ—
થી ગાજી રહેલા—પણછ ચઢાવી તંગ કરેલી તેથી ગાજી રહેલા
ધનુષ ઉપર પ્રીતિ ધારે છે—યુદ્ધ કરવા મોટે ધનુષ તાણે છે.

૮૪. ૨. ક્રુરસ્થ—ઇકવાક્રુવંશમાં એક મહા પરાક્રમી રાજા થઇ ગયેલા છે,
તેના જેવું.

૮૪. ૮. રામલક્ષ્મણધનુ વળ—રામ અને લક્ષ્મણના ધનુષની જ્યા (પણ
છ) ના ઘોષ (ગુંણગુંણાટ) રૂપી મંત્રથી. એવો આશિર્વાદ કેહે-
વાની મતલબ એવી કે રામ અને લક્ષ્મણ જેવો તું પ્રતાપી અને
ધનુર્વિદ્યામાં એકો થજે.

૮૪. ૨૨—૨૫. અમે આવા, ક્રુર (યમ, અશ્વમેધ) ના પ્રતિપક્ષના, યમ અ-
ટકાવનારા અધર્મિ નથી, તેમ રામ જેવાના ગુણની અમને ઇર્ષ્યા
પણ નથી કેમકે એ રાજાના મહાગુણને કોણ નહિ નમે ? સર્વે નમશે.
તથાપિ પણ આ ઘોડાને બાંધ્યો છે તેનું કારણ એવું છે કે એ
દુરંગમ (ધોડા) નું રક્ષણ કરનારાઓ જે અસહ—ન બમાય એવી,

ક્ષત્રિય માત્રને હલકા પાડનારી વાણી (જુઓ પા. ૭૪ લીટી. ૧૬-૧૭) બોલતા હતા તેથી મારી ઘત્તિ ઉકળી ગઈ, મને ક્રોધ આવ્યો ને મેં ઘોડાને ખાંધ્યા.

૮૫. ૪. આવી—પાને. ૭૪ મેં કહી છે તેવી ગર્વિષ્ટ. ગર્વિષ્ટ વાણી બહુ હલકી ને કલહ કરાવનારી છે તે વિષે સંસ્કૃતમાં પ્રમાણ કેહે છે, ને નમનતાધની વાણી સુખ કર્તા છે તે વિષે પણ ખીચ્છું પ્રમાણ કેહે છે. નરમ વાણી કેવી છે કે કામધેનુ—આપણે જેને ઇચ્છિએ તે તે તરત પૂર પાડનારી દેવલોકની ગાય—ના જેવી છે. એવી વાણીને ધીરા—ડાહ્યા—સર્વ મંગલ—સુખ—ની માતા—આપનારી કેહે છે ને કામધેનુ પણ કેહે છે. કામધેનુ જ્યમ દૂધ દે, નિર્ધનતા ટાળે પૂજ્યથી પાપ કાપે ને વાછડાં જાણે તેમ મૃદુ વાણી પણ ઇચ્છા રૂપી દૂધ દે છે, નિર્ધનતા ટાળે છે, પાપ હરે છે ને સાચી કીર્તિરૂપી વાછડાં જાણે છે. વેદમાં તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વાણીને ધણીવાર ધેનુ કહેલા છે. શાંત્ર્યધેનુ ઉપાસીત । તસ્માશ્ચત્વારઃસ્તનાદિત્યાદિ ॥ બૃહ. ॥

૮૫. ૧૪. પરિપૂત—શુદ્ધ, સંસ્કારી.

૮૫. ૧૫. આર્ષ સંસ્કારસહિત—ઋષિઓને યોગ્ય સંસ્કારસહિત, સંસ્કૃત વાણીથી. ક્ષત્રિઓ તેણું સંસ્કૃત બોલી ન શકે માટે સુમંત્રને આશ્વર્ય લાગ્યું.

૮૬. ૪. જમદગ્ન્ય—જમદગ્નિના પુત્ર, પરશુરામ.

૮૬. ૧૩—૧૬. જે મહાપરાક્રમી ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર—પરશુરામ—ને પણ શ્લાઘ્ય—વખાણવા યોગ્ય ગણતો નથી, અને જે વડે ત્રણે લોકને અભયદાન—ભયનો નાશ કરી નાંખવારૂપી દક્ષિણા—મળેલું એવાં તાતનાં—રામનાં—પવિત્ર ચરિત—પરાક્રમને પણ જે જાણતો નથી એવો આ તો કોઈ એક નવોજ પુરૂષાવતાર છે; નવીનજ માણસ છે; અથવા પરમાત્માને વેદમાં પુરૂષ કહેલા છે ને તેના મચ્છ, કચ્છ, વરાહ આદિક દશઅવતાર થયા એમ માનેલું છે. પરશુરામ અને રામ પણ એ પુરૂષાવતારમાં આવી જાય છે, પણ આ—લવ—તો કોઈ વાર ન સાંભળેલો એવો કોઈક નવો, પરશુરામ, રામ વગેરે અવતારનો પણ હિસાબ ન ગણે એવો પુરૂષાવતાર થયો હોય એમ લાગે છે, એણું મશ્કરીમાં કેહે છે.

૮૬. ૨૦—૨૧. એમ છે એટલે તું તારા પિતા, રામ, નાં ભાંછન જાણી શકતો નથી.

૮૬. ૨૨. તાડકા—એ નામની રાક્ષસી રામને પરાણવા આવી હતી તેનું નાક તપોવનમાં કાપી લીધું છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીનું નાક કાપવું એ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કાર્ય ગણ્યું છે, માટે રામને તે દોષ લવ લગાડે છે.

૮૬. ૨૫. દાખ્યાવિના વ.—એ માત્ર મશ્કરીમાં જ કેહે છે.

૮૬. ૨૬. વાળીની સ્ત્રીને માટે સુગ્રીવને તેની સાથે વિરોધ ચાલતો હતો. રામને સુગ્રીવની સહાયની જરૂર હતી તેથી સુગ્રીવને પોતે મદદ કરીને વાલી સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું. પોતે યુદ્ધમાં તટસ્થ રહ્યા હતા પણ કેહેવાય છે કે પોતે ઝાડ પાછળ સંતાઇ રહીને વાલીને બાણ મારી મારી નાંખ્યા, અને સુગ્રીવે માર્યો એમ ઠરાવી નિર્દોષપણું દેખાડ્યું એ કથાની સૂચના અહીં કરી છે. ચાતુર્ય એ કેવલ બ્યાજસ્તુતિ છે. મતલબ તો એથી ઉલટો ભાવ—લુચ્ચાઇ, મૂર્ખાઇ—કેહેવાની છે.

૮૭. ૧૪—૧૭. ચંદ્રમાં કલંક ઝગઝગે છે, અયવા કમલ ઉપર કાળો ભમરો ભમ્યાં કરતો હોય છે તેના જેવા મુખનો લંક—આકાર—ઝોધથી ફરકી રહેલી ભમરોને લીધે જણાતો હતો.

શંક ૧ ઉો.

૮૮. ૧૯. કુંડુમાયિત—કુમ્ કુમ્ એવો શબ્દ કરતાં.

૮૮. ૨—૩. ત્વષા—વિષકર્મા—ના યંત્રઉપર—ચક્ર ઉપર—ચઢાવેલા—તેથી ભ્રમણ પામી, સવિશેષ દીપિત થયેલા સૂર્ય જેવું પ્રચંડ તપી રહ્યું છે—તેજ મારી રહ્યું છે—એવું આ (અગ્ન્યશ્વતું તેજ) તેનીલ લોહિત—મહાદેવનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ગયું કે શું? મહાદેવ સંહારકર્તા દેવ છે, તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ને તેના અગ્નિમાં સર્વનો સંહાર થશે એમ કથા છે, એ તૃતીય લોચન રોજ બંધ રહે છે તે શું આજ ઉઘડી ગયું!

૮૮. ૭. અગ્નિથી દાઝીને ચામર અને કેતુ—ધન—શબ્દ—કાળા પીળા જીદા જીદા રંગવાળાં—થઇ ગયાં તેથી.

૮૮. ૧૦ ધનઝોના છેડા જાણે કુંકુમ—કંકુ—થી છાંટ્યા હોય એવા અગ્નિની જ્વાલાઓને લીધે જણાયા હાયા.

૮૮. ૨૪. ચપલા—વિનળી.

૮૯. ૨૭. વાગ્ધણા—વગ્ધણ—વાગ્ધીના દેવ— તેમનું—જલ લાવનાર—
—અમ્મ.

૯૦. ૬—૧૦. આખા જગત્નો નાશ સી રીતે થશે એ વિષે જુદા જુદા મત છે. મહાદેવ, કાલકંઠનું—સંહાર કરનાર દેવનું—૩૫ ધરીને સર્વને ગળી જશે એમ મત છે, અને બીજું એવું મત છે કે પૂર્વે નારાયણે આ જગત્ને સર્જ્યું છે, પોતે ધૃત્વા કરીને જલમાં સ્નાતા અને તેમની નાભીમાંથી કમલ થયું, તેમાંથી બ્રહ્મા થયા ને તેમણે જગત્ સર્જ્યું; તેજ નારાયણ પાછા સર્વને પોતાનામાં વિરાટરૂપ ધરી ગળી જશે અને ચોગનિદ્રામાં પડી જશે એટલે સર્વનો અંત આવશે. આ બે વિચારને અનુસરીને અન્ને લખેલું છે.

૯૦. ૧૪—૧૫. વિવર્તની વ્યાખ્યા વગેરે જુઓ ટીકા. પા. ૨૫ મે લી. ૨૫ માં ઉપરની. બ્રહ્માને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત્ વગેરે વ્યવહાર અમાનને લીધે ભાસે છે, ને તત્વમાનથી નિષ્પત્ત થાય છે, એકજ અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્માજ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી ભ્રમનો બ્રહ્મામાં લય-નાશ-થાય છે, માનથી જ્યમ વિવર્તનો નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેઘનો નાશ થયો; વિવર્તનો લય તો બ્રહ્મામાં થઈ જાય છે, પણ આ મેઘનો તો લય ક્યાં થયો તે પણ જણાવું નથી. એટલો પ્રખલ વાયુ આવ્યો કે મેઘને ક્યાં જોતા જોતામાં લેઈ ગયો તે સમજાયું પણ નહિ.

૯૧. ૫—૮. દિનકર કુલ ૫.—દિનકર—સૂર્ય—કુલના ચંદ્રરૂપી—સૂર્યકુલના સર્વને ચંદ્રનીપેઠે આનંદ આપી શીતલ કરનાર હે ચંદ્રકેતુ! આહિં શાબ્દ વિરોધ છે, દિનકરકુલ—સૂર્યના કુલનો ચંદ્ર સર્વને તે જિત કરનાર એ વિરોધ, તેનો ઉપર પ્રમાણે પરિહાર. હિમશકલ-સમાં-ખરફના કડકા જેવાં.

૯૧. ૧૧. મહાવીરપ્રધાન—મહાવીરસ એજ છે પ્રધાન મુખ્ય, જેનામાં એવો; બહુ વીર્યવાન.

૯૧. ૧૭—૨૦ અમ્મવેદ—અમ્મ—બાણ વગેરે—નો વેદ—ધનુર્વેદ. સ-મુદય—સમૂહ. અથવા સર્વ જગત્ના પુણ્યનો મૂર્તિધારી રાશિ-રંગલો—છે.

૯૧. ૨૫. પરમ ધર્મ—મુખ્ય, મોટા ધર્મ, માક્ષમાધન. રામને પરમધર્મની મૂર્તિ કહેવાનું કારણ એટલું કે જેમ ધર્મથી કરીને મન શુદ્ધ થાય છે તેમ એમને ઘીમાંથી ડાયા શ્લોકમાં કહે છે તેવી અસર થઈ ગઈ.

૯૨. ૨-૫. મારો સર્વ વિરોધ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા—તે પણ વામી ગયો, અને તેને બદલે એથી કેવળ ઉલટો વિચાર, નિવૃત્તિ ધનરસ—કેવળ શાન્ત થઇ રહેવાનો ધાડરસ, મારાઉપર જામી ગયો. મારું ઐ-
 રુદ્ધત્વ—ઉછાંછળાપણું તે ઝ્યાંએ જતું રહ્યું ને ઉલટો મારામાં વિનય પેદા થઇ જેની સાથે હું યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેને નમસ્કાર કરવાનું મન થાય છે. અરે! આટલું આટલું થાય છે એમજ નહિ, પણ આમને દેખીને હું કેવળ પરવશ થઇ ગયો છું, મારું ભાન બુદ્ધીને એમની મરજી પ્રમાણે જાણે વર્તેતો હોજી, એવો થઇ ગયો છું. અથવા એ બધાનું કારણ સમજાયું, તીર્થસ્વરૂપ—ગંગા ગોદાવરી—જેવાં મહાતીર્થ જેવા પ્રતાપી જનની સમક્ષ મનની વૃત્તિ જીદીજ થાય છે—શુદ્ધ, પવિત્ર નિર્મલ થાય છે. રામ પોતાના પિતા છે એમ ન જાણતાં પણ લવની પાસે કેવો સ્વાભાવિક વિચાર દર્શાવરાવ્યો છે!

૯૨. ૧૦—૧૩. જીએ માલતીમાધવ અંક ૧. શ્લોક ૨૫. પાને. ૧૭ મે.

૯૩. ૨—૫. કોઠાર—પરિપૂર્ણ થઇ ખીલેલું કમલ હોય ને તેનાં અંદરનાં પત્ર—પાંદડી જેમ ચીકણી, પીન—સ્થૂલ—અને કોમલ, સુંવાળી, હોય તેના જેવાં તારાં અંગ મારા અંગને અડતાં, મારા શરીરમાં, અંદન લગાડવાથી થતો શીતલ આનંદ અથવા અંદ્રના કિરણથી થતો આનંદ વ્યાપી રહે છે.

૯૩. ૧૮—૧૯. જ્યારે દિનકર-ઋષે—અતિથય ઉગ્ર કિરણથી ધીકી રહે છે ત્યારે અભિગ્રાવ નામના મણિ જાણે ઋષેના તેજથી પરાજય પામ્યા હોય એમ—પોતાનું તેજ નીચું પડવાથી હારી ગયા હોય એમ—શામેટ બળવા માંડે છે? એ અરે જોતાં હારી જઇને કે ઇર્ષ્યાથી બળતા નથી પણ બળે છે એટલાજ મોટે કે, જે જાતે તેજસ્વી—તેજવાળો, પરાક્રમી—છે તે પારકાનું ઉગ્ર તેજ જીરવી, સાંખી શકતો નથી એવો તેનો જાતિસ્વભાવ છે. અભિગ્રાવ અથવા ઋષેકાન્ત એ નામના મણિની એવી પ્રકૃતિ છે કે તેના ઉપર ઋષેનું તેજ પડતાં તેનામાંથી અભિ ઋરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે કહીને રામે લવનામાંથી ઇર્ષ્યાદિક દોષનું નિવારણ કર્યું અને એના વીર્યની મહત્તા જણાવી.

૯૪. ૯. મન્ત્રોપનિષદ્=(ઉપનિષદ્=વેદાન્ત, જેમાં પરમાત્માનું તત્ત્વસ્વરૂપ બતાવ્યું છે એવું ગ્રંથશાસ્ત્ર.) આ જૈનમંત્રાસ્ત્રોને મુકવાના અને પાછાં લેવાના મન્ત્રોનું ગ્રંથશાસ્ત્ર.

૯૪. ૧૫. સ્વતઃ=એમને એમ, વગર ઉપદેશ, જન્મથીજ.

૯૪. ૨૫—૨૬. જો મારા ભાઈને કોઈ રાજાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થવા માંડ્યું હોય તો, હું હવે એની સહાયે જઈશ તેથી, આ ભુવનથી—જગત્થી—અધિરાજ—મહારાજાધિરાજ—એવો શબ્દ અસ્ત પમાડી દેઈશ, એ શબ્દનું જ નિર્મૂલ કરીશ—અર્થાત્ સર્વે પરાક્રમી મહાધિરાજ કેહેવાના રાજા પણ જો એની સામા યવા હશે તો તેને પુરા કરી નમાવી દેઈશ, અને શૂરામાં શૂરા ક્ષત્રિઓના શસ્ત્રોના અભિ પણ આજ શમાવી દેઈશ. દીર્ઘાધુ ભાત એમ કહીને પ્રથમથીજ આશિર્વાદ આપે છે.

૯૫. ૭. ઇન્દ્રમણિ=એક જાતનો જરા કાળો મણિ થાય છે.

૯૫. ૧૯—૨૦. જેણે સૂર્યના પુત્ર મનુના વપ્તવથી માંડીને સુરપતિ—ઇન્દ્ર જેવા મોટા દેવતાઓના બ્રૂપતિને પણ અભયદક્ષિણાની રીજ આપેલી છે એવા પ્રતાપી સૂર્યકુલના બ્રૂપ વં.

૯૫. ૨૭. સસ્ત્રાશિખાઅંબાર—સસ્ત્રમાંથી નીકળતા તેજની શિખા—જ્યોતિ—નો અંબાર, ઝગઝગાટ.

૯૬. ૪. પૌત્રેષ—પુત્રપનું તે પૌત્રેષ, પુત્રપનામાં ધૈર્ય, શૂર, પરાક્રમ વગેરે ગુણ પ્રાધાન્ય છે માટે પૌત્રેષ એટલે પુત્રપણું, મરદાઇ.

૯૬. ૬—૯. એની આંખ એવી નિસ્પૃહ અને વીર્યવાન્ છે કે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે જે એ ત્રણે—સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાલ,—લોકનું સત્ત્વ—પરાક્રમ તેને તૂણુ, તંબુલા, જેવું ગણે છે. એની નજરમાં ત્રિભુવનમાં પણ કોઈનો હિસાબ નથી. એની ધીર અને ઉદ્ધત ચાલથી કરીને જાણે ધરતી હવણું નમી જશે એવું એના ચાલવામાં પણ બળ અને ગર્વિષ્ઠપણું છે. કુમાર અવસ્થામાં એ બહુ અંચળ પ્રકૃતિનો હોવો જોઈએ પણ તેને બદલે મોટા પર્વત જેટલો ગંભીર છે, એવો આ કુશ આવે છે, કે ગર્વ—પોતેજ, અથવા વીર રસજ આવે છે ?

૯૬. ૧૭—૧૮. 'શક્તકોશ વ.—વેદને હરણુ કરી જનાર રાક્ષસોને સંહારીને' 'શક્ત'નો ઉપદેશ કરતા કોશ—ભંડાર—નું રક્ષણ એમણે કર્યું છે, તે.

૯૭. ૭. રામાયણકવિ—વાલ્મીકિએ—વાણીદેવી—સરસ્વતી—ને ઉચિત, શામ્ય
—રામના ચરિત્રનું વર્ણન કરવાનું—કાર્ષ સૌંધુ છે.

૯૭. ૧૧. જન્મત—વાદ્યું.

૯૭. ૧૫-૧૮. જે જે ભાવ મારા અંતઃકરણમાં હોઈને મને રંજન કરી
શકે તે તમામનો આ કુશ શું બનેલો છે? કે તેવું આનંદ પામવા-
પણું હાલ—સીતાના વિશાગથી—મારામાં નથી તોપણ, મને એ
ભેટે છે ત્યારે એના અંગમાંથી મારા અંગમાં તે તે આનંદ
આપતા અમૃત જેવા ભાવ દાખલ થઈને મારા હૃદયને પ્રમાદ,
શીતલતા ઉપજી રહે છે. સીતા ન છતાં પણ તે હતી ત્યારે જે
આનંદ થતો હતો તેવીજ શીતલતા હૃદયને વળે છે, મરે આ કુશ
શું મારા અંગના આનંદભાવનોજ ભરેલો છે? મારાજ સીતાની
મૂર્તિમય પુત્ર છે?

૯૭. ૨૩. અહો એ આશ્ચર્યવાચક છે. મારે ને આ છોકરાંને માત્ર વિન-
યનો-અન્દ્રકેતુના મિત્ર તરીકેનો સંબંધ થયો છે તથાપિ પણ, એ
છોકરાં મારાપ્રતિ પિતા જેટલી ભક્તિ બતાવે છે ને ચાલતાં, ઉભા
રહેતાં, બેસતાં જે વિનયભાવ દર્શાવે છે તે ઉપરથી એમનું રાજ્યત્વ
—રાજપુત્રપણું—સામીત થાય છે.

૯૭. ૨૬. સિદ્ધ વ.—સ્વભાવથીજ જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલી રૂપની લક્ષ્મી
—સૌભાગ્ય-તા વિલાસથી.

૯૮. ૨. અમલ—નિર્મલ—કમલ—ઘાળાં કમલ જેમ મધુનાં—પુષ્પમાંથી
ઝરતા રસનાં—બિન્દુનાથી ઘીષે છે તેમ.

૯૮. ૮-૯. સ્કન્ધ—ખભા. અનત—વગર નમેલા, અક્રડ.

૯૮. ૨૦. નવકમલ—નવા, તાજ ને ખીલી રહેલા કમલની લક્ષ્મી, શોભા
પૂર્ણ, (શોભાવાળું).

૯૮. ૨૨-૨૫. મુગ્ધા—મોતી. ઝોઝમુદ્રા—ઝોઝની આકૃતિ, છાપ. આંખ
રાતી અને કાળી જણાવી એ વીર પુરુષનું લક્ષણ છે; લવ અને
કુશ સર્વ રીતે સીતાને મળતા આવે છે પણ આટલો ફર રાખીને
એમનું અતિશય પુરુષત્વ બતાવ્યું છે.

૯૯. ૧૯-૨૦. અમૂરૂપી વર્ષાદથી કરી ને, આખા જગતને મંગલકારી આ
પનું મુખ, અવશ્યાય—ઝાકળ—નાં બિન્દુથી છંટાયલા ધવલ
કમલ જેવું રમ્ય દિસે છે.

૧૦૦. ૯. બાલચરિત—રામના બાલચરિતનો કાણ્ડ; બાલકાણ્ડ.

૧૦૧. ૮. હે પાપી પ્રાણુ! એમ મારું સર્વે ગણુ ત્યારે તને જતાં શી વાર છે ?

૧૦૧. ૧૧. તેજ કાલ—નીચેના ૩૫ માં શ્લોકમાં વર્ણવે છે તે કાલ, “પ્રકૃતિથી હતાં બહાલાં” એ વગેરે કહીને હું અને સીતા નવીજ પ્રીતિના ઊંડા વિલાસ આનંદમાં હતાં તે કાળનું હાલ મને સ્મરણ કરાવીને દુઃખી કર્યો.

૧૦૧. ૧૩. ૧૬. તદા—કુશે જે શ્લોક કહ્યો તેમાં વર્ણવેલી અવસ્થાને સમયે. ત્યારે, યુવા—સીતાની મુગ્ધત્વ જઘને આવતી તાજી ઉન્મત્ત યુવા-વસ્થા—અને અમારામાં પરસ્પર થતા પ્રેમનું ગભીરત્વ, પ્રેમનો અભિપ્રાય, તે બંને ભિન્નાં થયાથી મદન-રતિજનક કામ—ધણી ગં-ભીર બાપીરહી ઉછળી રહ્યો હતો, અને એના ચિત્તમાં ઊંડો વસતો છતો પણ સર્પીરે તો મુગ્ધજ દેખાતો હતો; યુવાવસ્થામાં છતાં પણ એનું મન પ્રેમમાં પ્રૌઢાના જેવું હતું ને એનાં પ્રેમજનક બાહ્યાકા-રાદિક મુગ્ધાના જેવાં આકર્ષક, આહ્વાદક હતાં. આ અમારા પ્રેમ રતિવિલાસના કાળનું સ્મરણ કરાવ્યું !

૧૦૧. ૨૬—૨૭. બકુલ=મોરમળીનું વૃક્ષ. જુઓ આંક ૩ જો શ્લોક ૧૮માં.

૧૦૨. ૩. અલક=માયાના કેશની લોઢાના ગુચ્છ જે લમણ આગળ ને કપાલ આગળ જરાજરા આવી રહ્યા હોય તે.

૧૦૨. ૮—૧૧. પ્રિયજનની મૂર્તિ—છબી—બહુવાર મનમાં તેનીજ ધારણ કર્યા કરેલી તેથી સર્વદા નજર આગળ તરી રહે છે, તે પ્રવાસમાં પણ—એ પ્રિયજન પાસે ન હોય ત્યાં પણ—સર્વ શોક—દુઃખ, વિશોગનું—તેને હરે છે; એટલી ઘડી વિશોગદુઃખમાં પણ મુખ થાય છે. પણ એ મૂર્તિનો વિચાર મનમાં સમી જતાં વારજ આપું જગત્ વેરાન—વગડા—જેવું નજરે થઈ રહે છે, ને હૃદય બાણે કુક્ષાભિ—છોડીયાં, ડાંગર વગેરેનાં મળગાવીને પાડેલો દેવતા જે જલદી બાળે નહિ પણ હમેશાં શેકયાં બન્ય,—તેમાં પડ્યું હોય ને રંધાયાં જવું હોય એમ દુઃખ પામવા માંડે છે.

૧૦૨. ૨૪—૨૭. સ્પૃહણીય—છચ્છવા શોખ, થાય તો મારું એમ ચહાવા લાયક. બાલવિવાહ વ.—હું અને સીતા એ બે બાલકના વિવાહના ઉત્સવ વેળે મેં તાત—દશરથ અને જનકની મોટી મૈત્રી દોઢેલી છે. શું રામથી ના બને—રામથી શું શું નથી બનવું ? બધું બને છે.

સીતાને વનવાસ કાઢવાનું બંધુ, તો નક્કર થઇને જનકના આશ્રુ જોવાનું નહિ કેમ બને ? બનશે.

૧૦૩. ૮. તદ્વનુ—જનકના ઉઠ્યા પછીથી—માતા-કૌશલ્યા અત્યંત યોગે બળીને મૂર્છા પામે છે.

બંક ૭ મો.

૧૦૪. ૪. ગ્રામ્ય—ગામડાના રહેનાર, વગર મુધરેલા.

૧૦૪. ૧૫—૧૬. કષ્ટ એ ચન્દ્ર શોક દેખાડવા મુક્યો છે. અરે મહાકષ્ટ ! કે રામ રાજ્યાશ્રમમાં—ગૃહસ્થાશ્રમમાં—રહેતાં છતાં પણ મુનિવ્રતી—ઉદાસીન વૃત્તિવાળા, વાનપ્રસ્થ વ્રતીના જેવા મનના, સીતાના શોકને લીધે થઇ ગયા છે. એમનું ચિત્ત અંશર ઉપરથી ઉડી ગયું છે, નાટક ચેટક કાંઈ જોવાની સ્વહા રાખતા નથી, તેમાં સુખ માનતા નથી, તો પણ વાહ્મીકિનું માન રાખવા મોટે પધારે છે.

૧૦૪. ૧૮. રંગપ્રેક્ષકો—નાટક જ્યાં થાય તે ભૂમિનું નામ રંગભૂમિ, રંગ—નાટકના—પ્રેક્ષક—જોનાર.

૧૦૫. ૨. ક્રીણા અક્ષરે હવે પછી જેટલું છાપેલું આવે તે અતર્નાટકનો ભાગ છે એમ સમજવું. તે નાટકનાં પાત્ર સીતા, ભાગીરથી ને પૃથ્વી છે.

૧૦૫. ૮. વાહ્મીકિના નાટકમાંથી સૂત્રધાર કેહે છે કે “તેના તરફ માનની નજરથી” વગેરે. તે વિષે રામ કેહે છે કે એવું વાહ્મીકિ વિષે કેહેવાની જરૂર નથી, કેમકે એમની શુદ્ધ વાણી અન્યથા—સ્વતઃ કરતાં ખીણ, જુકી—હોયજ નહિ.

૧૦૫. ૧૭. વિશ્વંભરાત્મજા દેવી—વિશ્વંભરા—પૃથ્વી—ની આત્મજા—પુત્રી—સીતા દેવી.

૧૦૬. ૧૭. આ વેળે—રાત્રે તજી છે તેવિ કલંકિત દશામાં ને વળી પુત્ર પ્રસવ સમયે.

૧૦૬. ૨૪. ચેતન—ચેતના, જીવિ.

૧૦૭. ૩. જીઆ માલતી માંવવ. પાનું. ૧૪૧ અંક. ૧૦ શ્લોક ૧૩.

૧૦૭. ૪. ભાગીરથીના જેવુંજ બોલ્યાં, એમાં એમ મતલબ છે કે ભાગીરથીના કુલનાં દેવી—રામના કુલનાં દેવી—તમે ભાગીરથી તે રામનું ધસા-

તું નજ બોલો, ઐટલે રામનો દોષ ન કાઢતાં દેવને માથે ઢોળી પાડો છો. પણ તમે રામનો દોષ નહિ કાઢો તોયે મારે તો આટલું કેહેવુંજ જોઈએ, મારે તો એમનો આટલો દોષ કાઢવાનો છેજ.

૧૦૭. ૭—૮. બાલાપણમાં લખવેળે ઝાલેલો સીતાનો હાથ તે પણ એમણે ગણ્યો નહિ, કે મને સીતાની માતાને ન ગણી, અથવા અભિ જેની સમક્ષ એમનું લખ થયેલું અને જેણે એને ક્ષીથી પવિત્ર કરાવેલી તેને, અથવા જનક—પોતાના પિતાના પ્રિય મિત્ર ને સીતાના બાપ જનક—ને પણ ન ગણ્યા, તેમ સીતા ગર્ભણી હોવાથી દુઃખી છે તે પણ ન ગણકાર્યું, અથવા અતિશય પ્રેમ ધરી ને સીતા એમની સાથે વને વન ભટકી તે પ્રેમને પણ એમણે ન ગણકાર્યો અને એને વનવાસી કાઢી, એ ખોટું કર્યું; રામે, મારા અને અભિ જેવા દેવને ન ગણવાથી અધર્મ, જનક ને ન ગણકારવાથી ધૃષ્ટતા, સીતાના દુઃખ ને ન ગણવાથી નિર્દયત્વ, અને સીતાનો પ્રેમ ન ગણવાથી શકતા એવા ઘણા અનર્થ કરેલા છે, તે એમને ધટતા નહતા.

૧૦૭. ૧૨. પૃથ્વી કેહે છે કે જોયા તારા આર્ષપુત્ર, એમનામાં શું જોવાનું છે, જો એ મારા હત તો તને કાઢી મુકતજ નહિ. આ ઉપરથી રામ કેહે છે કે મને ક્ષીથી જીએ, મને હવે જીએ, હું નહારે નથી તેની ખાત્રી હું જે દુઃખ ખમું છું તે ઉપરથીજ થશે.

૧૦૮. ૨—૩. રામને દેવશોગથી સીતાને વનવાસ મોકલવી પડી પણ પોતે તો એના વિયોગથી મનમાં પીડાય છે એમ તમારે કેહેવાનું છે તો બલે તેમ હશે, પણ તે મને ખરું લાગતું નથી કેમકે પીડાતા હોય તો સાધારણ લોકોના જેવું ધીરજ ધરીને પ્રજાની મરજી પ્રમાણેજ વર્તી રહી જીવ્યાં જાય નહિ, પ્રેમનું સ્વરૂપ એવું હોય નહિ, મટિ હું તો તમે “તૈયાર દેવા ફલ હોય દેવ” વગેરે કહ્યું તે માનું નહિ.

૧૦૮. ૪. અર્થાત્ પૃથ્વીને સીતા ઉપર વિશેષ દયા—છેક પક્ષપાત થઈ જાય—એવી દયા આવેજ, પોતાની પુત્રીનું દુઃખ બહુ માની, મારા દુઃખને એ આશુ ગણેજ એમાં નવાઈ નથી.

૧૦૮. ૧૪. જગન્મંગલ વ૦—આખા જગત્ના મંગલરૂપ તારા આત્માને.

૧૦૮. ૧૭. એટલા મોટે કે જેમના કેહેવાથી સીતાને વનવાસ આપેલો તેને ખાત્રી થાય, મને પોતાને તો ખાત્રી છેજ.

૧૦૯. ૫—૬. આ શ્લોક ને નીચેનો ૨ જો શ્લોક એ બન્ને મૂલમાં રામ પાસે

ખોલાવેલા છે પણ તેમ ઉચિત ન લાગવાથી ખીજા ગ્રંથ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે.

૧૦૯. ૯. તે થકી—ઉર્મિ (માળા) થકી.

૧૦૯. ૧૨. ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર—ક્ષત્રિયના હોકરાને કરવા જોઈએ તેવા સંસ્કાર, અન્નપ્રાશન, ચૂડાકરણ, ઉપનયન વગેરે.

૧૦૯. ૧૪—૧૫. વૃદ્ધિકરી—વૃદ્ધિ કરનારી, વંશ સંભાવનારી, પુત્રની માતા. એવા મંગલકાર્ય કરનારી અને એવા માટા કુલની છતાં પણ એને સંસ્કર્તા (સંસ્કાર આપનાર) જડતો નથી એમ સીતા એકલવાઇ પડી ગઇ છે !

૧૧૦. ૧૨. લોકાત્તર—ખીજા લોક, પાતાલ.

૧૧૦. ૨૪. આર્યા સીતા દેવી ઉપર (વાણીની ઉપર) આવે છે.

૧૧૦. ૨૭. ધર્મરીક્ષ—ધર્મ એજ છે શીલ જેનું તે, પતિવ્રતા, શુદ્ધ, પવિત્ર વ્રતવાળી. એમ કહીને સીતાનું અપ્પાધ સત્યવ્રત સૂચવે છે.

૧૧૧. ૨૫. પ્રસ્તુત પ્રભાવપૂર્વક—એનો પ્રભાવ—પવિત્રતા વગેરે—વર્ણવીને, ખતાવીને.

૧૧૧. ૨૭. વૈદ્યાનર—અગ્નિ.

૧૧૩. ૧૧. મધુરૈશ્વર—લવણુ રાક્ષસની નગરી, તેને મંહારીને લઈ લઈ પોતે મધુરા નામથી વસાવેલી તે મધુરૈશ્વર—શત્રુ (જીએ પાને. ૨૧ મે, લીટી ૧૪-૧૭.)

૧૧૩. ૨૦ મંગલ્યા—મંગલ કરનારી.

૧૧૪. ૨૨. શબ્દરૂપી શ્રદ્ધાને જાણનાર પૂર્વ કવિ—વાહમીકિની બુદ્ધિ—રસ, અલંકાર—થી ભરપૂર ભારતી—સરસ્વતીને ભાળો ૫૦. વાહમીકિની વાણી રામાયણુ તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કવિ અરેખરી તો પોતાના આ નાટકનીજ સ્તુતિ કરે છે.

આ ગ્રંથને આગળથી આશ્રય આપનાર સદ્ગૃહસ્થોની યાદ.

ખરિ.	નામ.	મકાણું.
૫૦	શ્રીમાતુ સરકાર મહારાજ ગાયકવાડ ...	વડોદરા.
૧૦	મહારાજ શ્રીકેશરીસિંહજી ...	હડર.
૧૦	મિરજી મહારાજી શ્રીકૃષ્ણ દરબાર ...	ભુજ.
૧૦	શ્રી ઠાકોરસાહેબ દેવગડ ...	દેવગડ.
૨	શ્રી ઠાકોરસાહેબ લુણાવાડા ...	લુણાવાડા
૨	ઠાકોર રતનસિંહ પ્રતાપસિંહ ...	ટાંડા.
૨૧	શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી. સી. આઈ. ઇ. ...	મુંબઈ.
૧૦	શેઠ નાનાભાઈ ખેરામજી જીજીભાઈ ...	”
૧૦	શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ ...	”
૧૦	શેઠ દીનશાજી માણેકજી પીટીટ ...	”
૧૦	રાવબહાદુર મણિભાઈ જસભાઈ ...	વડોદરા.
૫	શેઠ વંદ્રાવનદાસ પરસોતમદાસ ...	મુંબઈ.
૫	શેઠ ભાઈશંકર નાનાભાઈ ...	”
૫	રા. રા. હરિદાસ વિહારિદાસ કારભારી ...	હડર.
૫	શેઠ ગિરજશંકર વજેશંકર ...	મુંબઈ.
૫	શેઠ માનશંકર વજેશંકર ...	”
૩	શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી ...	”
૩	શેઠ મથુરાદાસ લવજી ...	”
૩	રા. રા. ગીરધરલાલ ઋવેરદાસ... ...	સિદ્ધપુર.
૩	રા. રા. દામોદરદાસ મહાશંકર... ...	”
૩	રા. દયારામ ગોકલજી ...	મેટ, દ્વારકા.
૨	રા. સા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ ...	ભુજ.
૨	રા. રા. જગન્નાથ જોડાલાલ ...	”
૨	રા. રા. નગીનદાસ વૃજીસીદાસ ...	મુંબઈ.
૨	શેઠ પ્રેમચંદ રામચંદ... ...	”
૨	શેઠ માધવદાસ રૂપનાથદાસ ...	”
૨	રા. પૂર્ણાનંદ મહાનંદ ...	હડર.
૨	શેઠ અરદેશર ફરામજી મુસ ...	મુંબઈ.
૨	અમીન મોતીલાલ લાલાજી ...	વીરસદ.

૨ શેઠ દામોદરદાસ ગોવર્ધનદાસ	મુંબઈ.
૧ રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ	"
૧ શેઠ કરમનદાસ માધવદાસ	"
૧ શેઠ લખમીદાસ ખીમજી	"
૧ શેઠ ગંગાદાસ કીશોરદાસ	"
૧ શેઠ કેપ્પુશુ નવરોજી કાપરાજી...	"
૨ રા. આત્મારામ રામચંદ્ર	હોટલા.
૧ રા. જમીયતરામ કેશવરામ	મુંબઈ.
૧ રા. ચંપારામ આત્મારામ	"
૧ રા. ત્રીભુવનદાસ હરખચંદ	"
૧ શેઠ ઠાકરશી નારાણજી	"
૧ રા. હીરાલાલ મણિલાલ ધ્રુવ	"
૧ રા. સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ	મુંબઈ.
૧ રા. મહાદેવરામ યાગેશ્વર	"
૧ રા. જમનાદાસ પ્રેમચંદદાકતર...	"
૧ રા. મથુરાદાસ હરજીવનદાસ	"
૧ રા. કૃષ્ણચંદ્ર ગિરજાચંદ્ર	"
૧ રા. નગીનદાસ મથુરાદાસ	"
૧ રા. ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ...	"
૧ રા. માણિકલાલ જમીનમતરામ	"
૧ રા. પ્રતાપરાય ગોવિંદરાય	"
૧ રા. દેવીદાસ હરિવલ્લભદાસ	"
૧ રા. પ્રાણચંદ્ર ભારતર...	કલ્યાણી.
૧ રા. ઠક્કર હિરજી ભગવાનજી	કચ્છ.
૧ રા. નર્મદાચંદ્ર લાધાભાઈ	"
૧ રા. કહાનજી ચંદ્રજી...	"
૧ રા. શવજી પરસોતમ	"
૧ રા. કલ્યાણજી રતનશી	"
૧ રા. ગોવિંદજી મોટ જોશી	"
૧ રા. નિર્ભયરામ કહાનજી	"
૧ રા. દેવચંદ્ર માધવજી	"
૧ રા. ડાહ્યાભાઈ મહાસુખરામ	"

૧ રા. ઊંઠાલાલ ખેડુશ્વરભાઈ	૫૨૭.
૧ રા. પોપટ નયુભાઈ	૫૨
૧ રા. નાનાભાઈ આધવજી	૫૨
૧ રા. મોરારજી જગજીવન	૫૨
૧ રા. પ્રમુદાસ રણુહોડજી	૫૨
૧ રા. નાનજી મૂળજી	૫૨
૧ રા. શંભુરામ લાલજી	૫૨
૧ રા. નાનાલાલ છપ્પીલરામ	૫૨
૧ રા. સુંદરજી મેઘજી	૫૨
૧ રા. મેઘજી જીડા	૫૨
૧ રા. મેઘજી પૂંજી	૫૨
૧ રા. મોરારજી અમ્બરામર	૫૨
૧ રા. વિશ્વામ વેલજી	૫૨
૧ રા. ભાળાનાથ કાળીદાસ	૫૨
૧ મુનશી દાદામીયાં હપ્પીચુલા	૫૨
૧ રા. દયાશંકર શ્યામજી	૫૨
૧ રા. હાથીરામ પ્રકાશચંદ્ર	૫૨
૧ રા. જીવરામ હરિશંકર...	૫૨
૧ શેઠ હેમરાજ માણિકચંદ	મુંબઈ.
૧ રા. પ્રહલાદ દેવશંકરવીરમગામ.
૧ રા. શ્યામલાલ હિરાલાલઅમદાવાદ
૧ રા. મગનલાલ ખાલુભાઈ	૫૨
૧ રા. પરસોતમ કલ્યાણજી	મુંબઈ.
૧ રા. મોતીલાલ કુશળજી	૫૨.
૧ રા. મગનલાલ માધવલાલલુણાવાડા
૧ રા. હરિકૃષ્ણ જયકૃષ્ણ...	૫૨
૧ રા. નારાયણ મોરેશ્વર...	૫૨
૧ રા. ભોગીલાલ કહાનદાસ	૫૨
૧ રા. દામોદર નરમિરામ	૫૨
૧ રા. ગોપાળ લક્ષ્મીરામસિદ્ધપુર.
૧ રા. હર્ષદરાય વ્રજરાય...	૫૨
૧ રા. દેવશંકર કુમરજી	૫૨

૧ રા. પ્રભુદાસ પ્રહ્લાદજી સિદ્ધપુર.
૧ રા. રૌદ્ર કેરશાસ્ત્રજી ઐશ્વર્યાયર
૧ રા. માધવભાલ મહિપતલાલ
૧ રા. પ્રાણશંકર અંબાશંકર
૧ બાવા જગન્નાથ લક્ષ્મણદાસજી ડોકોર.
૧ રા. ત્રિકમલાલ દામોદર
૧ રા. ગુળબરામ સોમનાથ
૧ રા. શા. મનોહર ગણેશ
૧ રા. ઉમેદભાઈ મયુરભાઈ
૧ રા. મનસુખરામ નહાલચંદ
૧ રા. ઉમેદરામ લાલભાઈ
૧ રા. રણુછોડલાલ નાગરદાસ
૧ રા. રામચન્દ્ર ગણપત
૧ રા. મગનલાલ ધનસુખરામ
૧ રા. દાજીભાઈ નારાયણ
૧ રા. છગનલાલ મયારામ
૧ રા. રામચન્દ્ર નારાયણ
૧ રા. નારાયણ દાજી
૧ રા. ત્રિભુવન કાળીદાસ
૧ શેઠ ધનજીભાઈ ઠાસરા.
૧ રા. પ્રાણલાલ બળદેવજી કપડવણજી
૧ રા. સદાશિવ નંદલાલ ડોકોર.
૧ રા. દેવશંકર
૧ રા. અમૃતલાલ જૂપતરાય
૧ રા. ચુનીલાલ કલ્યાણદાસ
૧ રા. બા. લલુભાઈ કેશવલાલ સુરત.
૧ રા. રતિરામ માતીરામ
૧ શેઠ નારણદાસ પરસોતમદાસ
૧ રા. નરભિરામ મનસુખરામ
૧ રા. આત્માશંકર ત્રિપુરાશંકર
૧ રા. નંદકૃષ્ણલાલ મજમુદાર
૧ રા. બાનુશંકર નારાયણશંકર

૧ રા. મહાનંદ ભાંધશંકર	સુરત.
૧ રા. જગજીવનદાસ ભવાનીશંકર...	"
૧ રા. જગન્નાથ હચ્છારામ	"
૧ સૈયદ અબ્દુલ રસુલ બડે સાહેબ	રાંદેર.
૧ શેઠ લલુભાઈ મોતીરામ	"
૧ શેઠ છમ્પીલદાસ કાશીદાસ	"
૧ શેઠ તારાચંદ અમીચંદ	"
૧ રાંદેર રીડીંગરૂમ	"
૧ ખાનખહાદુર કાજી અબ્દુલ રૈહમાન	પેટલાદ.
૧ રા. કેશવરાવ પાંડુરંગ... ..	"
૧ રા. મનસુખભાઈ જીજીભાઈ	"
૧ રા. જનાર્દન બારકર	"
૧ રા. વીરેશ્વર સદાશિવ... ..	વડોદરા.
૧ રા. વિનાયક રામચંદ્ર	પેટલાદ.
૧ રા. પુરૂષોત્તમ પરશુરામ	"
૧ રા. પરભુલાલ મુળચંદ	"
૧ રા. છગનલાલ ઝવેરલાલ	"
૧ રા. રતનલાલ અચરતલાલ	"
૧ રા. રાવજીભાઈ દલસુખભાઈ	"
૧ રા. ગુલાબચંદ સામળદાસ	"
૧ રા. માધવલાલ છોટાલાલ	"
૧ રા. નાયાભાઈ જ્ઞેશંગભાઈ	પીજ.
૧ રા. નાયાભાઈ ભગવાનદાસ	"
૧ રા. પાનાચંદ હાશ્વરદાસ	અમદાવાદ
૧ રા. ચુનીલાલ દલપતરામ	"
૧ રા. લક્ષ્મીલાલ માણિકલાલ	"
૧ રા. મકનજી ભીમભાઈ	જલાલપુર
૧ રા. વામનરાવ બાપ્પારાવ	અમદાવાદ.
૧ રા. નમુલાલ પ્રસાદરાય	"
૧ રા. લધુ જ્ઞેશભાઈ	ચુડા.
૧ શેઠ કરમચંદ્રી રહીમભાઈ	સુખા.
૧ શેઠ મહમદભાઈ	"

૧ રા. વલભદાસ નંદલાલ	સોજીત્રા.
૧ રા. ભોગીલાલ દયાળજી	”
૧ રા. રતનલાલ ભોગીલાલ	”
૧ રા. સ્વા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ	વડોદરા.
૧ રા. તાપીદાસ દયારામ...	”
૧ રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ	”
૧ રા. મનસુખ અનોપચંદ	પારડી.
૧ રા. વલભદાસ પોપટ	મહુઆ.
૧ રા. સારાભાઈ વાલાભાઈ	વડોદરા.
૧ રા. રામચંદ્ર કાળીદાસ	”
૧ શેઠ છગનલાલ મગનદાસ	મુંબઈ.
૧ રા. કૃષ્ણરામ રામનાથ	પાટણ.
૧ રા. માણિકલાલ ભુલાભાઈ	”
૧ રા. મધુરદાસ ભોગીદાસ	”
૧ રા. દુલભજી ઘેલાભાઈ	પ્રભાસપાટણ.
૧ રા. ભુધરભાઈ પ્રાણનાથ	સિદ્ધપુર.
૧ રા. આદિતરામ પરસોતમ	”
૧ રા. લક્ષ્મીરામ મુગટરામ	”
૧ રા. ભગવાન ગોવિંદરામ	”
૧ રા. વલભરામ દેવચંદ	”
૧ રા. માધવલાલ વલભરામ	”
૧ રા. પ્રભુદાસ ઉજ્જમરામ...	”
૧ રા. કાલુ ગોવિંદરામ	”
૧ રા. બળવંતરાવ સખારામ	”
૧ રા. છોટાલાલ નારણજી	”
૧ રા. લલુભાઈ કુંવરજી	રાંદેર.
૧ રા. ચુનીલાલ નગીનદાસ	મુંબઈ.
૧ શેઠ બાપુભાઈ કાળીદાસ	”
૧ રા. નગીનદાસ દ્વારકાદાસ	”
૧ રા. ગંગાદાસ કારીદાસ	”
૧ રા. મંછારામ કહાનદાસ	”
૧ શેઠ ગુરમહંમદ લક્ષ્મી બખ્ષાહીમ	”

૧ રા. સુરજપ્રસાદ કાશીભાઈ	સુંબધ.
૧ શેઠ ગોકલદાસ મૂલજી	,,
૧ શેઠ લિલાધર હરિદાસ	,,
૧ રા. દામોદરદાસ છબારામ	,,
૧ રા. હરિલાલ છગનલાલ નડીઆદ.
૧ રા. દલપતરામ વિઠ્ઠલદાસ	,,
૧ રા. વ્રંદાવનદાસ ગીરધરદાસ	,,
૧ રા. ઋવેરલાલ લલુભાઈ	,,
૧ રા. ઋવેરભાઈ ગરખડભાઈ	,,
૧ રા. સા. મણિધરપ્રસાદ તાપિપ્રસાદ	,,
૧ રા. મૂલજી નાયાભાઈ સુલુ.
૧ રા. માણિકલાલ હરિલાલ નડીઆદ.
૧ રા. ડાક્ટર રામસિંઘ	,,
૧ રા. વરજીઆણ બક્ષી	,,
૧ રા. મનસુખભાઈ વરજભાઈ	,,
૧ રા. નાગરદાસ હરગોવિંદદાસ	,,
૧ રા. ત્રીભીવનદાસ ખેહુચરદાસ	,,
૧ રા. લલુભાઈ ગોકલદાસ	,,
૧ રા. આશારામ મેહુતાજી	,,
૧ રા. નાયાભાઈ કાલિદાસ	,,
૧ રા. આપાસાહેબ ગોકળદાસ	,,
૧ રા. ત્રીકમલાલ નારણદાસ	,,
૧ રા. જમનાદાસ લલુભાઈ	,,
૧ રા. કૃષ્ણલાલ મગનલાલ અમદાવાદ
૧ રા. ચુનીલાલ લાલદાસ નડીઆદ.
૧ રા. પ્રભાશંકર ભવાનીશંકર વઢવાણ.
૧ ગોસાઈ શ્રીનારાયણભારથી યશવંત ભારથી પાટણ.
૧ રા. વકીલ દોલતરામ ટાકરસી	,,
૧ રા. રણછોડદાસ દયાળદાસ	કચ્છ, ગોધરા.
૧ રા. ઉમિયાશંકર હીરાશંકર સિદ્ધાનગર.
૧ રા. સેવકલાલ કરસનદાસ સુંબધ.
૧ રા. હંસરાજ બદમીદાસ	,,

૧	મોહનલાલ બાપુજીઅમદાવાદ
૧	રા. દેસાઈ સુરજમલજી જોરાવરસિંહજી પાટડી.
૧	રા. બાપુભાઈ દોલતરામ વાંકાનેર.
૧	કાકિર મહીપતલાલ બાળકૃષ્ણ ડભોઈ.
૧	રા. બાપાલાલ બાઈરાંકર ઘોલકા.
૧	લીલાધર લાઈબ્રેરીનાચેકુટરી ”
૧	રા. સુરજરામ રામનાથ ”
૧	રા. રાંકરલાલ અમરતલાલ વકીલ ”
૧	રા. પરસોતમરાય મ. જોશી ”
૧	રા. નંદલાલ તારાચંદ ”
૧	રા. નરોત્તમ રણછોડજી ભુજ.
૧	રા. કાનજી નથુભાઈ અંજાર.
૧	રા. અરાચંકર મહાદેવ ભુજ.
૧	રા. મુળચંદ શિવલાલ મુંબઈ.
૧	રા. મુળજી મનજી ”
૧	રા. પ્રાણજીવનદાસ પરબુદાસ બારીઆ.
૧	રા. હરિલાલ મનસુખરામ ”
૧	બારીઆ લાઈબ્રેરી ”
૧	રા. દેવશંકર મોતીરામ કરજણ.
૧	રા. મણીશંકર પ્રભાશંકર ”
૧	રા. ધર્મરલાલ મોરારજી ”
૧	રા. છોટાલાલ મૂળજી... ”
૧	રા. રાવજી ચીમાજી... ”
૧	રા. છોટાલાલ દ્વારકાદાસ ”
૧	શેઠ નગીનદાસ જમનાદાસ મુંબઈ.
૧	શેઠ જગન્નાથ વિઠ્ઠલ... ”
૧	શેઠ કાશીદાસ હરજીવનદાસ ”
૧	રા. માધવરામ હરિનારાયણ દાહોદ.
૧	રા. જગન્નાથ ગોપાળદાસ ”
૧	રા. નારાયણશંકર મણિશંકર ”
૧	રા. જોયતાશંકર રવિદત્ત ”
૧	રા. મગનલાલ કુપેરદાસ ”

૧ રા. જમતરામ લક્ષ્મિરામ	દાહોદ.
૧ રા. ખાલાભાઈ સુખભાઈ	"
૧ રા. મનસુખલાલ અમથાદાસ	"
૧ રા. છગનલાલ દુલ્લભદાસ	"
૧ રા. નયુભાઈ નવનીલભાઈ	"
૧ રા. શેવકલાલ માણિકલાલ	"
૧ રા. સુરાજઉદ્દીન મોકમદીન	"
૧ રા. ખીંધા પ્રસાદરામ...	"
૧ રા. મનસુખલાલ મયાશંકર	"
૧ રા. શીવશંકર બાપાલાલ	"
૧ રા. બાબાજી ક્રીમાજી	"
૧ રા. રામજી ત્રીબક્રાવ	"
૧ રા. મીરફૈજઅલી યુલામઅલી...	"
૧ રા. સા. વાઘજીભાઈ મીઠાભાઈ	ચીપલી.
૧ રા. હરીરામ લક્ષ્મિનારાયણ	"
૧ રા. ભાળાનાથ રણુજીઉદાસ	"
૧ રા. નારાયણરાવ આનંદરાવ	"
૧ રા. અચરતલાલ મણીરામ	અમદાવાદ
૧ રા. નાનાલાલ લલુભાઈ	સુંબઈ.
૧ રા. કીકાભાઈ મકુનદાસ	"
૧ રા. પેલાભાઈ લાલભાઈ	"
૧ રા. માણિકલાલ આત્મારામ	"
૧ રા. પરમાનંદદાસ ઇચ્છાલાલ	"
૧ રા. કલ્યાણુદાસ નરૈતમદાસ	"
૧ રા. રૈવાદાસ કરસનદાસ	"
૧ રા. લલુભાઈ છગનલાલ	ભાવનગર.
૧ રા. સાકરલાલ મનસુખરામ	"
૧ રા. માર્કુંડરાવ નંદશંકર	"
૧ રા. પ્રભાશંકર વેણીશંકર	"
૧ રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ	"
૧ રા. પ્રભાશંકર જટાશંકર	"
૧ રા. પ્રતાપરાય સંતોકરામ	"

૧ રા. નવનીધરાય વિજયશંકરભાવનગર.
૧ રા. માનથંકર ગૌરીશંકર ”
૧ રા. માનથંકર લક્ષ્મિશંકર ”
૧ રા. ઘુજદાસ પરબુદાસ... ”
૧ શેઠ દ્વારકાંદાસ લાલભાઈ શીણાર.
૧ રા. મુળજી ગોવિંદ ઉતરાજ.
૧ શેઠ ફરામજી હીરજીભાઈ શીણાર
૧ શેઠ બાપુજી ઘુજલાલ... ”
૧ રા. હીમત જયુભાઈ ”
૧ રા. વૈદ્ય તુલજરામ વિજયરામ નાંદોદ.
૧ રા. હરિસુદન લલુભાઈ શિણાર
૧ રા. શંકરભાઈ મનોરદાસ ”
૧ રા. કેશવલાલ ધંધરભાઈ ”
૨ રા. ચુનીલાલ કમ્પનદાસ ”
૧ રા. રણજીભાઈ કમ્પનદાસ ”
૧ રા. ગણપત કેશર ખરકાલ.
૧ રા. ગણેશ માધવ શીણાર.
૧ રા. ગીરજશંકર કુમેર ખરકાલ.
૧ રા. રણજીભાઈ સ્ટેશન માસ્ટર તેન.
૧ રા. મહાશંકર પિતાંબર ”
૧ મુકદ્દમ નરૌતમ હુકા ડભાઈ.
૧ રા. નગીનદાસ નરભિરામ શીણાર.
૧ રા. ભાલાનાથ ખેચરભાઈ સીસોદરા.
૧ રા. જોરાભાઈ મસોત... ”
૧ રા. હરીલાલ ભાવન શીણાર.
૧ રા. નરમદાશંકર મકનજી વઢવાણ.
૧ રા. પરજરામ જટાશંકર ”
૧ રા. છગનલાલ હરીકૃષ્ણ ”
૧ રા. સા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદદાસ ઝાલાવાડ.
૧ રા. દયાળજી મોરારજી વઢવાણ.
૧ રા. પ્રાણસુખલાલ મહીપતરામ ”
૧ રા. જોડાલાલ વાલજી... ”

૧ રા. કલ્યાણજી પુંજરામ વઢવાણ.
૧ રા. ભાઈશંકર મહાશંકર ”
૧ રા. જટાશંકર લીલાધર હાલાર.
૧ રા. મહાશંકર વીજનાય વઢવાણ.
૧ રા. ભગવતીશંકર દયાશંકર ”
૧ રા. જાદવજી પ્રેમાનંદ કલાડા.
૧ રા. પ્રભાશંકર વાલમજી વઢવાણ.
૧ રા. કેશવલાલ ખાપુજી ચેાડીલા.
૧ રા. રેવાશંકર જગજીવન ચરાડવા.
૧ રા. ગોપાળજી દયાલજી નવસારી.
૧ વક્રીલ પરસોતમ પુંજ નવાનગર.
૧ સેઠ અલકશી દેવજી ”
૧ રા. ભટજી ત્રીકમલાલજી ગોપાળભટજી ”
૧ રા. ભટજી કૃષ્ણજીવણ શ્રીકૃષ્ણ ભટજી ”
૧ રા. હસનભાઈ પીરભાઈ ”
૧ રા. નયુભાઈ અંબાશંકર ”
૧ રા. દુલેરાય છોટાલાલ ”
૧ રા. નાથાલાલ હરનારાયણ ઘોળકા.
૧ રા. નટવરલાલ દોલતરાય પાટણ.
૧૫ રા. વિકલજી કેશવજીની મારફત કચ્છ.
૧૦ રા. ખુશાલદાસ ગોકળદાસની મારફત અમદાવાદ.

